

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“ излиза
благодарение на любезното
спомоществователство на
**МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА**
и
**НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА**

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

ИЛИЯ ВОЛЕН

ЧЕРНИ УГАРИ

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на **ИВАН ГРАНИТСКИ**
и **ПАНКО АНЧЕВ**

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2005

*На корицата: детайли от картини
на художниците Никола Петров
и Васил Бараков*

© Илия Волен, автор
© Панко Анчев, съставителство, 2005
© Петър Добрев, художник, 2005
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2005
ISBN 954-739-617-X

ПЪРВОТО ИМ ЛЯТО

– Йоне... Чуиш ли ма, Йоне?

– Оу, аз бех се занесла нещо...

– Знаиш ли какво, Йоне, аз приказвах на татко и на мама и те се съгласиха, па и теб ще кажа. Зехме се ние с теб тая зима и добре стана то, ама този заем, гето го направихме за сватбата... това са шест хиляди!... За хората те са нищо, ама за нашата голотия!... И лухвите ни яздат и сè повече растат... Дядо Панко кръвта ще ни изпие!... Та такава, отвлякох се аз, мисля това лято да работя на цигларницата. Путах Даскала и той обеща, че ще ме вземе. Пък вие – мама, татко – ще работите и сами. Не е кой знае колко имотецът ни! Рекох и с теб да приказвам... Какво ще кажеш?

– Какво ще кажа – сепна се от унеса си Йона.

– Нищо, какво ще кажа... Искаше ми се да си работим заедно. Това е първото ни лято! Пък то... още сега по чуждите врати... Още отсега сама... Знаеш ли откога чакам това лято?... Твое то лято!

– Кръвчицата ни ще изпие до мила капка – тъжно се замисли Пенчо.

Остана сам до кочината в синята пролетна вечер, а Йона се отдалечи наскърбена. Да не работят поне първото лято като младоженци... Сама със старите... като вдовица. Ще работи на чуждите да си платят сватбата.

Две едри, парливи сълзи се търколиха по зачервените ѝ бузи.

И една заран Пенчо Лалкин нарами торбичка с

хляб, взе гърненце с боб и пое към цигларницата. Прегази реката на брога и тръгна нагоре по течението ѝ. Слънцето току-що бе сложило пролетната си главичка на баура. От долините се дигаше утринна пара, от зелената гора, наизпъзяла нагоре по баура, долинаха вихрите чуруликания на славея, закачливите подсвирквания на коса. Светлината се разбиваше по росата на хиляди ослепителни искрици. Пенчо Лалкин вървеше по пътеката до пояс между сребристите въртенясаля ръж и зелените избуяли жита. Утринният ветреца бягаше на зелени вълни по нивята.

Шумяха нивите, шумяха зелените разцъфнали круши. Пенчо поемаше издълбоко пресния въздух, гъха на крушовия цвят.

Имаше две места свободни: едното – на валяка, другото – да се копае пръст на брега под земята. На второто бе трудно и май опасничко, но затова пък повече плащаха – и той избра него.

Удари звънецът. Моторът изпъшка и валякът залапа пръстта из десетки ръце. Разтичаха се със ситни стъпки млади момичета и заизнасяха на слънце мокрите цигли; други пък понесоха сухи към напалената фурна. Надзирателят бързаше с пръчка между работниците и подвикваше. Пенчо Лалкин взе търнокоп и лопата и тръгна към дупката с двамата емигранти руснаци – Сергей и Костя. Тя беше на 50–60 крачки от фабриката. Съблякоха се и заломиха стегната пръст. Каручките се пълнеха и откарваха на цигларницата.

– Как бе ваше име? – запита Костя на една почивка Пенчо.

– Пенчо.

– Е-е, Пенчо, не искаш да запалиш?... И ти като нас работник – и той му поднесе кутия с цигари. Запушиха и се разприказваха – кой отде е, от що е.

Така в тежък труд дойде плагне. Звънецът уга-

ри за обед. Те напуснаха работата и тръгнаха към цигларницата. Наядоха се и налягаха, кой под сянка, кой на слънце. Цялата фабрика утихна, загряма. Но по едно време прискърцаха коли – идеха за цигли. „Ставайте да товарим!“ – извика надзирателят. Току-що загрямалите работници лениво заставаха и замъмираха под нос: „Та мигар пък и колата ще им товарим! Имаме една малка почивка и нея ни отнемат!...“

Измина пролетта и се проточи тежките знойни летни дни – и сѐ така изнурителни, еднообразни – като две канки вода. Само по неделните дни, след като до обед трябваше да довършват винаги „недовършената“ работа, работниците се поразпущаха на веселие под сенчестите върби на поляната до зелената река... Компанията шумно се разговаряше. От манголината на Сергей сипкаво се ронеше тъжна руска песен. Свиреха и припяваха. Песента се боричкаше с шума на реката, биеше се о сините скали и заедно със забързаните вълни отлиташе някъде далеч, далеч на север...

– ... Не стига, дето работим от слънце до слънце, по 10–12 часа, ами и в неделя до обед. Не ги е грях поне за момичетата! – вече протестираше Пенчо.

– Ех, защо се възмущаваш! Те ти казват: ако искаш – работници много! Така е то – господарят не ще те съжали – спираше да свири Сергей, след това замислено подгръпваше с тънките си нежни пръсти струните и говореше на себе си: – Грешка, грешка беше това нашето. При първата възможност ще се завърнем в матушка Рус...

Тая сутрин небето бе чисто. Във фабриката кипеше усилена работа. Към плагне изскочи откъм Балкана голям, раздърпан облак. Вятърът го докара над село. Повя лек ветреца и зашумоляха буренаци

и круши. Гъски някъде по реката се разкряха. Светна се ослепително, гръм разгрусил простора. Зачестиха едри капки. Работниците се прибраха под стряхата на сушина. Стана тъмно и гъжг като из котел ливна. Небето и земята се сляха. После гъжгът престана. Облакът се разкара нанякъде. Синьото небе светна чисто и изкълпано. Водата се оттече и работниците си отидоха по местата.

— Лалкин — подвикна надзирателят, — закарай едната каручка и копей, а руснаците ще ни помогнат тука нещо и ще дойдат след малко и те.

Пенчо изсумтя:

— Няма подпори! Някой ден пръстта ще ни затрупа!

— Ти все протестираш!... Като те изпратя у вас, там ще има подпори! — изгледа го с лоши очи надзирателят.

Пенчо впрегна коня и той заключи из калта. Като стигна до брега, отпрегна и бутна ядосано каручката навътре в дупката. Тя беше плутка, колкото за каручката; отгоре ѝ лежеше дебел пласт земя. За по-лесно Пенчо разкрачено стъпи на ритлите, прегърби се и закопа така, че пръстта падна направо в каручката. Удряше. По едно време земята над него, разкиснала от гъжда, се разпресе и рухна върху му.

Когато след час руснаците дойдоха, развикаха се и се втурнаха към фабриката. Мъжете се разтичаха, разгълчаха, а момичетата запищяха. Изровиха го. Бяла пана на посинелите устни, гърдният кош премазан.

Мъртъв.

Не след много Йона тичаше откъм селото и високо плачеше.

1926 г.

ДЯДО ПАНКО КНЯЗЪТ

Ако погледнеше човек селото, реката — извита около него като сърп, — сините скали покрай нея и гористите баури наоколо, би помислил, че времето се е спряло и стои на едно място. Ала надникнеше ли в дядовия Панков двор — ще види, че много дни и години са отлетели, много неща отнесли и много — донесли...

Преди сит сиромаш, а пък сега имотен; дворот му пълен с постройки и добитък. Трима синове изучи и те се пръснаха по градищата, а пък най-малкият остана да се бори със земята. „Дядо Панко, князът на Тополовската махла“ — го знаят хората. И така си е. Той живее в най-бедната махла, над която са и циганските коптори. Дава там от дюкяна си стока на вярна и на цигани, и на българи. И зиме всеки ден все ще видиш да се шура из неговата къща някое момиче от махлата. Или вода ще донесе, или ще тъче, или мляко ще бие. Ще видиш и мъже да секаят гърба, да помагат на ратаите. А пък лете, когато настане жътва, току ще смете като с метла цялата махла — и българи, и цигани — и хайде на нивата. Вързал е махлата в кърпа — казват. И имат право.

А пък къщата си с пръст не побутва. От незапомнено си е все същата: двуетажна, покрита с бели тенекии, които блещат на слънцето и привличат погледа на пътника още отдалече. Долният етаж — гето е и дюкянът, с червено боядисани врати и капаци — е сгушен под тежестта на втория —

издаден над улицата. И фирмата е все същата: стара, безцветна, олющена, само че след две-три десетилетия пред родовото име на нея се появи ед-на нова, несръчно написана буква.

Дядо Панко не е вече така добър и услужлив към посетителите на кръчмата си. И когато ще им поднесе вино или ракия, все ще се поусмивне малко. А пък обърне ли се към ратаите си, ще им рече: „Какво ме гледаш така! Мигах само... Като куче.“ Той е наг-никнал вече над гроба. Като овца е побелял. Над из-гасналите хлътнали очи стърчат белите му вежди като на бухал, а пък големите му мустаци се разпе-рили като бели криле. Лицето му е потъмняло, сухо и така набръчкано, сякаш някой го е омотал вече в мрежата си. Ала пак не се поддава той. Нагиздил се е като ергенин: сини дънестни потури с три-четири пръста гайтани на крачолите. Синя греха гайтан-лийка. Габровски чехли и бели дебел чорапи, а пък на кръста си е навил дълъг червен пояс – отпреди пораз-слабен по чорбаджийски. В ръцете му всякога чука сedefена броеница. И тича той, събира, трупа...

Дядо Панко се събуди. Наметна си горната греха и излезе на двора. Прохладно лятно утро. И от синьото чисто небе, и от земята – от всичко се излъчва прохлада и радост. Утренникът изскочи от градината, посрещна дяда Панка и му поднесе в шепата си миризмата от росните цъфнали цветя. Дядо Панко се усмихна – сякаш му благодареше. Па-тиците пухат с криле и остро, настойчиво квачат из курника: „Ква-ква-ква!“ В утринната тишина яс-но се чува как шуми реката надолу към язовеите. Тъжно промуча нанякъде говедо, а пък в кошарата звънна медникът и замря. Из кухнята долиташе чупенето на сухи съчки.

– Я ми изнесете вода, да се измия! – прогърмя дядо Панко.

Дъщеря му излезе с ибрик в ръка и пешкир на рамо. Дядо Панко я изгледа:

– Поливай!

Мие се и пухти през мустаците си. Изми се.

– Я викнете ония магарета, ратаите, из сламника! Какво спят така до плагне като тур-ци!... Изхайлазих ги!

Дядовият Панков син излезе из къщи и пос-рещна баща си:

– Е, татко? Днес ще жънем?

– Де? Мисля д'уда да свикам жътвари тук от махлата, та дано се обере голямата нива на Вър-ха. Да приберем готовото зърно, че да го знайш и времето, току-виж, изведнъж се пресякло и... ха някоя градушка. Не чуйш ли я, каква е заручала пу-щията надолу! Тя кога ручи нагоре, на хубаво вре-ме е, ама кога надолу...

– Ами трябваше вчера да сме обадили на хо-рата; те сега... бързат и те да си приберат годиш-нината... Няма да годат... Кой знае!

– Какво! Няма да годат ли! Ще годат не, ами и хоро ще ми играят отгоре! Аз стока съм им давал тям – не камъни!

Дядо Панко си взе патеричката и клопна след себе си вратницата. По пустата утринна улица ед-на мома издрънка с белите си грейнали котли и от-мина към кладенчето. Срешу дядо Панко иде говеж-дият бик. По сивата му мека козина блещят капки роса. Познава се, че е спал по къра – налял се е. „Тая пущия е ревял одева – помисли си дядо Панко. – Съ-сипал е някоя нива нощес, ама да го заваря там, ако го не осмъртя, да не съм човек!“ Дали не е бил на поле-то в кукуруза му!... Кукуруз – море... По тиквените брежета цъфки като жълти звезди, а между широки-

те зелени листа се чернеят млади тикви...

Дядо Панко повика на Пенъовия вратник. Иванка, синеоката Пенъова дъщеря, е сгнала на столче при вратницата на кошарата и гои на стърга овцете. Зачервена ѝ с подбодната престилка, нещо се кара с лудата, непокорна овца. Като видя дядо Панка, тя извика на баща си. Пенъо отива към братника и си мъмре под носа: „Ех, пак ли, кръвопиецо? За добро не идеш ти, знам те!“

– Добро утро, дядо Панко! Какво ни споходи така рано-рано?

– Ще годите да ни жъните.

– Да ти жънем ли?... Бреей, че как ще я наредем тая работа! – Пенъо си подигна калпака и се почеса. – Знайш ли какво! Отне ни се вчера малко на Акманското. Тъкмо е за гнеска, та уж да го махнем, че е останало само то на целия връх! Ще го огази добитъкът. Не може ли...

– И дума да не става! Ще годете! Зимъс като годиш и ми приплачеш: „Аман, дай за момичето памук“; по Великден: „Дай плат за момичето, че ми плаче, па колкото пари не достигнат, ще ти ги отработим на лято“... Не помниш ли, а? Или мен тая стока ми е давана за черните ми очи? Не съм ли я плащал аз? Чакам те досега, пък и...

– Е, добре де, ще годим, ами колко душ? Нали аз ви вадих камъни, се вика, зимъс през най-големия студ. Момичето ви тъка, мисля...

– Всички ще годите, колко ще годите! Вадиш си два дни камъни – голямо чудо си направил. Пък аз като те чакам досега, моите пари ми са артък, нали?... Колкото за момичето, това си е женска работа.

Дядо Панко отмина нагоре.

– Ао, Костанке, я ела насам ма! – И броеницата му презърка.

Клетата вдовица годе при вратника:

– Добре дошъл, дядо Панко!

– Ще годиш гнес с децата да ми жънеш.

– Уу! Ами та ние не сме дожънали бе, дядо Панко! Имаме снопе несвличано – ще го развлече добитъкът... Уж да диря човек да го складе, па...

– Е, не можите, не можите, все не можите. А пък да искате, можите. Доде ли задушница: „Дай, дядо Панко, вино, ориз, па ще ти го отработим“ – закриви ѝ се той. – Доде ли св. Никола: „Дай риба... сол, газ, цървули“, а пък сега: „Не можем.“ Като крълежи живеете на гърба ми! Не ви е срам!

– Че тази зима аз не съм взимала риба.

– Писано е там. Няма да годе някой от махлата да го пише... Ще годите. Чу ли? Че напokon никои не ти е крив.

– Е, бе пък и да годим.

Дядо Панко повика и на Генковия вратник. Че те още откога чакат да ги извика той! Нали им е малко имотецът – преди три дни го ожънали. Ще годат, всички ще годат – как не ще годат? Тъкмо ще поугасят малко от лухвите. Ама той да се не бои, дядо Панко, за парите. Те ще му ги де платят, де отработят. „Не ме е страх мене, нали още имат нивици?“ – си помисли дядо Панко и отмина нагоре, та повика на още два-три вратника, па тръгна към циганската махла.

На изток, отдето скоро ще пристигне слънцето, златното небе трепти пред разпречени клоци и листак. Комините се белеят по къщите срещу изгрев. Високите сини скали, баурите и черковното кубе порумениях.

Дядо Панко махна с ръка на погранилата пчела, привърнчала край ухото му, и забърза.

Из катуните наскочаха цигани – групави, чорлави, мускори.

– Всички ще годите гнес да ми жъните! Чуй-

ме ли? – им вика дядо Панко.

– Ама аз имам сурови тухли на земята...

– Аз съм се хванал да жъна на друг...

– Аз... – гракнаха циганите.

– Никого не питам! Видите ли патерицата?

Като кучета ще ви избия! Зимъс: „Та дай, дядо Панко, брашънце, та дай гръвца, басма за шалвари“, пък сега... Или искате да ви викам на общината и да накарам кмета да ви удари по десет на голо?

– Ее, та жив да си, недей! Ще догум!

– А така!

Дядовият Панков двор гръмна от бърбиви жътвари – българи и цигани. Дъщеря му ги поведе към нивата. Натовари и синът му каруцата с храна и съдове за вода и замина.

Слънцето е изскочило високо над куршумени-те рудини. Пладне иде. Летният ден е притиснал и задушил земята до страстните си огнени гърди. Над долини и хълмове трептят и се гонят марани. Слънцето, жадно сякаш за хладина, не откъсва поглед от реката, в чиито вировете се разтапя и блести по цял ден. А пък белите комини по покривите ги няма вече – те са се стопили в маранята.

Дядо Панко седи под дебелата сянка на салкъня пред кръчмата си. През зелените клони се виждат парчета от синьото плешиво небе, с трепкаща копринена мрежа от марани по него. „На гъжге“ – си мисли той и лениво маха с ръка, та пъди мухата от челото си. До ушите му долетя тъжна жътварска песен. Той гизна очи и погледна на отсрещния връх, дето жънеха неговите жътвари. Бели забрадки като чайки се мяркат над жълтите житни вълни. А жътварските песни унило кълтят в пламналия въздух.

Долу, в полите на баура, реката се вие около

селото. Черните камъни из нея некаж корясал гръб на слънце, тънката струя от вода се свила до самия бряг, спъва се о гребните камъни и сякаш смутено джомоли нещо.

По вкокалената от некове земя зелят пукнатини като черни рани.

Дядо Панко откъсна поглед от нивата си и надникна в кръчмата, дето е тъмно, прохладно и изметено, неволно измести по-близо до себе си патерицата и пак зачука с броеницата.

Една кокошка изкудкуда в двора. И дядо Панко се обърна към внука си, заиграл се по изцапаната ризка в пепеля:

– Пако, ей, Пако! Чуйш ли ме? Я виж де кряка тая кокошка!

Малкият стана и попита:

– Какво бе, дягее!

– Иди виж, рекох, де кряка тая кокошка!

Но през това време гетето чистеше ръце о ризката си, та негочу. И пристъпи една крачка, та попита пак:

– Де г'уда бе, дягее?

Дядо Панко, малко разсърден, повиши глас:

– Иди виж де кряка тая кокошка! Бреей, че си...

– Мм! Не ща чева! – И малкият побягна при геца да го отсрещната къща.

По едно време някаква бабичка изскочи из вратника и ги подгони със съчка.

Отначало броеницата бавно зачука, сетне престана и падна на земята. Дядо Панко гремеше. Едно червено куче бавно и предпазливо се примъква покрай него – иска да влезе в кръчмата.

1927 г.

СТУД

Захвърлено сред безкрайната белота на снега, селото приличаше на чер харман, пропъстрен с бели точки – покривите на къщите. Над него лениво се виеше рядък пушек, сякаш там догаряше нещо. Остри кукуригания се стрелваха към небето, към безкрайната му мътна млечавина, а по белия сняг сякаш се търкаляше сподавен кучешки лай...

Вечерта увисна над побелялата земя. В двора, пред одаята, стоят Елица и момченцето ѝ и подигат ту един, ту друг изстинал крак; студът деля с легени брадви лицата им, а пък зад тях по прозорчето играят топлите светлини на запалената печка.

– Ха, виж ти, каква била работата! Аз сега го печката и ми се счува глъчка, викане – рекох: маа, дали пък изгоря нещо, та са се така... пък то – пързалка било!

– При Гълъбските е, мамо. Там по стръмното като ги пуснат. Пък Немцата като рече така – и Стоян си изгаде напред крака, – завърти ги и те, хоп на грамада. Смях, да видиш!...

Като млечни капки, разбити по ясната небесна твърд, звездите играят и горят. Сребърният рязан на месечко надникна над село и погледът му заискри по залегените покриви и улици. Уплаши се мракът и се спотули покрай плетищата и в градините.

Шейните ручат по замръзналата пързалка:

– Уррррр – бух!

– Еееей! Ха-ха-ха! Ууу! – като подплашен облак птички се дигнат гласовете и се разсипат над затихналото село. Сякаш до теб говорят – тъй ясно се чува глъчката в звездната зимна нощ. И над това кипящо боботене от гласове се издигне някой по-як глас: Аааа!...

Елица стисна с два пръста нос, посмръкна и пак мушна ръка в пазва:

– Тя, тази зима, с това ще се помни... С пързалките. Откак съм, не съм запаметила да се пързаят и нощем... Хем гърти... И жени...

– Гълъбския снощи си разцепи главата.

– Мм, ти там ли беше? Да паази господ! За това кашляш така!

– С бапи Петко бяхме. Да видиш щого свят! Сякаш е сватба.

Скърцна вратница. Стоян проточи поглед:

– Пак отива. Мале, ще ида и аз!

– Нали не си ял! Да знайш какъв сладък боб съм ти варила само!

– И да е! Одеве ядох... Мамо!

– А пък... ама да не изстинеш!

Стоян с разкрилени ръце се затича към гола и повлече след себе си замислен майчин поглед... Вярно – слабичък е още, ама нека се учи да ходи между хората, по седенки, че след някоя и друга година ще му тупнат с тъпаня. Господ му не дава да се намлагува като хорските. Още пеленаче го остави баща му и се изгуби някъде по чуждите земи. Елица около свежър и девер криво-ляво караше. Изтегна се и чедото ѝ. Но чичо му Найден, болест-живеница да го найде, прикътка на своя страна стария и ги отдели есенес в одаята под сайваня. Канил се лятос да ги не ще и за работа. Що-годе да му пърляга – с една канка вога би удавил Стояна, а пък нея ще намури на някъде

да я отчуждят от дяла ѝ. И всичко за него да остане: и къща, и ниви!... Само с едно дете какво ли ще прави тя! Рало не е ловила, ярем не е вдигала! Света майко, какво ще прави? ...

И пливналците в сълзи очи се дигнаха към небото – и сякаш питаха: „Защо си толкова жесток?“ ...

Очите се сведоха и погледът им се залута по земята като омагьосан от безкрайната белота на снега... В одаята изшумя кипналият боб. Елица се сепна...

Наустиана Стоян излизаше по сепенки, но стана няколко вечери наред, вместо по сепенки, до късно висеше на пързалката. И нали е с лишени грешки – настина. Изпърво само кашляше, а по едно време усети и бодеж в гърба си, но замълча – да го не спре майка му от пързалката. Денем се кангилка из двора – очите му потънали в топли сълзи и сякаш ще капнат, а пък ушите му горят. Елица му порече: „Да ти не е нещо мама?“ – „М, нищо ми няма“ – ще отвърне той и вечер току се изниже. Ала една заран не му се ставаше от козяка. Някъде в него се кръстосваха ножове, а пък челото му гореше, като камък през петровденски пекове. Сякаш някой го люлееше силно-силно – както си лежи. Нещо бяло, гладко и безкрайно се точеше при него... Какво беше то? Главата му е лека, цял той е лек и наведен над бяла бездна... Трепти.

Елица взе да трепере над скъпия болник. Видя се в чудо. Една рече: разтъркай го – и тя го разтърква, а пък той пищи кански – махлата цепи. Друга рече: напарай го – и тя го напара. А пък баба Тошка, прегърбена като стара столовата круша, я спря пред вратницата, подпря се на тояжката си и замията разперена жилеста ръка: „Ти, сине, не грижи

се много, то всичко е от бога: и добро, и лошо – както има приказка. Ами аз... такова... казаха ми, че срещу петък е ходило по сепенки детето. Грешила си, дето си го пуснала. Той, петъкът, е нечист ден. Пък и детето е слабичко, може нещо да е нагазило, лош вепрец да го е ударил... Я слушай, сине, какво ще ти кажа: заран е чиста бяла събота, па стани, та иди при баба Нанка врачката. Да му погледа пък. Ако е нейна работа, като с ръка ще му махне болестта – тя разбира, горко ѝ!“ Така и направи Елица. На гругия ден връза в кърпа малко пари и белег от болника, завря я в пазва и тука-тука, та при врачката. А тя, с дигнати вежди и спуснати клепки, се приведе над паницата с белега, дълго гледа с насочен показалец и залюшка наклонена над рамото и разчумена глава: „Що да те лъжа, пиленце! Не е моя работа; ами детето ден да го не държите. Карайте го по доктори, че му не е добра работата.“

Найден, Елициният дегер, с ръце в червения пояс и в бозави окърпени грехи, се шура из двора намръщен и мълчалив. Само когато стрелне със зъл поглед одаята, ще се белнат зъбите му под черните мустаци, разтворени напред като клещи. Пък жената му, Йонка, е като добър ден. Залъка из устата ѝ ще вземеш – толкова е добра. Ама не смее от Найден да навести болния! Ако се укрое от око то му – така ще иде.

По мръкване, щом меси и зарина хляба, Йонка изтърси брашнения кръг на възглени, и както бе си: обрашнена, с подбодната престилка и възсукани ръкави, излезе на пруста, огледа се и притича, та в одаята. Елица бе се изправила до прозорчето и чистеше с игла загорелия фитил на газеничето. С близането на Йона душата ѝ се отвори и мъката, изписана по лицето ѝ от самотата, се изличи. Йон-

ка се приведе над болника, легнал на козека между печката и стената:

– Ти, стринка, какво се правиш, де те боли...а? Не е ли ти по-друго? Я да ти е поулекнало, а?

Болникът тръсна недоволно глава и се обърна към стената. Майка му, клекнала до печката да пали газеничето, го погледна през рамо:

– О-о пък ти, како, той... не видиш ли? Белият свят му се не ще, ту не пък да ти се уговаря... Изниза се, изниза се, сякря са го пили вещици – само писмото остана. Врачката ми вика фелдшера да доведа. Нали съм жена... да е такъв байко да иде той!

– Ох, божа християнке, мигар не думам? На, това е кръст божи! Ама кому? Нали е ограл кожата на гъртия – толкова си приличат. Студени и без...

– Той, гъртият...

– Студени и бездушни – за нищо нямат милост. Душите им в рай божи няма да ходят.

– Той, гъртия, добро да го не огрее него!

– Грях му на душата!

Найден извика из двора:

– Жени, я излезте да турим плявата на добитъка!

Вечерната мъгла е омотала къщя и гървета – огромни ч.е.рни ръце, разперени в мрака. На бунуцето, дето се чернее върху снега изхвърлена смет, рови с човката си гладен гарван. Долятя груг и първият, подплашен за миг, подфръкна и пак се спусна. Ала готърча отнякъде куче, вирнало опашка, и ги прокуди от бедната им трапеза. Гарваните стоят настрана в снега и жално го гледат с черните си мънички мъниста...

Отнейде долята: „Иванке-е, ма-а Иванкюу-у, я излез!“ Биволи се връщаха от водопой и, изстинали, подметнаха задници, брецнаха и припуснаха по улицата. Две жени, спрели до плета, се изплашиха.

Котлите им се люшнаха и разплискаха по снега.

Найден и жените носят отпреде си по две кринчета плява. Елица съситни бързо, та настигна Найден, покашля без ред и се обърна:

– Байко Найдене, аз... врачката каза, че по докторите е църят за Стояна, пък аз, както знайш – жена... Не можеш ли ти да викаш фелдшера?... Заран...

– Когато го пускаше по седенки и пързалки, пита ли ме? Така и за ред работи! Пък сега, ей го фелдшера, па си иги!

Но Елица говореше от затопленото майчино кътче на душата си, та не зачете студените струи, с които я обливаше той, и продължи:

– Или пък да впрегнем добичетата да го караме в града, че той...

– Кравите не са ковани. Навода не могат да идат, ту не пък... Едната, ако щеш, е и куца... и ред работи.

Болният се замята на леглото, като кога че е легнал на жерава. Разхвърли забивките. Задиша тежко и отсечено:

– Майчице!... Мъчно!... Ще умра! О-о-о! – високо простена той.

Викът се удари у четирите уплашени стени и падна като остър нож в сърцето на майката. Тя се щура като пренесена и ту му поставя на пламналото чело сняг, увит в кърпа, ту му подава зеленото бърде да пие...

Щом болникът се поуталожи и задряма, тя полегна до него откъм стената.

Навън вятърът пищи по залегения сняг. Не-що някъде се събаря – сърцето трепва уплашено! Оскрежените клончета остро, сухо шушнат.

– Ауаууу, ауау! – прови кучето и издраска по

стената... Така правеше, когато да загине и баща му... Боже!... И Елица зина да му екне, но я достраша от гласа си. Проточеният вой се увида около душата ѝ като студена змия и я пристяга: Вратата припука от студа. По засенчената стена се люшкат като пияни пламъчетата на газеничето... Играят... Гонят се... Нещо изтрополи на тавана. Нали там е просната свинската кожа – може да е някоя котка?... Не е! Тропа като човек... Или мъртвият баща е дошъл за детето си! Господи боже! Елица стисна очи да заспи. И пред нея се проточи смъртно шествие... Нейният Стоян лежи в колата – изопнат и блед, главата му се люшка, сякаш е недоволна от неравния път. . . . Достраша я и отвори очи... Пламъчетата на газеничето бягат по стената... Елица пак стиска очи... Стоян... Скъпият ѝ, милият ѝ, С... С... Стоян... Тя го взема на ръце и го притиска – и го целува, а той се смее, смее... Но той не е болен!... Пренася го по тесен мост. Едва стъпва – да го не опусне. Отгоре тече голяма река и бистра, бистра като сълза. Сенките им се люшкат по водата. Отсреща се издигат високи сини скали и до тях зелен върбалак. Край пътя, под сянката на една разклонена върба, седи човек и ги гледа. Кой ли ще е! На Елица се ще да го познае... Той!... Мъжът ѝ!... Намръщен и мълчалив, бащата само показва с очи белия път, стана и поведе Стояна. Елица е сама... Одаята гори! А свекърът и деверът ѝ седят на праговете и плачат... Елициният мъж ѝ се кара нещо, ала тя го не разбира. Той вади нож из пояс. Над двора падат тежки черни криле и я притискат... притискат... А свекърът ѝ и деверът ѝ плачат на праговете...

Довършило газта, газеничето изпраща гважтриж, па угасна – и из прозорчето надникна бялата нощ. Петелът изтупа с криле и пропя високо, бодро.

Печката си бърбре сама. Меко хвучат пламъците, главните силно пукаат. По тавана и стените играят огнени отблясъци – златни сърпове, кръгове.

Елицината майка, изсъхнала от старост и привита като гъга, облегна патеричката си на стената, изтърси снега от краката си и влезе в одаята.

Носи на внука си покана: една питка, опечено яйце и мляко в паничка. Ала нему се не ще нищо. Очите му са влетели в главата и гледат вътрешно сѐ към гредите, веждите са настръхнали, погорели са устните, зъбите взели да чернеят, а пък лицето му – глъгнесто и жълто.

– Е, пък ти мама, ще го изядеш. Не си си много прияла и отсветувала у тези цигани. Че ние те не умъжихме, ами те изгорихме!

– Изяло ме мене извътре... Цяла нощ се не заспива. Пък сънища, сънища!...

– С нощта да си ходят. Ами фелдшерът дождъ ли, Иванке, Стоянке... о, пък аз! Елице? Сѐ така у нас: изреждам ви всичките, доде викна някого.

– Снощи. Аз го виках. Не наемам се – вика. И церове нямам и... Карайте го по градищата и това си е. Пък деверът ми хубави не ще, че била куца егната крава. Уж днес да ходи към вас.

– Ей, той – баща ти, – ще спрегне нашите. Ами как се случиха пък два празника наред!... Па дано си има дни, та да изцелее, то ако са се скъсили!... Ще спя при теб тези нощи.

Благодарната Елицина душа надничала през нажалените ѝ очи и пита:

– Така ли?... Да хиядиш, майчице!

... Рано заранта след светите дни, още звездите се смееха по студеното белезникаво небе и искряха по кората на снега, прозорчето на одаята

светеше и разцепваше дългата сянка на стряхата. Там се готвеха за път – тропяха, отваряха и затваряха вратата. Не след много и шейна спря пред вратника. Човек, увит в кабиница и с остен под мишница, посегна; тя отвори вратницата и постоя така с протегнатата ръка, па чукна с остена. Кучето скочи срещу него и даде зор.

Заминаха...

Когато през мрачевините на утрото на изток светеше небето с някакъв мрачен блясък – те бяха прехвърлили половин път...

Вечерта.

Хората бързат по пътините. Някъде остро квичи свиня.

Найден сечеше дърва, свекърът носеше нагръб кош слама, а Йонка Найденица стоеше в пруста на ниската къщица и триеше лампеното шише. Вратникът скръдна и тя дигна очи: Елициният баща го отваря, а пък Елица, разчумена и със зачервени очи, се изправи на колата, заскуба коси и зави:

– У-у-у, боже-е! Прибери ме! Стояне, изгоро голямаа! – И заклати глава.

Йонка позеленя. Ръцете ѝ припрепераха и изпуснаха шишето:

– Хлин – хлин! – проплакаха стъклениите парченца.

А във вечерната мъгла, някъде в ъгъла на двора, студено блеснаха нечи зъби под черни мустаци, щръкнали напред като разтворени клещи.

1928 г.

ПРЕЗ ГОРЕЩНИЦИТЕ

– Какво Костанке, днес като влизат горещниците, ще жънем ли, не ще ли жънем? Аз се стягам, ама се...

– Е, ще жъним ми!... Що да не жъним? Мигар го не обрули вятърът, та ще го държим още! Че груга година това време сме сè май дожънали. Пък това лято, кой знае как така... ни окъснях ръкавите... Той, Митю, закара на воденица, ама като се върне, ще излизаме. – И Костанка, наведена до бялата крава, се изправи, подсмръкна с уста и я беляза с млячав пръст по-меката козина. Пусна червеното теленце да бозае и с подбодната престилка, понесе котлака с топлия преснак към къщи.

– Станю рече да те питам. То и аз съм готова, само да се заяна и хайде. – И Калинка се отдръпна от прелеза. Щура се избоклачавия гвор и светло усмихната, глади нежно отпуснат корем. Трудна е, само дето не е родила.

На изток през тънките нагвесени клонки на голямата върба свети небето на бели точки. Слънцето е завряло глава между два клона и дърпа, криви изкърпаното си светло лице.

Краят на юли е: пука дърво и камък от горещници. Земята е изтегнала корав гръб: препича се, поглъща белите топли вълни на слънцето. А пепелта по нея се е насветляла и не дава да я досегнеш с бос крак – толкова пари. Хората се пекаят в огромната опалена пещ на лятото и досъбират златното зърно. По-

русите стърнища се издигат купни – златни паметници над отминал черен труд. Скоро ще излязат селяните из огнената пещ – и лицата им ще бъдат топли и тъмно червени, като кората на изпечен хляб.

Вдовицата Костанка и нейният малък Митю жънат на зарега с Калинкини. Омръзна ѝ на Костанка да тича от връх на връх и да моли хорските мъже да ѝ кладят снопето. Смърт ѝ беше, като се загадеше облак. Иде при някого и се черви: чуди се и мае как да почне. А сега Станю ще го трупа, какво-годе, там хе, на грамада. Па си е и по-весело кога работят гружина хора. Сѐ си намират приказки, смях, закачки.

Днес, на първия горещник, жънат Станювата нива в Кабар. Тук нивите са оградени с едри тъмнозелени гори. Само на едно място има пролука, отдето се вижда част от синята начупена линия на планината, а под планината на широко разлети руси стърнища и тук-таме, като бели кватратни петна, необраните жита.

По земята се гонят преперливи марани. Станюви са станали от плагне и жънат. Дума не прогумват. Само лъскавите сърпове пеят: ръс-ръс. Кому е до приказка в тези горещини, па са и току-що станали от гъстата хладна сянка на крушата – още са сънени. По стърнището, дето са жънали от озарана, едри петини се разпръснали като добитък. А след тях сега са налягали бели снопове. Не правят го на петини, че се е напекло,

– Брей, ама и горещина ли е, а-а! Че то чак из крачолите ми рукна вода бе – обади се Станю и изтри с ръкав потно чело, разгърди си ризата и задуха по рунтави гърди: п-п-п.

– Ей, чакай де, не са ги рекли хората от добро горещниците.

– Остави се от горещници и от сѐ. Не пече –

огън се спуци. Пък тук и горите правят задух – заозърта се Станю, пляскайки голите си гърди.

– Барем да запеяха момите, пък то – обади се и Калинка.

– Много бързаш – чакай! В тези горещини пее ли се? Нека се залади, ще видиш. Ще се сипнат ония гласове, като медни звънчета. Ще те пренесат някъде си.

Горещи задушни вълни обливат жътварите. Далеч някъде по грума вятърът препуска на бели коне – облаци прах. Станю носи след себе си вехта греха и я застила под секи сноп, когато го връзва. Рони се житото, като сълзи. Като сълзи от Станювата душа. Наколенчил е пак и връзва.

Костанка го гледа:

– Ега, пък ти, каква си стипца! Не даваш къраво зрънце да падне на земята! Не бой се – то има ли под снопа, има и в снопа.

– Добре го събира той, како Костанке, че знайш ли у нас в двора какво е: като мраве са плъзнали пилеца. Дворът е проглушал – пицят за храна.

– Аха, не ще го събера аз в едно кринче и да го прекарам през машината, ами ще го давам на пилеца!

– Аз нали ти казвам: има ли...

– Я виж, я виж как натяга класа! – И Станю подигаше снопа.

– Тегне, а?

– Камък сякаш че е. А зърното червено – злато! – И той премята зърната ту в едната, ту в другата ръка и духа осиля. Даде ѝ ги. Костанка проточи врат и ги зарупа с предните си зъби.

Лъхна прохладен ветреца. Жътварите се изправиха да разведрят лица – потни, горещи и изчервени от нека.

Калинка охна и изправи едра пълна снага. Престилката ѝ отпред се издигна, сякаш крие под себе си голяма любеница.

— Аз пък какво съм намислил, како Костанке.

— Е-е?

— Да си продам жената — Калинка. Ще я закарам на пазара и ще я продам. Добри пари ще ми дадат за нея!

— У-у, пък ти!

— Ще я продам ами, що ми е! Отглежда ми едно дете... Каква бе хубава, а сега не видиш ли как е погрозняла: по лицето ѝ се повлекла тъмна снага. Па и току охка, стана няколко дни: „Изпи ме нящо, изпи ме нящо“ — няма от нея мира.

Калинка галено се изсмия на ласките му. Смахът се разля по оведреното ѝ, зачервено лице, люшна златните ѝ обички и слабо разтрепера едра гръд под ризата, пожълтяла от пот.

Погледна интимно с черните си очи Станя и му се заклани с пръст.

— А остави я да ти отглежда барем още едно. Не видиш ли? Горещините я позачервили. Разхубавила се.

Разсмяха се.

Лениво се поклониха на светицата земя и пак зажънаха.

По едно време Калинка се спря наведена и заприплюва.

— Какво? Пак ли ти прилоше? — плахо запита Станю.

— Запи ме тук. — И тя посочи корема си.

— Иди под крушата! Иди под крушата, та си почини!

Калинка зашумоли из стърнището. Отмина крушата и отиде в зеления шумак. Станю се изп-

рави в една ръка със сърп, в другата с ръкойка и загрижено изгледа от край до край нежънената нива. По лицето му мина облак. Тихо провлече глас:

— То от вас, како Костанке, си няма отбор, ами барем ние с Митю да спим нощес тук. Ще жънем на ладовина, че я виж: орони се. Язък за труда ни!...

От шумака се чу охкане.

— Я иди, како Костанке, иди да не стане нещо на онази... Калинка!

Костанка отърча.

От шумака дълго се носеше пъшкане и глух неразбран разговор. По едно време Калинка остро изпуска. Станю трепна и се изправи. Непобира го в кожа, бързо засъбира ръкойките, а те се пръснали след него като златни пилета.

Какво ли става в шумака?

След малко Костанка затича като луда към тях. Подскочи като момиче, грабна на Станя калпака и запъхтяна се развика:

— Ще черпиш, ще черпиш... Хванах ти момче. Горанчо ще го... Горанчо ще го кръстим... Аз ще го кръстя.

— Ами тя? Как е тя?

— Ух! Какъв се изплашил! Тя. Какво тя? Нищо — лежи си там до него. Аз разкъсах вехтата си ризица, гето жънех, го упових. Току я иди донеси сяно от оня плас и им постели под крушата... Или чакай! Недей, че е чуждо, ами развържи един сноп, то пък си е добре, като си е твое... Барем сега няма какво да се стискаш.

Грижата и страхът се изтриха от Станюовото лице. Засмя се до уши. Засмяха му се и грехите.

— Чакай да донем от сяното, че е по-меко... — Но потръгна към шумака вместо към сяното. Сепна се и наруши през житото.

— Е-ей, заобиколи бе, защо газиш така хорския хляб. Гледай го ти — слисал се от радост!

От шумака се чу тънък детски писък.

Гората спотая гъх, надигна се на пръсти и нагаде ухо: да види, да чуе. А слънцето се качило на самия връх на едно гърво и се тресе от радост, лицето му трепере от смях.

1927 г.

МАГИЯ

Слънцето благославя морното селце за сладък сън и се смъква някъде между вечерното небе и гористия баир. Говедата слизат от паша. Една крава протегна шия към селото и призивно промуча в пролетната вечер. Жена със светнали менци на рамо отива към пъстрата шумна навалица на извора и след нея притичва черно агънце и тъжно блее с тънкия си треперлив гласец. Проскърца кола, остави след себе си лента прах и сладък гъх на прясно сено и потъна някъде между къщата. Някакъв копнеж се разлива в селската пролетна вечер.

Въздухът стана мастилен и гъст; земята е залята от тъмните нощни талази. Но така беше до едно време, защото над черната стена от гори изскочи срамежливото зачервено лице на месечината, огледа се, разтърси хубава моминска глава и хладните ѝ лъчи заляха раменете на земята. Тъмнината се разбяга и се спотули в долици и гори. Земята се надигна бяла и омагьосана.

Огнян върви покрай Вима. И сърцето му пее.

Хубава е Велика! Косите ѝ са тъмнокафяви като пръстта, която цяло лято попица потта ѝ! Очите ѝ са черни като къпини по стърнищата и парят като живи въглени! Лицето ѝ — слънчице ясно, а пък устата ѝ — алено пръстенче с лунен сребрист сърп по средата!

Ей, Велико, жив огън на Огняновото сърце! Велико, врели канки по бузите му, велики мъки на гушата му!

Баща ѝ – широка буйна река между тях.

А пък как обича Огняна тя! Пие го с очи. Сърцето ѝ е уплетено в паяжината на Огняновите огнени погледи и трепка. Снощи сред пъстрата навалица на селския геран погръбва скърцащата кофа, излива я в котела и току мяза бързи откраднати погледи към него. Одеве на седянката пък – като втреничила пламнали очи в него! Погледът ѝ – пчела, която се е пробудила в светла пролетна утрин и замаяна от сладкия гръх на росните цветя, влива се в първия срещнат цвят и пие медения му сок.

Ала върнал се от кръчмата, баща ѝ Дано влезе на седянката и – приведен, със сбрани вежди и изострено от яд лице – изкряска:

– Навън, кучешки сине! Като гизна бастуна, пък тя ще се разцъфне главата ти! Доге е жива, ще я гледам и пак на теб я не давам!... Пък ти, гума ако си му дала, на гръвника на мръвки ще те сека!

– Мръвките у тях ще пагат! – рипна срещу баща си Велика.

Яд го е Дано, защото някога Огняновата майка му била на сърце първа изгора, па му я отнели. Много води на Вит бяха изтекли оттогава. Времето бе погладило раната с перце и тя беше позарасла; но сега отново протече.

Милостиви господи, нима баща ѝ няма да се придобри? Нима Велика не ще стане негова?... Огнян се спря. Тая страшна мисъл го закова. Широко отворените очи като свредли се бяха впили в реката.

Дълбоко някъде под водите месечината подскача по черни клонища. Една рибка искриво блясва над водата и месечината се разлива в огнен стълб. Огненият стълб е от златен прах, от жълтици, от няколко лунни. И най-сетне остава само една луна – бяла, хубава – да се люлее там долу, под вода-

та, в свежестта от клон на клон като русалка... Коя е тази русалка?...

Старите напукани върби покрай реката се попривели в мрака и замислено гледат отсрещния потъмнял баур. По-нагоду зад тях се издигат сините скали, над чиито едри шръкнали зъби месечината е наклонила бузесто личице между тънки облачета. Сякаш спи сред разтворените листа на голяма жълта роза... Тя сладко спи...

Господи, защо си създал така жестока любовта! Господи, бъди милостив към влюбените!

От време на време над градините префучава вятър. Загрямалите овошки се сепват и недоволни, замърморят в просъница: „Фл-фл-фл...“ Вятърът си отминава. И тъкмо се унесат в грямка – ей я груга вълна. Дърветата пак зафъфлят; оснежени те бурени плахо се озъртат и шумят.

Песента на шурците и жабите трепти, гонни се – като водни кръгове – по месечащата земя:

„Нчириририр – кря-кря-кря – нчирир – кря-кря – нчириририр!“

Далеч някъде – Балканът е грамада вкаменен мрак.

Богра пролетна нощ. Тръпнеща заченала земя.

* * *

Минка, леля на Велика и съседка на Огняна, се радваше до немай-къде на любовта на двамата млади и пренасяше помежду им любовните им трепети. А пък по едно време взеха да си правят и срещи у нея. Лелята вече се похвалваше тук-там, че ще пристане Велика. И от уста на уста доге всичко това и до Дановото ухо. Той се разлюти и разфуча, затича право у Минкини и повика на вратника:

– ... Та така, помни ми думата! – закани ѝ се

той накрай с пръст. – Род сме, ама ще ви зарежа и ще ви запаля откъм вратата! Магия си направила на момичето ми, кучкото такава. .. Та го погледу!... Така едно време направиха с майката на оня хубостник. Омагьосаха я – и хайде!

И Дано си тръгна, като гълчеше високо по улицата и сърцето мятеше ръце. Да се сватоса той с нея и с него! Да ѝ вика свахо, да я гледа и да ѝ се усмихва насреща! По-скоро под бяло платно ще се усмихне той!... Магия, магия са направили на Велика, та се е така... в тоя кучешки син Огнян!

Магия ѝ бяха сините му очи – две канки роса, заключили в себе си цвѐта на пролетното утринно небе!

Магия ѝ бяха млечното му лице!

Магия ѝ бяха благата му гуша и галени приказки!

И тръгна след Велика, като зла нечиста сянка, сестричето ѝ. За вода ли отива – то ще вземе барденцето. При гужки ли, или за съседни тръгне, пак след нея. А пък на хора и седянки я и не пускаха. И дара ѝ заключиха.

Да не пристане на Огняна.

Веднъж Балиица, циганката, спря Мунка и се наведе над ухото ѝ:

– Та Дано не исте да склони гжена, а? Като памук исте омекне, ама да ми даде момата риза и чорапето.

Дагоха ѝ.

– Истози бурен ризата му исте оперете и насън ще го залееете. Ей го нà! – показва тя с очи някакъв свехнат бурен на разтворената си глан. – Ти, моме, пристани на момшето. А пък баща ти за

сватбата исте се придобри. Такова бурена е – за сватбата да се придобри.

Пролетта е разляла зелен поглед по земята, а просторите грейт нашироко от топлото слънце. Из селото се разхожда пременен и весел празникът и приказва с бърбривите птички, с дълбокото синьо небе.

Дановият кръстник ги покани на гости – повръщаше зимъшна булка. И Дано отиде с жена си. Наистина, останало беше при Велика сестричето ѝ, но то се заигра някъде със съседски деца, а пък Великините гужки пренесоха вързоп от майчиния ѝ гар у лелини и Мункини и тя по правд плагне се пристана на Огняна. Бащата, като чул, изплакал. А като се умирил, плюл на земята, на рекъл:

– Дето плюя, не лижа!

– Е, прошка ге, прошка! Млади са – сгрешили са – му рекли.

– Никаква прошка! Умирам – думата си не повръщам.

И плати на селския глашатай да бие барабана: „Който доде да му приказва за скланяне, жив из двора му няма да излезе!“

Хората дигнаха ремѐне:

– И такова чудо не е бивало!

– Моля те и кланям ти се, прости ѝ! – молеше майка ѝ.

– Млък! Езика ти ще отрежа! Помен ще оставя – да се знае и приказва. Черно ще си вържа, да я отжаля!... Да става снаха на онази! Хм-м!...

– Ще го омаломощим ние, гледайте си работата! – хвалеха се Огняновите хора.

И оттук, оттам се опитаха да го склонят,

ала напразно. И ако се случеше да се срещнат бащата и дъщерята – извиваха глави към плетищата и гордо отминаваха всеки по своя път. Богът на любовта е жесток.

А жътвата идеше – пожълтяла, потна, разгърдена. Огняновите останаха попарени. И дигнаха сватба на Свети дух сами. В тоя ден Дановите порти бяха добре залостени и от двете им страни се люлееха окачени черни знамена. Ветрецьт подухваше и те тихо плюяха, сякаш Дановото сърце плачеше:

„Никога!... Никога!... С нея ли? Никога!...“

1928 г.

НИВИТЕ ЦУМОЛЯТ

Вълкови бяха най-бедните от целия Стършелковски род. Не че Вълко беше пияница или ленивец, нито пък стрина Вълковица, да речеш, беше развейпрах.

Не.

Ами – че дядо господ пуска да прибере Вълка млад още и крепък – недовършил делото си на земята. И остана стрина Вуда Вълковица черна вдовица с две белоризки момченца: Тинко и Вельо.

– Що си глупава ма, омъжи се! Роса си. Само да се накръжниш – двайсе души ще ти се обадят. Че иначе цял живот ще се биеш като вода в брегове. За всичко сама. Ти – мъж, ти – жена – ъ думаха съседките.

– И да съм – им викаше тя, – е-ей, ще се омъжа да си разсипя децата! Не ща! Ще се трудя, колкото бива, пък те, ако искат, да ми запалят някога една свещица.

Така и направи.

И на каквото трябваше да се посегне – все нейната ръка. И хурка, и рало. Нивите ъ – и колкото бяха – не смогваше да ги прехвърля. Едни даваше на изполица, други глътнеха в едри буренаци, а трети едва-едва пречопляше. Пък една стана нужда и да продаде по носилото на отишлия си. Къщата ъ беше останала на гола поляна. И през дългите зимни нощи съседският добитък ъ ядеше сено, кукурузището, шумата, а тя, сиротата, се топе-

ше в себе си и зъб не обелваше, та не да се кара.

— Аз — викаше тя пред своите, — съм посечена. Езикът ми трябва да е къс. Ако се обадя, няма да ми помагат. Пък клечка се строши там хе на колата, снопе да се кладе...

И какви ли папила не изпати тя още!...

Ала справедлив е господ и мъдри са неговите наредки!

Пораснаха Тинко и Вельо.

Ожениха се.

Народи им се челяд.

Пристигна и тя. И кое в село около баба Вуда, кое по къра с добитъка, кое на нивата — наредиха се.

Ако се случеше да се сбият някои от децата, бащата ще накаже своето, макар че вината може да е и в братовото му. А пък над всяка от булките висеше железният юмрук на мъжа ѝ. И те език не смееха да изплезят една срещу друга, нито пък срещу баба Вуда. И да им е тежко нещо — ще премълчат. Че слугувала днеска една повече — нищо, доред друга та пък ще слугува. И така, чрез отстъпки, чрез жертви, животът им течеше тихо и мирно като дълбока и спокойна река, за която не съществуват камъните на бързея, у които да се бие, пени и шуми.

* * *

На Тинка му идеше по-отръпки гърводелството. И още младоженек, стана воденичар. Цялата къща той май изхранваше. А колкото храна изкарваха от нивите, я продаваха и баба Вуда връзваше парите в кърна. Зиме, когато другите мъже киснат по кръчмите, Вельо ще събира я кокошки, я свине, я жито на някой по-голям търговец. А посинее ли стопленото от южняка небе, размрази ли се зе-

мята, сгрята от жълтото пролетно слънце, с децата и жените Вельо е сред полята, сред черните угари. Там осъмва, там замръква.

Щом уповият земята зелените жита, Вельо ще подгони и мало, и голямо да ги чистят от паламида и бурен. И милите кървави макове сред нивата, които поздравяват самотния грумник, махайки с широкополите си алени шапки, и тях не пожале Вельо. Всичко изскубват и го натрупват на грамади по слога.

При делбата на Стършелковския род на баща му бе се паднала нивата при голямата круша. А пък за тая нива се носеше слух, че когато да бягат от турците по горите, Вельовият дядо бил заровил на няколко крачки от старата круша гърне жълтици. Ала заклали го турците и парите така си останали. Никой ги не знаел къде са. И сега, когато оряха тая нива, Вельо думаше:

— Орете, орете по-дълбоко земята, може... току ще чуиш, че продъграло ралото, отгребеш с шепи пръстта и какво! Отдолу гърне жълтици. Грейт като слънцето!

А когато идеха на друга нива, позавърти главата и рече:

— Па де да го знаеш дядо, може и тук да е заровил гърнето.

Умен и хитър е бил той!

На копачите си пак така думаше. И по земята наистина се разсипаха жълтици и баба Вуда ги събираше в престилка и ги пастреше настрана.

* * *

Догеше ли коситба, Вельо оставяше копачите сами, нарамваше грехи и торба и спеше на ливадите; по роса гъстата буйна трева по се реже. И доде

припече, той е прехвърлил един връх и е наредил по него откосите като дълги зелени пояси. Чак когато се спре слънцето над главата му, ще седне да плава. Надве-напри ще се наяде – както се яде на полето, когато пред тебе се люлее узрялата храна и ти разбираш шепота ѝ като молба за тежък благословен труд. А по това време, изскочил из дълбоките хладни усой, ветрецът трябва да се поразходи по ливадите и горите и да поразхлади зачервените от пекове лица. Той препуска на зелени коне по некосената ливада, спира се над Вельо в листака на гивата круша и почва да му шумоли. Обаждат се от близката туфа и остро цъирене на жътварчето, голитат някъде откъм дола веселите провиквания на добичарчетата, разлива се и клокомти като горски поток песента на овчарския кавал. Друг би полегнал да послуша и да отпусне в сладка почивка уморени стави, ала Вельо това не правеше. Ами щом се наяде – прилъгал вече някое добичарче да иде с бъкелчето на кладенчето, – сяда, навежда глава над наковнята и почне да клепе косата.

„Чинк-чинк-чинк“ – стрелват се и се гонят остриите звуци из насветлелия въздух. Ето, тая песен слуша Вельо, от тая песен гори сърцето му. И годе свърши клепенето, момчето със студената вода голита. Вельо пие, изтрива с ръкав изруселите си бухнали мустаци и става. Косата блещи на слънцето като бяло пламъче. Брусът изпищява по нея два-три пъти и Вельо, привел се, сякаш готов да литне, залюлява рамене. От него се излъчва полека зелен откос.

Вельо гласи, тъкми и докарва така, че все в празник събират сено. А събират ли сено, и Тинко ще остави воденицата, ще вземат и от съседите кола и цялата къща се изтърсва на ливадата. По дългите ритли на пуснатите коли се провесват въжа, шаре-

ни цегула, бели блузи. Тънкорогите говеда кротко пасат в една страна, махат радостно с опашки и сумтят. Някое ще чеше рога в туфата, друго ще гизне глава, с увиснали сламки по устата, и ще втренчи големи влажни очи към шумака, където нещо шава, после ще се сепне, като от дълбока мисъл, наведе се и пак зарупка зелената трева. А пък трето прегъне герданеста шия и си чеше сивата мека козина.

Вельови, като орляк бели птици, нацапват по ливадата и цял ден весело и високо дълчат: обръщат, навильосват и събират сено, а пък младите и неят. И когато зачервеното и натежало слънце капне зад гъстите гори, а от изстиналото вечерно небе падне хладина по земята и затрептят белите звезди, натоварените коли се проточват и припевно-сладко заскърцват към село. Някъде прегтах, между звездното небе и белия грум, с шум потъват задянатите с вили на рамо жени. Месечината обвива земята в бяла мрачевина.

– Така ами! Защо да го разнася хорският добитък и да гние тук? Я там... на сушина в сламника – изостанал, приказва Вельо на брата си, сетне пристъпва две-три крачки напред и подвиква: – Дий! Дий! Каква се е разпреживяла! Ако и днес сте гладни...

И пак дочаква байко си Тинко, който, захапал цигара, сека огън с огнилото и около ръцете му сякаш летят орляк светулки.

– Научиха ни тези войни и да пушим – се извинява Тинко. И двамата братя, оживени от хладината и почивката, се унасят в сладки приказки по настъпващата богата жътва.

* * *

По жътва Вельо пак е същият. Като вземе да припада мрак над широко поле, слезе в дола на кла-

генчето, та налее бълките да стинат през нощта, пожънат какво пожънат на месечина с Вълко братовият му, на легнат да спят на разстлан сноп до сами постта, под топлата покривка на лятното небе. И сутрин рано-рано, когато още горят звездите и над изтръпналата от умора земя се издигат пări, те стават и сънени още, свличат снопето, кладат го на купни, изскубват въже за през геня и го затрупват под дивата круша, да се не къса. И чак тогава над синята утринна равнина, далеч и ниско – в ъгъла някъде между изток и север, – бог ще прекара червена черта по побелялото от зари небе. То ще се изчерви цялото, ще бликнат огнените извори на зората, близките облаци ще поруменят като руна, обагрени в кръв, а пък далечните ще обковат само краищата си в ослепително злато. И ще се чуе вече глухият шум на прибуленото в сив дим село: високото и равно шумене на реката, сподавен лай, богоро човешко подвикване, протяжно мучене и мелодичен звън на стага. А после ще се покажат из пътя, озарени от слънцето, първите жътвари – натоварени с грехи, храна, съдове...

Родно бащино село!

Късите, златки и студени още лъчи на слънцето потрепват и растат, изтягат се над полето, провират остриите си краища между житните класове. И тогава Вельо – изправил се, скръстил ръце и усмихнат – разлива поглед по златното жито, окъпано в зората, и душата му се разтваря и зашумява ведно с широката трепнала нива. Тежките класове навеждат главички един към друг и нещо си шепнат, някъде из нивата пъгпъгъкът посреща слънцето: „пъг-пъ-дък, фиш-фиш!...”

Цял ден все тия думи са на Вельовите уста:
– По-ниско, по-ниско жънете, че зимъс една

сламка – една пръчка злато ще струва. Па се навеждайте и за класовете, може пък и да намерите някоя жълтица, изсочила през гергевската нощ от дядовото гърне. – И току занича след другите, та сбира класовете.

А вземе ли да привършва жътвата, Вельо ще нарами през някоя света неделя търнокоп, мотица, брадва – и излиза на къра да поправя пътя, изровен от пролетните гъжгове. Изсича корените на гърветата, шръкнали като прерязани жили, и изравнява рововете, та да возят и на месечина снопето.

* * *

Ето така работеше Вельо и не беше му мъчно, че на брат му е по-леко на воденицата. Ала така работеше, доде наядна Вълко, братовият му, и пое работата. Оттогава Вельо се спусна със същата стихия пък в търговията. И зиме, и лете не се прибира. Наред по селата шара, та чак и по чуждите земи ходи. И взе да се облича и храни по търговски. Ала Тинко не само че не се мръщеше на това, ами му беше и драго, че имат такъв брат. И когато нямаше много мливо, сам излизаше по къра да обиколи работниците, да ограда нивите покрай пътищата, да види не пасе ли чуждият добитък из тяхното бранище. И така беше наплашил добичарчетата, че те, щом наближаваха из прокара техни ниви, заставаха от двете страни на пътя и не даваха на добитъка да посегне.

– Зли са Стършелковци!

... Годините минаха, заминаха и Вълковите синове от последни станаха първи в Стършелковския рог. Накупиха си ниви и ливади, оградиха се с як камен дувар, направиха си къщи, хамбари, сламници, сайванти. Смаяха хората. И тогава се рогиле

гендата за гърнето жълтици и се заразхожда от уста на уста наред из селото:

— Хитра е Вуда Вълковица, видяла е ге е закопано гърнето и го е изровила! — думаха едни.

А пък изпреварените из Стършелковския рог ръмжеха:

— Чакаха да измрат до един старите и тогава се разположиха... За темян и восък дано дават тия жълтици!

А Лишко, най-бедният и простичък из Стършелковци, гърлесто се смееше и закачаше децата на двамата братя:

— Ха-ха-ха! Я ме заведете при гърненцето, да жабна само с два пръста!

1928 г.

ДИВИ ДУШИ

I

Като превалиха великите пости, слънцето взе да грее над земята всеки ден. Избистреното небе се засиня над голите черни гори, а баурите сладостно се изтягаха и блестяха под благомто пролетно слънце. По припечите изби зеленина, цъфна на огнища по поляните и зелен кукуряк, пламнаха минзухарите, а сладкият гръх на срамежливите теменужки отбиваше пътника. Между сухорляка се разшилтаха съжигвени буболечки, стада цял ден пасяха по баура срещу селото и звънците им пееха в изпревара на различни гласове. По-чевръстите от селяните впрегнаха воловете: едни да орат градините си, други — конопищата. Чичо Малин пък, като се затопли времето, се хвана о градинския плет, че тежкият зимъшен сняг беше го повалил и махленският добитък бе направил градината му на пътеки. През зимата той не беше сегял със скръстени ръце до огъня, та си имаше и готови колове, и окърнени пръти и сега само току разчисти изгнилия плетеж и започна нов.

Той се напругаше да преплете един дебел и биковит прът, но прътът не се поддаваше. Насече го малко, гето трябваше да обвие кола, и прътът се предаде. Като го приплете, облегна се на кола да си отгъхне и си почеса изпотената коса. По това време мина гъска с малките си. Пролетно жълтите гъсенца се клатеха след майка си и фикаха. Чичо Малин, като ги гледаше, помисли: „Видя ли как забра-

вих озаран да видя дали е взела да ги люпи ребата-та. Снощи ми се чу в тъмното, че нещо пищи.“

Някой извика:

– Помага ти бог, чичо Малине, помага ти бог!

Той се сепна:

– Дал бо... а-а, ти ли си, Денке! Дал бог добро, дал бог добро! Че къде си се упътила така с цедилцето през рамо, с мотичката? Хе-хе!

– Останах без работа, чичо Малине, та рекох, боже, защо ли не ида към колибата? Откак падна, знаеш, есенес снегът, не съм излизала в гората. Домът ми, нещо ме тегли така... Ливадите да видя, нивите да видя. Че взех и мотиката, да скопая неравната фитурия. Лете, знаеш, като поливаме пипера, водата бяга все в една страна. Та рекох, боже, като нямам работа...

– Добре си се подканила, добре. И аз уж да излязам към ливадата, та да изтребя трънето откъм слога, ама де да видим кога ще ми падне път.

Отгоре идеше баба Вега и предеше на ръка греб. Тя бавно пристъляше, поспирваше се, местеше нервно на ръката си кошничето с гребя, потръгваше, попогледваше над цъклите към чича Малина и Денка и пак се спираше. Денка ѝ подвикна:

– Какво си задебила така ма! А по-скоро, да те видя и тебе барем.

– Дотрябвала съм ти, та си не гледаш пътя! – се обади полушеговито, полусърдито баба Вега и се сбързи: – А добър ви ден!... Какво си правиш, Малинеей? До тебе дойдох, баби, да те видя какво правиш, като остана така самичък, и да ти поускам, рекох, лучец малко, от чесновия, че го изядоха нашите зимъс, пък сега няма какво да бодна.

– Разгеле, бабо Вего. Бенко го чисти сега прегкъщи. Ще ти дам, що да ти не дам. Имах повече аз,

ама го разнесох. Тая жена се погрижи, оная жена се погрижи и аз давам, че ми пък помагат.

Лицето на баба Вега светна.

– То, без жена си като без ръце, ами... не знам как да рече човек.

Денка си поприказва и с баба Вега, каза и на нея къде е тръгнала и пое пътя.

Когато останаха сами, баба Вега прекрачи плета.

– Отде се пък взе, да те господ убие! – чумна тя по Денка.

– Па защо пък ти? Хе-хе, я гледай! – позасмя се чичо Малин, като изчегъртваше с клечица тергията из лулата си.

Баба Вега беше спряла поглед над градината:

– Какво-о, лук ли ще садиш, та я градиш, Малине?

– Лук, мисля.

– Ами кой ще ти го сади, като си мъж, баби! Като опалено гръвце си сам!

– Ех! – изтежко въздъхна чичо Малин. – Какво да се прави, бабо Вего, с господ не можем да се борим! Затова рекал хората, че не е добре да си даваш момичешката гад на друго село, ама така, излъгах се аз! Пък сега само с Бенко ще... ще видим доде ще я караме. – И той гледаше в лулата си и я пълнеше с тютюн.

– Ами я виж, баби, ризата ти каква е! Като камран е почерняла.

– Па какво ще я гледам! И риза, и все. Глава ме хапе и нямам време да я умия; па ми се и не ще, да ти кажа. Гругка, бог да я прости, ме натиснеше, та ме и умиеше.

– Като жена, Малине, нийде си няма! Тя е като ясна ръка. Ами знаеш ли за какво съм дошла, баби?

– Па де ще те знам! Като си дошла, ти ще

кажеш! – отвърна безучастно чичо Малин, както си секаше огън.

– Аз лук си имам, ами друго ме гони към теб. О-ох, чакай да седна тук на прътицето... Младите излязоха да орат конопището и отвехоха и децата, че заплакаха да угат и те, пък аз, като останах сама, седнах пред вратника да преда на припек. Така, преда си аз и, не щеш ли, току спря пред мене една другоселченка: „Добър ти ден!“ „Дал бог добро!“ „Че отде беше ти?“ „Ами че от Сеново съм“ – вика. „А-а, от Сеново... Е-е, какво така по село? Че сегни ге, гудам и аз, посегни, ако не бързаш.“ „Какво ще сядам, вика, бабо, не седи ми се. Ами гали ще имаш да ми дадеш малко бял лук за семе... за конопено семе.“ Познава се, че е горненка, че те на чесновия лук викат бял лук. Аз се позасмях малко и ѝ рекох: „И лук си имам, и семе си имам. Дал ми е господ всичко, ама щом е за услуга, защо да ти не дам, ще ти дам.“ Влязохме ние вкъщи. Тая, оная, па току смънка тя: „Да знаеш, вика, бабо, тука някой вдовец с по-малко деца. Искам да се оженя, вика. Не може да се живее, вика, повече при девера и свекърва. Изядоха ме. Един червек имам, момиченце едно, и него, да пърляга, с капка вода биха го удавили. Ще се женя.“ Дойде ми мене наум, дето си приказвахме с теб един път на воденицата, и рекох: „Има един. Така и така стои работата. Само с едно момче е останал вкъщи, ама му се годи, ако се жени, да се ожени барем за святна жена. Да си не топи само душицата в грях.“ Разправих ѝ всичко аз, от изгла до конец. Хареса ми жената, оставих я вкъщи и тичам право при тебе. Дойди и ако се харесате, да се разберете.

Чичо Малин, който беше приседнал до баба Вега, беше зинал, отворил бе широко очи и слушаше. Дулата загасваше между пръстите му и последна-

та струя гум се виеше над нея като укротена синя змия.

Баба Вега го погледна и очите ѝ светнаха. Тя му намизгна:

– Пък една жена, ти казвам, едра, пълна такава, бузите ѝ се пукат. Нали е била без мъж, запазила се е. Сякаш роса – млада. И отзад, така, като лодка широка.

Чичо Малин погледна настрана:

– Добре ге. Ще гойда. Да изкарам до края, па ще гойда. Почакай ме, ще гойда.

Баба Вега стана и си отиде. Като свърши реда, чичо Малин си прибра горната греха и брадвата и тръгна към хармана. Вкъщи той си облече нова риза, облече си и новата греха и прескочи прелеза, та отиде у Благоеви. Благоевото куче го пресреца и завъртя опашка. Той го потупа по врата, спря настред двора и извика:

– Благое, я да беше ме пообърснал забчас.

Благой надникна от прага.

– Защо, да не си се накарал да ходиш в града?

– А, не! Не, ами като ще готвим тия дни година на кака ти Грудка, па ще ходя из село да купувам едно-друго, та рекох да не плюват хората от мене.

Чичо Малин се понамръщи и отиде, та седна на гръбника.

Благой се повърна, свали от гредата торбичката с бръснача и другите си бръснарски уреди, изтупа я от праха и отиде при чичо Малина. Догето Благой го бръсна, чичо Малин все даваше зор:

– По-скоро, по-скоро, че се мръкна, па на главата ми лежи сума работа!

– Не бързай толкова холан – спокойно му отговаряше Благой. – Не ще ти изгори нивата... Чакай да ти подрежа малко мустаците. Да те подмладим...

гим... а така!... Стана като... ергенин стана!...

– Е, и ти! – ядоса се чичо Малин. – Нали ти казвам защо се бръсна!

– Ами чакай бе, човече божи! Защо се сърдиш! Аз гугам по-святната-га те наглася, мигар че... хайда-га-а-а и ти!

Като свърши бръсненето, чичо Малин си отиде и през градиняка се упъти за бабини Вегини.

II

Баба Вега, щом се върна, още от прага обади на другоселченката:

– Булка, ще дойде! Ще отнесе ризата! Ами как ти беше името? Че ти ми каза, ама аз, нали съм старо и изкуфяло, забравих.

– Благунка, Благунка, бабо... Само да стане нещо, бабо, аз така няма да те оставя.

Благунка стана. Не я свърташе на едно място.

Баба Вега стоеше настред къщи и хитро я гледаше:

– Каквато жената, такова и името!

Благунка се засмя и се позачерви:

– Да си такава, бабо, водица да ми дагеш. Малко водица да си оплакна лицето, че аз, както съм се напрашила из пътя...

Баба Вега ѝ наля ибрика, дагеше ѝ една лискунка сапун и се загърби, та запила по горната лавица. Когато Благунка се повърна вкъщи, измита и отметнала назад забрадка, баба Вега я пресрещна засмяна с пешкир и парче от огледало в ръце. Благунка ѝ думаше:

– Я гледай, пък ти! Аз само рекох така... Да се поуимия малко, рекох, само, мигар пък чак толкова...

Но тя взе огледалцето, възправи го на лавицата и като се нишкаташе пред него, избърса лице,

оправи коса, пребради се и обра влакътната от раменете си. Сетне наплюнчи глан, та си изчисти и грехите, и сегнаха да чакат. Чичо Малин се бавеше. Благунка искаше да отгатне като какъв ще е този човек и пред унесеня ѝ поглед заставаха млад още мъж, егър, плещест, с дълги яки ръце, с големи и черни като камран мустаци и с остри орлови очи. Но тя се сепна и разбра, че това всъщност бе някакъв мъж, случайно срещнат някога, някъде. Разтри лице и неспокойно погледна навън:

– Ух, няма го! Да ме не настигне нощта на вашето поле още... Пък ония страшни гори нагоре!

– Е, къде ти, рано е. Още пладне няма – успокояваше я баба Вега и пак потегли нишката, която се навиваше около вретеното.

Благунка отново се замисляше... Той сигур не обича да пие, прибира се вечер навреме вкъщи, гледа си работата и добитъка и всякога е засмян. Ами ако е лош?... Какво ли ще ѝ пати главата? Да се знае, та ще е по-добре да се не жени...

Покрай къщата прошумоляха стъпки и мъжки глас сгълча кучето. Благунка трепна и погледна към баба Вега, която бе станала.

– Той е.

Стана и Благунка; баба Вега метна поглед към нея:

– Седи си, седи си ти! Какво така, не бой се де!

– Аз... ха-ха, като че... ха-ха... като че съм младо момиче, така сърцето ми... гече ще изскочи – продума Благунка и си помисли: „Дано не е той!“

Но докато си помисли така, вкъщи бавно влезе чичо Малин, като си влачеше малко краката. Пред Благунка се изправи мъж, какъвто всеки ден беше срещала от гете. Човек среден ръст, с поувиснали рамене, съсухрен от работа и грижи, с плахи гиви

очи, чийто поглед не си намираше място, и с посивели мустаци. Благунка не беше много доволна.

Баба Веда нареди столове, насядаха, чичо Малин запуши и си свали калпака на коляното. Благунка забеляза, че на главата му няма бяло влакно, и пак погледна посивелите му мустаци. Той гизна лице, та пусна клъбце пушек към окадения таван, и прогума:

— Ама пък и време ли е! Може да се каже, че пролетта... доде вече пролетта. Като гледаш какво е хубаво времето, не съдържа те вкъщи; нещо те тегли така, навън по гората. Нивите да видиш, ливадите да видиш.

— И редът си му е вече да е хубаво — побърза да се намеси в разговора Благунка.

— Моите хора не можах да се стърпят, ами излязоха да изорат конопицето — обади се баба Веда. — Благунка вика, че покрай пътя взело да се раззеленява... Пък слъне, слънце!

Чичо Малин изгледа другоселченката.

— А, па ще се раззелени, ами как! И аз уж да излизам тия дни към ливадата да я чистя, ама де да видим кога ще е.

Той смръкна гваж-триж от лулата, изгледа пак Благунка, наведе се, та пристегна връвта на цървула си, и запита:

— Та ти си била вдовица, а?

— Че май така. Мъжът ми тринайсет години стана, как е в Америка, и го не знам жив ли е, умрял ли е... Казват, че се е оженил там и си забвгил деца от американката. Откато замина, не се е обаждал.

Чичо Малин, както бе се попривел и облегнал с лакът на едното коляно, та придържаше с ръка луличката си в уста, изгледа накриво баба Веда,

пусна дим от единия край на устата си и втренчи сърдит поглед към вратата. Димът се мотаеше около лицето му.

Баба Веда остави времето го стената и като се облегна на коляното, стана:

— О-ох, кръст ме пресече! А вие си поприказвайте, а пък аз ще обиколя лука в градината, да го не изровят кокошките.

И тя излезе. Чичо Малин цикна плюнка настрана през зъби, пое от лулата и като си ровеше мустациите с чибучката, продължаваше да гледа навън. Благунка почака да каже нещо, почака, па се обади:

— Аз нимах попа. Дядо попе, рекох му, право ще си ми кажеш, мога ли да вляза под венчило, като ми се не е обаждал стана тринайсет години? Нарочно го накарах да гледа и по книгите си. И ми каза човекът, че не тринайсет, ами четири години като ти се не обажда, речи, и ти не праща пари за издръжка, можеш. И аз...

Благунка изведнъж спря, понакриви глава и взе да изглажда едното перо на забрадката си; веждите ѝ се сбраха, а след това се гизнаха високо. Чичо Малин бе се извил към нея и я гледаше: погледът му спря на поруменелите ѝ бузи, застоя се на стройните рамене и не искаше да се отдели от високата гръд. Благунка усети погледа и метна тъмни и изгристи очи към чича Малина. Той се усмихна и прогума:

— Не ще е зле да се допита човек и до нашия поп. Разправят го, много учен бил някъде... Като се съберат поповете от тядявашно, всичките ги нагпявал.

Умълчаха се пак. На чича Малина се годеше да заприказва направо за каквото са събрани и търсеше отде да захване. Както мълчеше и мислеше, изведнъж трепна и запита Благунка:

– Е, харесва ли ти нашето село?

– Ами... харесва ми, що да не ми харесва! Село като село – отговори тя и го погледна право в очите.

– Е, па стайваш ли житенчанка, а?

Благушка се изсмя:

– Що да не стана!

– Така, питам!

Благушка се замисли, сбра вежди и въздъхна:

– Каквото ми е дотегнало, не житенчанка, ами отвѣд Дунава отивам! Да няма кой да ти купи и цървули, да няма кой да ти купи забрадка! Като вол да напругаш в една къща и за всичко да гледаш изръка, гече си просякиня! Да опустее такъв живот!

– Е, то се виги, че е лошо това вдо... самотията. Вдовец да е човек, лошо е. Нали и аз така. В който към погледам, все непрани грехи, навсякъде боклук, няма кой да измете, няма кой да сготви, стените изпокъртени. Лошо нещо е самотията!

Чичо Малин се замълча. По лицето му играеха бръчки.

– Ами момичето ти ячко ли е? – обади се той.

– Като на колко години ще гоиде така?

– Че по копане четиринайсе ще стори.

– А-а... е, не е малко, може да се каже. Май вече трябва да му се прави чеуз, пък то на каквото добро си, сигур и за себе си нямаш да се облечеш, та не пък да мислиш е-е, там...

– Само мъжкулки ризи имам пет, пък и женски... Дрехи си имам аз. И ризи, и всичко си имам, ами живот нямам.

– И живот ще бъде. Аз гледам тук, в наше село, едни се ожениха повторно, па си живеят хората, като че са събрани на първо венчило. Слушат се: какво то каже единият, другият му не припраша хатъра.

– Така трябва да бъде. То и второто венчило

си е пак женитба, се казва – отговори Благушка.

– Мъжът имаше от първата си жена две деца – продължи чичо Малин. – Проклети такива, гудам всякак на втората си майка, не слушат я и тя, като нагу, и ги изпѣди. Изпоглавиха се. Па си родиха сетне други и си живеят хората, като че са се събрали на първо венчило.

Благушка погледна в лицето чича Малина, помълча и отговори:

– Такава жена да ми я дадат в ръцете, жива ще я изгоря! Какво ѝ са криви децата да ги пѣди! Ако са лоши, да ги поучи. Като се е оженила повторно, завареничетата са ѝ вече деца. Трябва да милее за тях като за свои.

– Тъй де. То се виги, че е така. Друго искам да ти кажа – малко смутено възрази чичо Малин, – че и при повторката хората, като рекам, могат да си живеят добре.

Те се сдумаха кога да иде чичо Малин в Сеново за нея и как да я издиги. Баба Веда стоеше до вратата и прислушваше. Като разбра накъде отива работата, тя влезе, пошегуваха се и сложи, та ги нагости. След ядене приказваха що приказваха и Благушка ги прекъсна:

– Огънят взе да свети. Мръква се вече. Аз трябва да си отстъпям лека-полека. Хайде. – И тя стана и взе да си оправя фустата.

Баба Веда грабна с паничка лук из едно кринче и го изсипа в Благушкината торба:

– На, не ща ти семе, не ща ти нищо!

– Каква си стипца и ти! – укори я шеговито чичо Малин.

– Че повече ѝ сипи де, повече ѝ сипи!

Погледите на чича Малина и Благушка се срещнаха и той усети как как притопля на сърцето му.

III

Като отнесоха годината на стринка Гругка, чичо Малин се допита до свещеника по женитбата с Благушка и една събота срещу неделя стегна колата, среса биволиците, нахрани ги и се приготви за път. През нощта той спа като на тръне; ако се обърнеше на страната си, ще му догложде на ухото, ако легнеше на гръб, нещо ще го убива на плещите. По едно време, както беше полегнал на страната си и беше завлякъл, сънуваше, че Иван Пенин тича откъм вагата покрай бабиния Тодорин плет и вика в мрачината: „И трите ми деца са заклани... Ставайте-е-е!“ И като викаше „ставайте“, гласът му беше като на петел. Чичо Малин трепна в съня си и се събуди. „Дали пък не съм закъснял?“ — беше първата му мигновена мисъл. В курника довършваше кукуригането си ребатият тънкоглас петел. Чичо Малин, макар и да знаеше вече, че е сънувал, все още трепереше и не можеше да се успокои от страшния сън. Той рипна, сложи си калпака и излезе вън на двора да види кое време е. Сърцето му лека-полека се успокояваше от свежестта и тишината на нощта. Насред двора се чернееха и чакаха колата с цръкнал на ритлата остен, а курникът се губеше в сянката на хамбара.

Чичо Малин гледаше към курника и чакаше да пропее пак петелът, но нито той повтори, нито други се обадиха. „Дали пък е сбъркал, та му се не чуе гласът!“ — си помисли той и дигна поглед да познае по звездите кое време е. Небето се беше забеляло от едри и ситни звезди; едрите трепкаха и лъщяха като бели безценни камъни. Чичо Малин и по звездите не позна кое време е. „Чакай — сепна се той, — ако биволиците са изiali овесеницата, не е рано вече.“ Биволиците не само че бяха изiali сламата, но

бяха и омели яслите. Той впрегна и колата весело затропа в нощната хладина нагоре по улицата.

Когато се разбеля, чичо Малиновата кола беше разпрегната пред една кръчма на мегдана в Сеново. Биволиците лежаха : страни на процепа и когато някоя жена пристъпваше и надничаше да види „какво се продава“, те се извиваха, та я изглеждаха, лениво подгизаха опашки и пак продължаваха да преживят. Чичо Малин беше внесъл торбата си в кръчмата и ядеше. На масата му стоеше едно шишенце с червено вино. Той дигна шишенцето, та го преполови, и като си изтри мустаците, се обърна към кръчмаря:

— А бе, кардаш, докарал съм с колата малко по-ясма, как мислиш, дали ще им намеря тук купувач, а?

— Че ние имаме един въжар, може да ги вземе — отговори кръчмарят и почеса небръснатата си буза.

— И аз така си мислех. В Сеново, рекох си, все не ще са без въжар, затова ги и докарах. Нашето село, да ти кажа, голямо, ама нямаме въжар. Вие сте по-такива... как да каже човек...

И чичо Малин не довърши, че се улуса да връзва торбата. Като я върза, той изтри уста, оправи мустаци, облегна гръб на стената и запуши. Лицето му се отпусна. Той хитро погледна към кръчмаря и продума:

— Ами пък какво чухме ние, момче, в наше село, та вярно ли е, не е ли, щели сме да ставаме сватове. Някаква си Благушка ли, каква ли е гад, на „американец“ жена, щяла да вземе един нашенец.

— Че и тук се чу така.

— Брей, та и тук се разчуло, каиш, а? Гледай ти! — почуди се чичо Малин и по лицето му се изписа самотоволство. — Ами тя като каква е? Да не е от тези, дето идат за вода, па се заприказват до някой плет и котлето им купи на огъня? Че ние сме

пък малко придирчиви, това, житенчаните, ще я изпъдим още на другия ден.

— Че го рече и ти! Къде ходи — хвърчи. Че и на полската работа е като огън; в стана платното ѝ гъсто като мъгла. Пък щом замеси хляб за някой празник, цялата махала от нея квас си взема.

Чичо Милан се загрусна от смях:

— Брей, брей, ти каквото ми я хвалиш, маки вяра!

— Хваля ами! Хваля я, че я познавам. Едно време бяхме врата във врата.

Чичо Малин дигна глава и изгледа от горе до долу кръчмаря.

Когато слънцето се спущаше зад горите и вече трептеше зачервено, чичовата Малинова кола скърцаше по междуселския път натоварена с грехи и покъщнина. Едно момиче седеше отпред на колата и побутваше с остен биволиците, пък чичо Малин и Благунка вървяха след колата и си приказваха. По едно време той изгледа пустата тъмнееща гора и когато прибра поглед, срещнаха очите си с Благунка.

— Богинке-е, ръчкай, ръчкай, маму! Карай по-скоро, че замръкнахме — извика тя, дяволито погледна към чича Малина и закачливо го бутна с рамо.

Колата изтрополи по-силно и чичо Малин и Благунка взеха да изостаят.

IV

Още с пристигането си Благунка запретна ръкави и се залови за работа. Тя измете въщи, изми съдовете, измаза стените и изпра де що си имаше парцал; а в първия празник станаха рано с Богинка и изметеха хармана, двора, кошарата и вън пред вратника; събраната смет я запалиха и в хладната утрин замируса на дим и чистота у чи-

чови Малинови. Богинка и Бенко се въртяха около огнищата, подтикваха ги и се шегуваха, пък чичо Малин ходеше из двора и се радваше:

— Бре, бре, замируса на женска ръка! Може да се каже, че и ние сме вече като хората!... А, Бенко, какво ще кажеш ти „за свое оправдание“?

Бенко се червеше и навеждаше глава.

Както навред, така и в чичовата Малинова къща всяко нещо си имаше място. И Благунка най-напред беше като чужденка. Веднъж, наскоро, той я нареди да му донесе едно от сечивата из хамбара; тя отиде, търси го, лута се и като не го намери, върна се усмихната. Чичо Малин стана и се укори:

— Мен пък и в ум не ми доде, че ти не знаеш де са сечивата. Я ела с мен!

И той я отведе в хамбара и ѝ разправи де са сечивата, де са ралниците, къде стоят баберките и къкълът за кокошките, кой боб е за варене и кой е за семе. Когато пък Благунка изоглавяше биволиците, ще остави връзките им, гето ѝ е по-наръки. А на заранта, дотрябват ли на чича Малина, той ги търси на клечката до брашненика. Веднъж тя върза на яслите биволиците и ги размести. И когато влезе чичо Малин при тях, те бяха покъсали и всяка си лежеше на мястото. Но лека-полека свикваше с всичко: свикваше с Житен, свикваше с житенчани, свикваше и с навиците на чича Малина. И чичо Малин, като се връщаше вечер от оран, често ѝ думаше:

— Аз още като вкарах в двора, и ми замируса на пита. Видях, че чист си месила. Добре правиш. Кога се работи, по-пригодна да е храната, пък в празник и по-лоша да е — нищо, нали не работиш.

Мина се време; веднъж Благунка варди, та останяха сами с чича Малина, и го погледна загрижено:

— Мен ми се годи, Малине, да си родим едно

гете. Без гете, да ти кажа, ще бъда като чужденка в тази къща.

— Гледай я ти за какво се загрижила! Доге съм жив, никой няма да те покътне с пръст! Пък ако видя, че ще те преваря, пак няма да те остава така.

— Чакай де, ами та пък, какво ще бъде, Малине, ако си имаме още едно гете?

— Как какво! Не видиш ли какви са времената? Хората за една коричка хляб гледат, пък ако се случи момче, какво ще ги правим? То не е само да го родиш, ами трябва да му дадеш и хляб в ръцете. Нали ще трябва къща, нали ще трябва волове, нали ще трябва ниви! Ти тая работа за шега ли я смяташ?

Той се подпря на коляното си и стана да излиза:

— Не бой се, ти мене гледай!

Благунка обърна стола си да разравя огнището и както беше издигнала машата над огъня, така си и остана замислена.

Свещеникът, гето срещнеше Благунка, все я питаше забела ли е дело за развеждане с първия си мъж, та да я венчава пък с чича Малина. А по едно време взе и да се сърди:

— На, не разбирате от човещина! — гумаше ѝ той. — Нали и аз от това гледам децата си. Ако не взема някоя пара от венчило, от кръщавка, от смърт, отгде ще взема? Това ми е волът, това ми е нивата.

Благунка, като се върнеше вкъщи, казваше това на чича Малина, но той псуваше свещеника на брада и все отлагаше; през лятото викаше: „Та мигар пък толкова гуша излиза! Да си оставим сега нивите да горят и да се повлечем по градищата! Да почака малко холан! Щом попрехвърлим работата...“ А като привършиха работата, взе да се вайка, че няма добра храна тая есен, пък съдилищата пари щели да глътнат. На чича Малина не му се

пилееха за такива неща пари, изкарани в непосилна борба със земята; па и не му се щеше да се влачи по-градищата; щеше му се, ако може някак си, така да мине това, да се забрави.

Свада между чича Малина и Благунка не излезе от туй, че бяха невенчани и че нямаха гете; първите тежки облаци се нагвесиха над къщата им заради Богинка.

Дрехите и обувките, които Благунка ѝ донесе от Сеново, се износиха и тя често подканяше чича Малина да ѝ купи цървули или плат за грехи. Той сваляше от тавана стари цървули, позакърпваше ги какво-годе и ги даваше на Богинка; пък за плат или си правеше оглушки, или отхвърляше да ѝ купи посетне. Благунка чакаше, чакаше, па ѝ преправяше свои стари грехи. Времето минаваше. Богинка ставаше на години и, като мома, трябваше лека-полека да си прави и гар, но тя не бе се откъснала от сърцето на чича Малина, та той я имаше за чужда. И Благунка сама се замисли за чедото си. Лете, като се обаждаха по-яки хора за работници, тя пращаше Богинка да си изкара някой лев и свиваше парите настрана, да ѝ купи бохча памук или премяна за свят ден. На чича Малина не му беше много драго, като ходеше да прибира чуждата храна, пък неговата гореше по нивите, но нямаше какво да прави; той само пухтеше и мълчеше. Когато работеше на негова нива, майка ѝ я надумваше да си не дава толкова зор и Богинка я слушаше. Чичо Малин виждаше това и често се присмиваше, че не е много работна, а понякога изпущаше такива приказки и пред чужди хора. Благунка му се сърдеше, а напъти се и поспрекваша. Но това не ставаше всякога, защото Богинка често, като хванеше браздата или като размахваше сърп, толкова се увеличаваше от работата, че забра-

вяше на чия нива е; тогава чичо Малин стоеше, та я гледаше, смееше се и ѝ думаше: „Видиш ли сега, момиче! За Великден ще ти купя блуза от сърмо, да няма друга като тебе!“ И той беше искрен, като казваше така, но догеше ли Великден и трябваше вече да бръкне в кесията си, сърцето го заболяваше и се затваряше. Зиме Благунка пращаше дъщеря си да търче и да влачи по чуждите къщи, работеше и тя самата нещо чуждо, отделяше по нещо от къщи, та го продаваше скритом и полека-лека ѝ правеше гар. Чичо Малин не даваше на Богинка да събира на седянка момичетата вкъщи, че не можел да спи от гълчавата им, пък когато тя отиваше на седянка в друга къща и вземаше гърва за огън или газ за светене, се мръщеше. И тя вардеше да тръгне за седянка, когато го няма вкъщи. Чичови Малинови ге с лоша-та, ге с добрата живееха. И караха така, докато една есен Бенко доведе вкъщи булка.

V

Невестата на Бенко се казваше Буряна. Тя беше едра, с черничко кръвено лице, с дебели черни вежди, с тъмни и малко изпъкнали очи, а на горната ѝ устна имаше мъх. С едното си близане вкъщи тя ги разручка. Прибра на своя сандък дрехите, останали от същинската ѝ свекърва Грудка, и искаше да отнеме из ръцете на Благунка всичко и да заповяда вкъщи. Когато се пречкаше с Благунка, тя се биеше в гърдите и думаше:

– Оттук на матък мойта дума ще се чува в тая къща! Ти си била чорбаджийка досега, че не е имало кой, пък сега вече мойш да заповядаш там, в Сеново!...

Пред хората тя не я наричаше „мама“, ами я наричаше Сеновченката.

Буряна не оставяше на мира и Богинка. Ако Богинка измажеше вкъщи, ще наколеничи да примаже след нея; ако опереше ризите, ще клекне над коритото да ги препира. Веднъж Богинка донесе плява, остави я и отиде за ярма и докато се бавеше, Бурянка завря в нея кокоши пера. Враната биволица се задави и чичо Малин викна човек да ѝ бърка. Когато извадиха из гърлото ѝ кокоше перо, той се разлюти, изпита кой е бъркал плявата и много навиква Богинка. Буряна я кореше и вън, пред хората. Разправяше, че не била работна, спяла като турчин и не била здрава – на гърба си рани имала някакви. Благунка се принуди да я даде на един улав младеж. На сватбата Бурянка като че забрави всичко; развесели се, разигра се, тичаше, слугуваше, китеше булката, все до нея вървеше и на всяка дума ѝ калиносваше. Хората, като я гледаха, се чудеха. Че и на стрина Благунка догража, та сърцето ѝ се поотвърна към нея. Но това беше, доде трая сватбата. Като мина веселбата, пак си стана същата. Тя придумваше Бенка да набляга при баща си за изпъждането на стрина Благунка, докато не са се венчали, че сетне може и да роди, или пък хептен и да не роди, ако остане да живее след чича Малина, ще наследи дял. И Бенко я слушаше.

За нищо вече не зачиташе стрина Благунка. Всичко вършеше на своя глава; сама избираше от кукуруза и от боба за семе, тя казваше на кое място ще се насади ситен боб, на кое ще се насадят тикви, пък като излезе копан, мъжете до нея се допитваха ге да угат. Ако месеше стрина Благунка, тя или не ще хареса хляба, или ще гълчи защо е месвано, като има студен хляб, ще сложи снощи коматчета пред себе си да ги яде. А пък по едно време, като останала вкъщи без котка и стрина Благунка донесе едно коте от

комшиите, Буряна го преби, че го заварила уж на млякото, и донесе друго от техните.

Стрина Благушка често се оплакваше на чича Малина, а той само ще сгълчи заочи Буряна или пък ще рече: „Не ви се мешам аз в женските работи!“ Но веднъж тя му заплака:

– До гуша ми дойде! Иде ми да си метна въже-то! Защо ме прибра? Или оправяй моя къща, или... да има как, ще си стана, та в Сеново, така ми до-тегна!

По лицето на чича Малина заигра лоша усмивка:

– А-а, така ли? Изглежда, че ти си дошла тук да отгледам само гъщеря ти и да я омъжа, па да си идеш. Върви си, не съм те вързал!

Стрина Благушка пребледня и се помъчи да каже нещо, но езикът ѝ сякаш се скъси. Тя стана и влезе в килера. Като се наплака хубаво там, над гредите си, облече си праната ризница и стана, та у бабини Ведини. А като се прибра от тях, взе да се стяга за Сеново. Тези разправи станаха в петък заранта. Предния ден, къде икиндия, чичови Малинови бяха докопали кукуруза наврег – на Класавицата си седеше наистина, но беше гребен, та го не хващаше още мотику; и тъй като за зарявка нямаха още, те решиха да почиват до края на седмицата. Тъкмо Буряна ще уреди градината, ще изпере и изчисти въщи, мъжете ще затръгнат някоя нива, пък стрина Благушка щеше да прескочи до Сеново, защото имаше хабер, че свекърът ѝ бил нещо зле.

След посещениято на Благушка баба Вега до вечерта два пъти търси чича Малина въщи и все не го заваряше, та втория път, като се връщаше вече, го срещна при черковния двор. Там тя го спря и го отведе настрана до плета. Лицето ѝ беше съргито, та нямаше къде повече. Те дълго си приказваха. Ба-

ба Вега изпърво му приказваше и му тропаше с крак, но отсетне поомекна и взе да му шепне. Той гледаше в земята, гърпаше мустака си и се усмихваше.

Притъмняваше; добитъкът си идеше от паша и ги избикаляше. Копачите се прибираха, извърщаха глави, та ги гледаха и си шушукаха. На тръгване тя продума с висок глас:

– Та така, и за другите мисли, ама и себе си не забравяй.

На другата заран чичо Малин не стана от постилката. Оплакваше се, че го разтрошило на треска, гърбът му сякаш се бил разкопчал, старата болка над опашката му пак се била обадила. Той нареди Бенко да иде днес с биволиците към Кадънките и да вземе със себе си брагвата, за да затръгнати нивата, че завчера, като носил чебреето на колибата при овцете, видяла му се огазена и опасена откъм пътя. Бенко се стегна за гората, но преди да изкара биволиците, излезе из село да си купи тютюн и позакъсня. Слънцето напече гърбовете на биволиците и те се не свъртаха на едно място. Враната се изправи срещу прага и реवेशе, пък другата беше прескочила в градината и ядеше тиквените гнезда. Но по това време Бенко се върна, натири ги из вратника на улицата и влезе въщи за хляба си. Чичо Малин го спря и задъхано му приказваше:

– Я слушай, па... па като легнат днес в локвата... ох, ох! – придържаше той с ръка кръста си отзад. – Остави ги на пастирчетата и наобиколи кукуруза на Ганкиния връх, та виж можем ли му оти в понеделник на зарявка... Ох!... Ох!... Тук, над опашката, ме боли!

Като излезе и Бенко с биволиците, на Буряна ѝ поолекна. Тя весело слугуваше из двора и излизаше и влизаше всеки час въщи; беше ѝ драго, че е оста-

ла сама и можеше да прави каквото си ще. Чичо Малин беше в село наистина, но легеше някъде в собата и все едно че го нямаше.

Тя беше опрала ризите и вареше вкъщи коприва за прасето. Чичо Малин, като чу, че е вътре, се обади из собата:

— Буряно-о, я ми донеси, сине, в купчето малко студена водица.

— Чакай, че вардя коптивата да не изкупи — отговори тя.

Като повря още малко зеленилото, тя прихвана с полата си котлака и го изнесе на двора. Чичо Малин я гледаше от леглото си през ниското прозорче как разбърква и изстудява коптивата. Като я изстуди, очука машата о котлака, отстъпи към кочината, та пусна прасето и взе да го пои. Коконките се събираха около прасето; тя махаше с ръка и ги ушкеше. По едно време чичо Малин чу босите ѝ стъпки вкъщи и пак се обади:

— Буряно-о, ти ли си, сине?

— Аз, аз.

— Та нали уж водица да ми гребнеш, какво стана?

— У-у, аз пък мисля, че си стаял, та си пил!

И тя му внесе вода. Чичо Малин пое разтреперан водата от изпраната ѝ бабичасала ръка.

Буряна, като излезе, наслага ризите на кобилицата и ги отнесе на реката за изпиране.

Чичо Малин остана сам. Той лежа, лежа, па го заболя кокалите да лежи и излезе, та седна във вкъщи. Те бяха нависоко и като погледнеше човек от двора им, виждаше над къщите и над стройните зелени тополи от долната махла цялото поле.

Той огледа ясното време и метна поглед към полето. Кукурузите бяха стигнали до колене и весело се зеленееха под лятното слънце, а тук-там

из тях се бякаха редица от копачи. Далече, в дълбокия свог, дгемеха сините напречкани върхове на Балкана и тънеха в маранѝ. Лицето на чича Малина светна от радост. Той стана и взе да се разстъпва из двора. Прасето бе се заровило на хладно до плета и пъшкеше, а две кокошки човкаха помиещата му зурла. Дворът беше обрасъл в трева, покрай плета бяха поникнали буренаци. Чичо Малин ходи какво ходи и влезе пак в собата. Къде големи обег Буряна се върна от реката и взе да простира ризите по плета. Той я извика, но тя чака, та простря всичките ризи и тогава влезе.

— Какво? — попита тя, като гържеше отворената врата.

— А бе ние тоя ден ще ядем ли, няма ли да ядем...

— Ама та ти още ли не си си вземал хляб? Че в ношвите има!

— Аз като съм болен, не е ли му редът да ми пригодиш нещичко?

— Е, та огнището е изстинало вече! — замята глава Буряна. — Озаран не месих за вкъщи, че има от снощи хляб, па, и Бенковият не можа да се хване целият в торбичката, та отчупих две-три коматчета... пък за гозба, нали виждаш, че не съм подгъвала крак, откак си е дал господ деня!

— Ами що ми не каза, че си имала толкова работа, сине, та да съм повикал някого от съседите да ми пригоди. Ако хората все така гледат болните си, досега човек да не е останал! Не весваш се при мене да видиш какво правя, да ме попиташ къде ме боли, да видиш да не би да съм пукнал?... Вода ти исках, трябваше да чакам два-три часа! Сега пък ме кани работницата със снощен хляб! Нали съм болен...

Буряна се намръщи:

— Като си болен...

– Пукни, а?

– Ба! – И тя се обърна да излиза.

Но още непрекъснато прага, чичо Малин отхвърли чергата, рипна, та стана и се развика:

– Така ли? Не съм болен аз! Не съм болен, ами се престорих на болен, да ти видя човещината!... Да ви е да изпъдя Благушка, а? Мислех, ама сега ще има да вземате вече! Вас ще изпъдя, като кучета ще ви изпъдя, пък нея ще държа! Така ще ме гледаш ти, а! Хм! А да видим! Аз ѝ заговорих нарочно с по-зло, да видим какво ще прави, и тя като оса: „Ба!“ А да видим кой ще излезе по-ербан! А да видим!... Ще припиша всичко на Благушка!

Той взе брадвата и изскочи гласен по къра. Вечерта се върна късно с Бенка и бяха съргити и двамата; Бенко сумтеше и стрелкаше с очи Буряна. Като се прибраха от двора, Буряна сложи вечерята и седнаха да ядат. Ядоха и мълчаха. Кучето беше стъпило с предните си крака на прага и надничаеше въщи. По едно време то радостно изскимтя и се дръпна от вратата. И като се отдръпна, влезе стрина Благушка.

Тя се раздяна мълчаливо до стената, пребраги се и изгледа за стол. Чичо Малин се обади:

– Няма ли? Че нали бяха пет, къде са? Я виж да не е затрупан някой в къта под парцаляка.

Тя оттрупа един стол и чичо Малин ѝ стори място, та седна до него. Но като посягаше за хляб, рипна от стола си:

– Как щях да забравя пък аз!

И тя извади от цедилото си едно парче чист хляб, извади сушени сливи и ги сложи на софрата пред чича Малина.

– На свежъра му се дояло ошав от сушени сливи и те му купили от един балканджия, пък сега,

като запрял вече и нищо не яде, изсипаха ми една паничка в торбата... Страшно са сладки... Вземете си всички!

– Запрял, а? – запита чичо Малин.

– Запрял. Не ще го бъде. Приказва вече с мъртвите.

Към сливите само чичо Малин посегна. Стрина Благушка изгледа младите, изгледа и чича Малина и по лицето ѝ трепна някаква радост.

Като се навечеряха, тя внесе постилките в собата и взе да ги застила на земята. Весело ѝ беше; искаше ѝ се да затаманука нещо, но се съдържа, че влезе и чичо Малин. Той седна в края на постилката и полека взе да се събува. Събу единия си крак, хвърли навуцето и цървула до стената и се мъчеше да отбодне връвта на другия цървул, но не можеше.

– Че то днес, като влачихме тръне, та се изпободох и пръстите ми са на огън. Благушке, я ела, та го отбодни, че се е впил като пиявица.

Благушка приклепна и му прихвана крака.

– Ама ти днес по гората ли беше? – неспокойно го подпита тя и го гледаше право в очите.

Той извърна настрана глава:

– След плагне.

Очите на стрина Благушка хитро светнаха

– Ами го плагне какво прави в село?... Хм, отбоднах го!

– Е, работа си... имах си нещо работа. Та ти, каеш, че свежърът ти зле, а?

Стрина Благушка стана.

– Чакай всеки час да му излезе душата.

– Тъй ли? Ами че защо не си седяла барем до в неделя?

– Да седя ли! Камък до главата му ще седне! Гробът и дъската му да се провалят! По-добрите

парчета взел, че ги приписал все на байка. Оставил гладните!

— Хм, така ли? Хитър е, види се, байко ти! Който може, нека... Ако се поминие свекърът ти, ще трябва да видим да си отделиш твоего, колкото е остало, та да му не ядат други хляба. Твое си е.

Благушка, както се беше изправила на леглото и разгъваше завивката, спря и щастливо се усмихна.

Месечината надникна през прозореца и в стаята стана видело като на двора.

Бенко гържеше вече по-строга жена си; често ѝ се караше, а понякога посягаше и да я бие. Чичо Малин за всичко се допитваше вече до стрина Благушка, а Буряна беше все сърдита и все мълчеше. И така живеяха.

Веднъж, къде Петровден, свещеникът спря на улицата чича Малина и му каза:

— Думах ви, стана толкова години, да се оправи Благушка и да се венчее, е, не се разбрахте и това си е! Днес получих писмо да донеса на владикумата, ако има в село да живеят невенчани. Тука, тия дни, не заведе ли Благушка дело за развод, ще ви представя и нека никой да не ви е крив! Ще догат стражари да ви разделят и ще ти духа конят в тила до града.

— С колко ли пари ще ме изгорят за един развод? А, очка! Или не знаеш! — запита чичо Малин.

— Че пригответи едната биволичка! — позасмя се свещеникът.

— Едната, гвете: ще ги давам, като е дошло така!

Вечерта чичо Малин разправи това на стрина Благушка.

— Ами сега? — плахо запита тя.

— Е, сега!... Пари, хубаво знаеш, нямам. Пък

да взема да пиляя имота си по твои работи, какво ще каже синът, какво ще кажат хората? Ако искаш да не ни делят, ей го, свекърът ти си отиде. Да рипнем в неделя, та в Сеново и... някоя от нивите си продай. Иначе ще ни разделят.

— Ами ако се научат Богинкини, нали ще я изпъдят? Не знаеш ли ги какви са? Не знаеш ли пък там какво е!

— Не знам аз... Прави каквото знайш.

Стрина Благушка два-три гена място си не намери и залък не туряше в устата си; молеше чича Малина да вземе отнякъде пари, но той не склони. Свещеникът идва и вкъщи да ги подканя. На края омекна и се съгласи да продаде една от нивите; само молеше чича Малина да казва и пред свои, и пред чужди, че е заел малко пари да я откара при доктор, пък като я разведат, скришно ще се венчаят.

По Петровите празници те отидоха в града и заведоха дело.

VI

Привечер пред Преображение стрина Благушка накара Буряна да иде на лозето, та да пробере по-зрели гроздове за празника. Буряна мислеше и сама да иде, но като я накара, не щя. Стрина Благушка взе кошницата и отиде тя. Но щом отстъпи, на вратника повика пандуринът:

— Къде е свекърва ти? — попита той Буряна.

— На лозе, що?

— Призовка има за нея от владикумата. Вукат я да я развеждат с оня ѝ мъж, дето е в Америка... „в неизвестност“ дето е.

— Ами че що ми я не гадеш, бай Ненко? Дай ми я — аз ще ѝ я дам — размекна се тя.

— Не може. Трябва да се подпише, че я получи-

ла... Е, пък заран ще дойда, не излиза толкова душа! — И пандуринът си тръгна.

Буряна отгавна подушваше, че скришно се върши нещо, но чак сега хвана вярата и чак сега се досети каква беше лятошната болест на свекървата ѝ. Тя си припомни сега и това, че когато старите ходиха в града, ходиха най-напред в Сеново; а вечерта, преди да заминат за Сеново, тя ги завари да приказват двамата; и като влизаше, свекърът питаше свекървата: „Реша ли коя ще продадеш?“ А щом я видяха, извиха разговора на друга страна. Буряна се радваше, че ѝ се отвориха очите. Тя грабна котлите и отиде на долния кладенец, където ходеха Богинкини. Там тя завари Димка, Богинкината етърва, и всичко ѝ разправи. Димка това и чакаше. Като се върна вкъщи, гръбна настрана мъжа си и му каза каквото бе чула.

— Сега му е времето, Върбане, да я изпъдим — гумаше тя. — Не видиш ли, че от братец Съботина си няма човек, ами тя го гържи. Тя гържи и гъртия, и той по нея тръгна. Ами ще нагумаме братец да я изпъди, защото уж майка ѝ прогала дела ѝ в Сеново, и той, като изпъдим нея, няма да види вече жена. Па ще го коткаме да пасе добитъка и да работи и всичко ще остане за нас. Няма да мислим сетне за децата си. Колко му трябва на братец! Като му поприказваме малко, и той няма къде да иде. Не знаеш ли го, че на всичко скланя.

И наистина, че Съботин на всичко скланяше! Още от малък беше такъв. На времето баща му го прати в училище и той не рече нищо — отиде. Там при извикване, вместо да казва „аз“, казваше „зав“ и другарите му го прякоросаха Съботин Зава. Тоя прякор си му седеше и досега. Едър беше Съботин още тогава, но беше и страхлив, та всички го бие-

ха на училище; пък някой, по-смел, ще му се качи на гърба и го караше да обикаля така с него училището. Съботин понасяше всичко мълком. Само понякога ще се налюти, ще изгледа с гив поглед мъчителите си, ще ги разтласка с лакти и с реф по улиците си отиваше вкъщи. И така той ходи три-четири години все в първо отделение, докато най-сетне баща му хвана вярата, та го остави от училището и го прати да пасе говедата.

Когато се заергеня, селските ергени често си правеха груби шеги с него: ловяха го в предницата на хорото и тъй като той бъркаше стъпките, тласкаха го — за общ смях на всички — ту напред, ту назад, а вечер по седемките обличаха някой младеж в женски грехи и прилъгваха Съботин да се люби с него в тъмното. Роднините гумаха на баща му: „Да побързаме да го оженим. Ако намерим похитра жена, белким ще го поведе.“ И те спряха на Богинка: хем добро момиче, хем сираче, та няма кой да гържи за нея, хем пък има и имотец по майка си. И наистина, че Богинка излезе добра къщовница. Тя поведе Съботина, тръгна след нея и свекърът ѝ дядо Мирчо. Това не се хареса на Димка и на Върбана и те, като познаваха добре Съботина, правеха всичко да му дотегне Богинка. Щом си скъсаше тя цървулите или забрагката, Върбан не ѝ купуваше, нито пък даваше на дяда Мирча да иде, ами му гумаше: „Ще дадем пари на Съботина, нека той да иде. Ти че няма да си жив всякога? Кой ще го гледа, като умреш ти? Нека се учи!“ И пращаха Съботина. Съботин отиваше из село, спираше пред някой дюкян и се срамуваше да влезе, като чуваше вътре глъчка; стоеше, стоеше, па отиваше пред друг. И там така правеше, доде най-сетне го забелязваше някой от дюкянджиите и го повикваше вътре. Поня-

кога Димка го прашаше за сол или за газ. „Хайде-е – викаше му тя, – нали си женен, иди! Кой ще ти гледа теб жената? Да не си женен, байко ти ще иде, пък сега... хайде, учи се.“ И Съботин се гърчеше, гърчеше, па отиваше. Богинка беше бременна и често боледуваше. И един ден, като заболя пак, накараха Съботина да иде за лекарства в града. Щом му рекоха да иде чак в града, гече го накараха да мре – така му стана; но нямаше къде – тръгна. Из пътя, като гледаше непознати зелени ливади и гори, като гледаше и добитъка, кротко пръснат из тях, идеше му да хвърли всичко и да иде при говедата си; и толкова му беше нажалало, че порони съзвизи...

Това, което обади Буряна, беше добре дошло не само за Димка, но и за Съботина. Една вечер той би Богинка, че изкупило мякото, и я изпъдиха. Прегядови Мирчови се събра народ и Димка гълчеше пред всички:

– Ступцата! Ступцата! Той е крув! Хем му се иска жена, хем не дава пари да я разведе, ами продават нивите на сирачето! Не го е и грях!... Па защо ни е сега без мираз? Нека си върви, нека си я приберат! Ние ще си намерим жена за братец Съботина. Жени много – само да се обадим!

Богинка, като я изтласкаха из двора, мина из по-кривите улички и повика на чичовия Малинов вратник. Майка ѝ позна гласа ѝ и рипна, та излезе. Богинка, щом я видя, заплака и не можа да ѝ разправи всичко; но майка ѝ разбра и я раздумваше:

– Недей плака, маме, защо да си тровиш живота? Ще видим, дано се нареди нещо.

Но и самата тя плачеше. Тя си изтриваше сълзите с края на забрадката и поглеждаше Богинка.

– Постой, маме, малко, д'уда да попитам оня ще даде ли да спиш тук нощес.

Тя се повърна къщи, извика чича Милана вѣн пред вратата и му разправи как стои работата с Богинка. Той дигна очи и я погледна остро:

– Да я прибера в къщата си? И дума не прави от това! Да не е бременна, както и да е, мога и да я прибера, ама сега и дума не прави от това! Че нали всеки ден може да роди! Па и на Буряна само че се не е намерило дете. Какво ще ги правя двете?... Да роди дете в къщата ми!... Ами ако я не приберат онези? Много има хляб за вас, ами и чужда жена да храня. И дума да не става!... Защо си не е сегяла, джанъм, тя там? Да я пребият, да я заколят, на мръвки да я режат, там да си сегу! Той ѝ е мъж, може да прави с нея каквото си иска! Те сега могат да рекат, че сама си е бягала, и ето ти развода? Я нека се върне тя! Аз така бих рекъл!

Тя познаваше чича Малина и не повтори да го моли. И постоя – свела глава и замислена, – на дигна поглед към къщи: на вратата стоеше Буряна и прислушваше. Като си срещна погледа със стрина Благунка, тя се гръпна. „Пък тая кучка!“ – си помисли стрина Благунка и отиде на пътя при гъщера си. Те тръгнаха по махлата, от врата на врата, и стрина Благунка молеше да приберат гъщера ѝ за една нощ, но всички се бояха от бременността ѝ и като казваха, че им е тясно и няма де да я приберат, упътваха ги къде да попитат. Най-сетне тя повее гъщера си отвъд, към бабини Ведини.

Бабиното Ведино куче стоеше отпред пред вратника и стрина Благунка повика от другия край на улицата. Никой не се показа. Но като повтори, та викна, излезе синът на баба Веда и тя му разправи защо са дошли. Той погледа в земята и дигна рамене:

– Мама меле брашно на воденицата и там ще спи. Пък аз без нейно знаене нищо не смея да напра-

вя. Утре гоидете и ако тя рече, защо да я не приберем, доде се уреди работата, ще я приберем. — И той изгледа Богинка.

Те постояха умислени и синът на баба Веда се повърна вкъщи, че едно от децата го дърпаше за грехата и го викаше да вечерят.

Беше се мръкнало вече. Огньовете грееха приветливо през отворените врати, а улиците пустееха. Добитъкът беше прибран в кошарите, откъдето изрядко долиташе откъслечен и самотен звън. Вратниците бяха затворени. Бялата месечина грееше над дворовете, трепкаха и горяха звездите, а ясното небе беше изстинало и бе се дръпнало високо. Двете жени постояха на улицата, пришепнаха си нещо и тръгнаха като сенки покрай плетищата.

Когато стигнаха до чичови Малинови, минаха отзад през градината и полек, на пръсти, влязоха в сламника. Стрина Благушка пак така тихо, на пръсти, донесе биволските черджета от сайванта, настана гъщеря си, затвори я, отиде, та хлопна силно пътната вратница и като се изкашля високо, тръгна към къщи. Беше тихо; чуваше се как преживяха и пухтяха под сайванта биволиците; мирисеше на дим от волски тор.

На другата сутрин тя забеге рано гъщеря си у бабини Вегини, моли се, плака, врене се, че още днес ще вика дядови Мирчови в общината, и баба Веда я прибра. Като си свърши вкъщи работата, отиде в общината, та се оплака. И кметът гважтриж праца за Съботина, но него все го нямаше; по гората отишъл и още не се върнал. На другата сутрин кметът рано прати пандурина да го доведе и пандуринът го завари още в чергата. Като тръгна Съботин за общината, Димка го учеше:

— Ти няма да викаш, че си я изпъдил и че я не

щеш, защото ще те осъдят да я издържаш до живот. Ами викай, че си я щеш. „Да се върне, речи, кой я пъди! Ако съм сгрешил, та съм я ударил, да не съм я пребил! Мъж ѝ съм, пък и да я ударя един път — нищо, да потърпи. Тя си ми е жена и аз си я искам“ — речи. Па като дойде тук, ще я натупаш и ще я изпъдиш пак. И тя... няма къде. Не ще и пристъпни прага.

Съботин, както го научиха, така и говори пред кмета.

Общинският човек доведе Богинка у тях, но след няколко дни Съботин пак я би, лови я за гушата и отново я изпъди. Беше я срам да иде у чичови Малинови и като не знаеше какво да прави, излезе по гората; хора бяха я видели да скита сама по полските пътища и из ливадите и да плаче, видели бяха я да стои замислена навърх скалите и разправяха това из селото. Майка ѝ се научи и се уплаши да не направи нещо със себе си, та вика баба Веда и се затичаха да я търсят...

Прибраха я и тоя път — у бабини Вегини. Стрина Благушка не иска да ходи при кмета, защото оставаха още два-три дена и щяха да угат в града с чича Малина да се разбежда. Там щяха да се оплачат...

Нея я разведоха, пък за Богинка я упътиха да се оплаче на околийския началник и на връщане чичо Малин и стрина Благушка се отбиха при началника. Като влязоха в стаята му, те се спряха до вратата и не мърдаха. Началникът постоя с наведена глава над масата, па дигна глава:

— Пристъпнете де, пристъпнете! Какво се кумите така, като младоженци!

Чичо Малин и стрина Благушка плахо се спогледнаха и пристъпниха. Началникът изпръхтя с нос, завъртя златния си пръстен и дигна лице:

— Е, гумайте сега! Какво ви гони към мене?

Стрина Благушка разправи всичко с размякнат, угодлив глас, а по едно време разправяше и плачеше:

– Сега е на улицата, господин началник. Никой я не ще, че е на друг ред. Ще роди на улицата, за едно чудо. Не е ли грехота за сирачето, господин началник? Бият я и я пъдят като куче! Та ще ти се моля като на господ, господин началник, да догедиш и да оправиш тая работа. Ние сме прости, не знаем какво да правим, пък аз...

– М-га!... Ти що не си я прибрал, като са я изпъдили? – се обърна началникът към чича Малина.

Чичо Малин подигна торбата на рамото си, пошава с крак и като се мъчеше да употребява граждански думи, заговори:

– Че как, господин началник, като не мога да изгледам даже и тези, дето са вкъщи! Пък имам и моя си снаха, и тям, със сина, не им се ще, като помена да я прибера дома. Съргят се. Аз я обичам, господин началник, като рождена гъщеря я обичам, нали аз съм я отгледал, ама какво да сторя и аз, като не за... като не зависи от мене! Отгледах я от малка, направих ѝ грехи, задох я, как да ми не е мило за нея! Не заспивам по цели нощи!

– М-га! Не плачи ти! – обърна се началникът към стрина Благушка, като се мъчеше той пък, от своя страна, да говори по селски. – Разгеле си имам работа във ваше село след два-три дена, та ще уреда и тая греболушка. Ще я приберат и хоро ще играят, като видят моя. – И той посегна към камшика, окачен до него.

– Аз, господин началник, ако ми направиш това добро, да я приберат, няма да те забравя, догдето съм жива... И аз няма да те оставя така, ще ти дам нещо, та ще ме помниш, догдето умреш.

Началникът се понамръщи и изпръхтя с нос:

– М-га! Гледай я ти!... „Нещо!“... Да не си казала друг път такива работи на държавен чиновник! Аз ще го направя това по дъла!

– Ама недей се съргди, господин началник! – уплаши се стрина Благушка. – Аз... така, от благодарско... ту мигар не знам, че това си е ваш... дъла...

Началникът се усмихна и си мислеше: „Какво ли пък може да ми даде тази селянка! Кой ги знае те, там, из селата... Нещо старо такова, на което му не знае и цената...“ – ѝ той дигна лице, завъртя пръстена си и каза по-меко:

– Хайде, отивайте си и ми се надявайте след два-три дена.

Тя дръпна за ръкава чича Малина и си излязоха.

– Кой знае – думаше тя на мъжа си из праговете вече с естествен глас, – току пръхтя с нос ивика: „М-га, м-га!“ – да видим какво ще направи и той.

– Шушумига ми се вижда, че е, та да видим! – допълни високомерно чичо Малин и се позасмя.

След три дни околийският началник дойде в селото, слезе на общината и привика в една стаичка, един по един, дядови Мирчови и чичови Малинови. Още същия ден дядо Мирчо прибра Богинка и се отдели със Съботина от другия си син. През седмицата на Богинка се намери момче. Дядо Мирчо и Съботин страшно се радваха на детето и не даваха на Богинка да се поклати от мястото си; с всичко ѝ угаждаха. Съботин шъташе из двора, шъташе, на оставяше работата си и влизаше вкъщи да се порадва на детето и като му се нарадваше, пак излизаше на двора да довърши каквото беше захванал. Когато срещнеше братата си или Димка, той се намръщваше, изглеждаше ги диво и си отминаваше, без да им продума.

Стрина Благушка, щом услугваше вкъщи всичко, грабваше котлите и отиваше за вода на долното кладенче, та се отбиваше и у Богинкини, да посвърши някоя работа и там. И чичо Малин, като станеше след ядене да си гребне вода, отпиваше малко от купчето и дигаше лице, та поглеждаше към стрина Благушка:

— Ама водата ти и моя път не е от нашия геран.

— Не е — отговаряше стрина Благушка, — отидох на долното кладенче, та се отбих у Богинкини да посвърша нещо и да видя детето; че те, нали са мъже, няма кой и да им меси.

— Като напоих устата си във водата, и познах, че не е от нашия геран.

— Па от тебе човек може ли да скрие нещо! — отговаряше му весело стрина Благушка.

И чичо Малин се засмиваше самодоволно.

А венчавката все пак той дълго отлага, защото трябваше да се плати нещо на попа.

СЪДБА

Ливадите почервеняха, овесът побеля, пък житата миришеха вече на хляб. Чичо Петкан гледа да свърши всичката си работа през седмицата и рано заранта в света неделя излезе да обиколи житото си на Трапа. Тази нива беше най-голямата му и на нея лежеше цялата къща, а пък беше настрана, някъде към Чалманските колиби, та кога се наканеше да иде да я види, тогава я виждаше.

Къде обег той се върна засмян до уши и още от прага извика на къщовницата си:

— Бабичко, ела виж какво чудо е родил тая година Трапът! — И той метна класове, едри като мренки.

Стрина Ненка изтърсваше престилката си и пристъпваше към прага:

— У-у, мамините, какви са ми едри!... Я... — И тя ги взе и провесу наголу.

Класовете бяха зазрели и огънати като сърп. Тя ги залюля и те прошумоляха.

— Какви са тежки, като че злато е налято в тях, и едри, едри!... Ама ти май че си ме изял, та си избрал най-едрите!

— Какво ти най-едрите пък ти! Е така, зажулях и рекох: какъвто ми попадне, такъв ще откъсна.

— Маминият Трап, той! Мир на дядовите Боянови кости, че ни го остави!... Човече, ще ядем тая година чист хляб и Бояна можем да обулчим за Румяна Иванчина! Те отдавна си имат лъжа.

– Кхе-хе! Ами можеш ли ре, бабо, че това е пък от Припева! Минах оттам, та откъснах и от него два класа... като мухи! Язък, що го угарявах два пъти и по-пълно семе уж му избирахме!

– То си е такова това място, мигар си вчерашен, та го не знаеш! Трапът и Лъката ни хранят нас, ами дано ги запази господ... Ще бодна наг прага класовете.

И тя се подигна на пръсти и ги забодде. Кичурката класове, с устремения към двора златист осил, грееше като слънце над чичовия Петканов праг и благославяше труда им.

Зелените нивя сякаш бяха залети от жълта вода – жълтееха се като восък. А като ги попекоха петровденските огньовете няколко дни – побеляха. Игеше жътва. От отгавна не беше падал гъжг и на хората им се годеше да пръсне малко, та да угаси и пепеля, и земята да поомекне, за да се скубе по-лесно за въже и въжето да не се къса. Навръх Петровден никои не излезе на работа: пазеха за градушка. Хората бяха весели и пременени. Къде обяг откъм Балкана се загаде облак – грамаден и бял като прясна сняг. Облакът приближаваше и непрекъснато гуднеше; повя студен вятър, замириса на колендро. Хората бяха наизлезли по дворовете, гледаха към кой връх ще вземе и се тревожеха:

– Градушка е, ами дано господ има милост да ни отмине и тоя път!

Облакът отмина отвъд, спря къде Чалманските колиби и към земята се спусна гъста млечава мъгла... Трещеше, кръстосваха се огнени светкавици. И държа така, колкото да изпуши човек една дула, па отмина на север.

Боян чичов Петканов наистина че отгавна си имаше лъжа с Румяна Иваничина. Още от малък му

я тъкмяха по-старите и той оттогава ходеше за нея. Хем леля му Гроздана – като годеше у тях, и ще го подкачи за Румяна. Но и Боян, и Румяна отраснаха и захитряха; и като се срещнеха, още отдалеч вече се червяха от свян, а пък краката им сякаш се скъсяваха и се преплитаха.

Така беше, доде станаха на години и тръгнаха по хора и седемки. Те все повече си обиграваха, копнееха един за друг, търсеха се и си прашаха много здраве. Боян вече и изпровождаше по Стоянка лелина си Грозданина китки от първото цъфнало кокиче и букети от първата цъфнала люляка. Те имаха хубаво земно място за бостан, което всяка година им правеше едри зърна, та той ходеше нощем да ги пази; и сутрин, като се извърви добитък и хората, откъсваше още по роса най-еграта любеница, минаваше покрай Румянини и я търкулваше под портата им. Румянини пък имаха скорозрейки череши и тя му прашаше по една престилка, като станеха.

Румяна се момееше със Стоянка и Боян често прескачаше до лелини си. И ако я не завареше там, като им видеше двора или някой от техните, все му поотплекваше на сърцето. А пък щом годеше празник, не чакаше да гизнат лелини му софрата от обяг и дохождаше у тях. И като годеше, сегеше все в собата, където се стягаха за хорото Румяна и Стоянка. Изпърво Румяна се свенеше да се гизди пред него, но лека-полека свикна и вече спокойно застава пред огледалцето, прикрепено на прозореца, оправяше пътя на косата си с вретоно, гласеше си къдрите под забрадката, поглеждаше към Бояна и се усмихваше. Като свършеха, момите сядаха на одъра и чакаха със скръстени ръце да тупне тъпанът. Боян поседеше така, па ставаше от мястото си и седеше до Румяна; тя се засмиваше и бягаше

на другия Край. Стоянка се досещаше, наричаше се за нещо и излизаше навън. Боян и Румяна оставаха сами. Той се наместваше до нея и тя вече не бягаше, но лицето ѝ пламваше. Той я гледаше и мълчеше, гледаше и мълчеше, па се обаждаше:

– Румяно!

Тя изтигаше отпред бялата си блуза и срамежливо го поглеждаше:

– Какво?

– Н... нищо.

– Ами че щом е нищо, що ме викаш! – И тя се усмихваше, пламваше още повече, а очите ѝ плахо гледаха.

Боян подигаше разтреперана гесница и я слагаше на рамото ѝ. Румяна трепваше като изгорена и леко я отместваше:

– Недей! Може и да не ни е писано да се вземем... Кога се вземем, тогава.

И тя ставаше и отиваше на прозореца. Тръгваше и Боян към нея, но тя протягаше ръка и го спираше:

– Върни се, върни се, че минават из пътя хора, па ще ни видят.

И Боян седнаше пак на огъра.

Друг път, щом Стоянка се наканеше да излезе из стаята, и Румяна си намираше нещо работа и бързаше, та излизаше пред нея из вратата, като се извъръщаше на прага и дяволито поглеждаше Бояна.

Прозорецът иззръкваше и започваше да се чува честото бумтене на тѣпана. Младите рипаха и трѣваха за хорището, като минаваха пряко из градините; през градините Боян изчакваше да прескочи първа Румяна прелезите, казваше ѝ де да стѣпи, о кой кол да се хване, а тя топло го поглеждаше, срамежливо подгъваше фустата си и прескачаше.

Щом наближеха хорището, тя караше Бояна да остане назад и те момински отиваха на хорото. Той изоставаше и ако ябълките по градините имаха рожба, напълваше си джобовите, па трѣгваше. И на хорото раздразваше с ябълките Румяна и Стоянка, караше ги да му се молят и накрай започваше да ги замеря с тях. Понякога Румяна развиваше кърпичката си и му показваше голяма хубава ябълка:

– Че и аз си имам, какво! Само ти ли ще се големиш с ябълки?

– Кой ти я даде? – питаше подплашено Боян. Очите на Румяна трепваха дяволито:

– Горан Росенски.

Боян побеляваше като вар. Стоянка се обаждаше:

– Лѣже! Донесе я брат ѝ. Румяна се превиваше от смях.

– У-у-у, как се уплаши! Не познаваш ли я, че е от нашата ябълка до сламника? Един ли път си ял от нея? – И Румяна пак убиваше ябълката в кърпичката си.

Сърцето на Бояна се отпуснаше.

Той правеше, струваше и накарваше баща си, та си свършваха всичката работа през делниците и в празник всякога беше с развързани ръце. Но случваше се през някои неделни дни Румянини да връзват овес или пѣк да събират сено и тя не идваше на хорото. По такива празници Боян се повъртеше из хорото намръщен, като че го е било цяло село, па отиваше надолу из върбалака и лягаше да спи. И чак когато вземеше да се мръква, та му ставаше хладно, се събуждаше и отиваше край село на кладенците да чака Румяна. На кладенците Румяна идваше така, както бе ходила през деня по кѣра, и лицето ѝ биваше позагоряло. Тя се усмихваше още отдалеч

на Бояна и той тръгваше срещу нея, та я посрещаше. Румянините другарки я наобикаляха и я разпитваха къде е била днес, та не е дохождала на хората и защо се не е пременила; тя на всички весело отговаряше:

– Да сте турили един трън зарад мен!

Момите дружно се засмиваха. Понякога пристъпваше към нея една роднина на Горана Росенски и думаше:

– Къде беше днес? Много ти здрабе от Горана!

Румяна я изглеждаше накрито и ѝ се сопваше:

– Ти кажи на ваш Горана да си изтрива устата, кога яде, че ще ги изчовка някой гарван!

– Недей така-а, недей, че човек си не знае късмета! – отговаряше обидено Горановата роднина.

Петровгенската градушка беше минала и през чичовата Петканова нива на Трапа. В единия край по-слабо беше засегната, но останалата част беше все очукана, та нивата едва върна семето си. И кукуруза в Лъката не го бива: по копан времето беше гъждовито и чичови Петканови се полъгаха, та го оставиха гъст, но по Св. Илия, когато да засича, капка не се отрони от небето и стръковете само заплезиха и хвърлиха свила. Свестни мамули направи тук-таме. А пък другите ниви на чича Петкана бяха толкова гладни, че им трябваше голяма пригода, да дадат нещо.

Лятото си отиде и хлябът се прибра по сушина. Чичо Петкан тази зима замръкна без хляб. А гойдоха коледните празници и старите тръгнаха по сватлъци. Веднъж Румяна обади на Боян, че баща ѝ решил да я жени. Помолили брат ѝ с добро и богато момиче и баща ѝ не ще да го изпусне, та иска, като ожени нея, да даде път на сина си. Боян

каза това на майка си и тя барди, та останаха сами с човека си и му разправи всичко.

– Не ми се опуца този гълъб! – думаше тя за Румяна. – И хубаво, и работно, и добро. Пък са и богати; каквото има по света, и в тяхната къща ще се намери. От птичка мляко нямат само.

– Знам ма, бабичко, знам, че е така, ама какво да се прави, като ни завариха ни в едно време! Нали знаеш, че нас земята ни гледа; ако има тя, и ние имаме, ако няма тя, и ние нямаме. Пък това лято хептен нищо не ни даде. Сватба прави ли се със захипръст?... Боян ни е пръв: аз не искам сватбата да мине така, айде-айде, ами да разберем и ние, па и хората, че женим първото си чедо... Ами че само сватба ли е? Нали по Великден ще тръгнат булките по гости, трябва и нашата да иде: е, с какво ще тръгне? Де ти чистото брашно, де ти отгледаните пилета? Да се черви от срам ли? Не ща аз така!... А пък за наесен, ей го, чуках праза, мисля тая пролет да оставя и къоравото шиленце, ще ги позобвам да направят месце и наесен тумба-лумба.

– То е така, чилък, ама ме е страх да ни не остави. Баща ѝ е лаком за имане и не ще изпусне зарад нас тая яма за сина си.

Чичо Петкан намигна и кривна глава:

– Той е умен, та мисли и за гъщеря си: и все ми се чини на мене, че не ще изпусне нашето момче. Оная неделя бил пийнал и разправял, че само наш Боян му харесвал от младежта и нему ще си даде момичето. „И Росените – рекъл, – им се годи да се сватосат с мене, ама момчето им е нищо прег Петкановия.“ Така рекъл.

– Чул те господ и с двете уши, чилък! – И струна Ненка помълча и допълни: – Ама кой знае, хората все по милеят за момчаните си рожби и това си е!

Така си мислеше чичо Петкан, но така не стана. Румянини пращаха една жена и като беше казал чичо Петкан и на нея същото, една заран току се разнесе из село, че Румяна я дали снощи на Горана Росенски.

Боян се умълча и не излизаше ни по сватби, ни по сетенки, а пък през летните празници нарочно си намираше работа и рядко наминаваше към хората. На стрипа Ненка ѝ се късаше сърцето, като го гледаше, и щом се скараха за нещо с чича Петкана, все ще го жегне и за Румяна.

През лятото гаде земята хляб и като се зазимни, чичо Петкан реши да жени Бояна. И за която мома му споменеше, той все скланяше. Един ден, като се наобядваха, изпрати малкия си син да закара биволите на вода и се обърна към Бояна и стрипа Ненка:

— Снощи пак ми намекнаха за Монка, Мариновата. Аз цяла нощ не мигнах. Мислих, мислих и... видях, че не ще е зле, ако я вземем за Бояна. Тя е сама на майка си и на баща си, каквото имат, се казва, и малко да е, все е за нея. Ами че нали е къща, нали е двор със сушини, имотен, колкото имат, добитък... Ние ги мислим така, ама те не са гуп слаби! Май че, ако ги премерим със себе си... аа... Боян ще иде на приход у тях да гледа старите и за нищо няма да се грижи; всичко му е наготово, всичко му е на място. Марин е млад и Неда е млада; ще работят, пък Боян ще си къриши врата!... Моят ум така кройва; вие какво ще кажете?

Стрипа Ненка погледна към Бояна. Боян мълчеше и чичо Петкан остро го изгледа:

— Що мълчиш като тъмница, обели зъб! Искаш ли я, не щеш ли я, кажи! Какво така... мълчиш!

Боян влезе под венчило с Монка и живееше у

тях. Като се изпролети, той се обърна веднъж към хората си:

— Вие, както сте гледали имотеца досега, така и това лято можете да го гледате, пък аз мисля да ида в града да се хвана акцизен стражар.

И замина.

* * *

Рядко си идваше. Понякога, като правеше обиколки по селата, минаваше покрай село и не се отбиваше. Чуваше се, че хората от него кански писнали из околията, чуваше се, че взел и да пие. Стрипа Ненка, като слушаше това, често се кахъреше пред къщовника си:

— Изгорихме момчето! Наголе с главата го закопахме! Не прибира се!

— Е, зле стана, ама кой е крив! Случи се, та пак зърно не роди пущинската земя оная година!

МУРГАТА

90

ИЛИЯ ВОЛЕН

Не че не е имал и друг път чичо Върбан добро добиче, но откакто Мургата вкара през вратницата си, сякаш светна дворът му. Докара се, та гаде господ хляб през лятото, пуснаха сено ливадите, пък и тикви се изтъркаляха из кукурузята като бълки големи; и веднъж късно през есента чичо Върбан, като върна биволите от водопой и ги връзваха в обора с къщовницата си, по едно време покашля и прогума:

– Денке ма, какво ще кажеш ти, защо пък да си не купим тъй... телица, а?

– Ей, пък ти, Върбане, да си купим, що да си не купим. Стана ми, да ти кажа, бая драго, като рече! Ще се засмее гушицата ми, като види да се белее говедо из двора ни.

– На Топлика и Бойчо беше си докарал говедата и ме помоли човекът с едната си телица. „Не ми е за продан – вика, – ама не мога ги изгледа зимъс. Ще ти я харижа – вика, – вземи я.“ Моли ме човекът. „Бе, та чакай – рекох му, – да се поспитам с хората си. Нали и аз уж имам хора.“ Пък тя една телица, ти казвам, като гълъбица! Само за хубост да я гледаш! А да я вземем, Денке, па де така, де иначе ще я изхраним. Те, говедата, не са ящци като биволите; пък по се въдят. Всяка година, щом отглежда тъй... по едно теле за продан, и ние ще затикаме дупките, ще посрещаме къщните харчове.

– Да вземем, да вземем! Аз съм си отжадува-

ла... У-у, пък тая омразница, ще ме изкъраби с опашката си! Ъс де, какво си се зазаднисвала! – разлюти се тя на биволицата.

Бойчовските говеда бяха най-добрата порода в село и чичо Върбан взе телицата. Тя беше годинак, но си личеше, че ще стане угледна крава. Козината ѝ стоеше черна, а отстрани на корема висеше; опашката ѝ беше до земята и в края черна като катран; рогата, извити малко навън, вървяха право нагоре и в долната си част бяха бели, а в горната – сиви и заострени; беше едра, дълга и кореместа. А пък бе кротка като агънце; чичо Върбан я ловеше навсякъде, пък тя дигне опашка и протяга глава, та му лиже ръката или ще отпусне глава в наслада и така ще го гледа с кротките си умни очи, сякаш иска да му каже нещо. Както я галеше веднъж, чичо Върбан забеляза, че е с пет бозки. „Маки вяра, гали пък и петте ще имат мляко!“ – почуди се той и я помилва там, дето щеше да се яви вимето и дето сега, между бяла мека козинка, едва личеха розови грапави бозчици.

Чичо Върбан гледаше телицата като дете. Докато имаше тикви и баберки, всяка вечер ѝ пълнеше кринчето, а когато разбъркваше плява, ще избере най-ситната и брашнена за нея. И сол, имаше; нямаше за другия добитък, пред телицата всякога ще стои крупичка. „Нека, та по-скоро да се заводи“ – оправяше се той на стрина Денка. През зимата пък, когато биваше хлъзгаво, носеше ѝ на ръце вода, а през дългите зимни нощи, щом се проспиваше, ставаше, та ходеше при нея. Понякога, както нупаше в тъмно за чехлите си, докарваше се да събори нещо. Стрина Денка се събуждаше и питаше в тъмното:

– Кой е? Върбане, ти ли си?

91

ЧЕРНИ УГАРИ

— Аз.

— Къде така?

— При телицата. Рекох тъй... да видя какво прави.

— И-и, пък ти с тая телица! На сърцето ти оживя!

Той не ѝ се уговаряше, а палеше фенера и потъпразваше чехли към мазата под хамбара. Като отваряше вратата и влизаше, телицата ставаше и тръгваше срещу него. Но връзката я спира и тя галено протягаше шия, бърчеше нос. Той ѝ ринеше, постилаше ѝ суха слама, пълнеше ѝ яслите със сено и като се подигаше на пръсти, сваляше от гредата гребена и започваше да я реши. Наоколо се засивяваше от козина. Като я решише, тя потреперваше от време на време с кожата си; а често и спираше да яде, изтягаше шия и гизгаше опашка. Той повтаряше с гребена на това място и бащински я питаше:

— Тука ли те хане, а? Я ми кажи!... Ами кога ще се заводим? Хм?... Кажи де, Кажи!

Тя отново заравяше уста в яслите и започваше да руна сухото сено, като поклащаше доволно опашка.

През пролетта чичо Върбан по-късно я пусна на паша, да не изпосталее от зеленилото, което беше още младо и горчиво. Като се хвана о тревата, тя се обръсна и наегря. Косъмът ѝ стана сив; само на предните плещи, по ставите на краката ѝ и около очите остана чер-лъскав.

Друго говеда, щом излезе с биволи, не се свърта на едно място — бяга и посяга да бодне, — пък Мургата сякаш бе родена между биволи, така лесно свикна с тях. И като се закрепеше някъде да пасе, зорлем я откъртваше добичарчето — гече тревата беше от мед. Често пъти пастирчето я оставя са-

ма и отива след биволи. И като се върне след час-два, заваря я на същото място; само че тревата наоколо ѝ биваше ниско остързана. Понякога пък Мургата сама се нагажда покрай някоя нива, където тревата е цяла, пасеше там и не посягаше на хляба. Пастирчето се гордееше с нея и я обичаше. И ако му паднеше мамул или тиква, на нея ги дава; ако намереше кътче с цяла, весела кощрява, пак Мургата подкарва там. И всяка вечер тя се връщаше кръстата от ядене, като вървеше сама далечо пред биволи, преживяше и не се отбиваше ни в нивите, ни в градините. Хубавата си глава държеше високо, тънките рога се покламваха, герданестата ѝ гуша се люлееше, пък опашката метеше пътя. Ако случайно метнеше поглед към нивите, приклеваше с уши, сякаш за да отстрани някаква лоша мисъл, и пък отправяше тъмносините си големи очи към задименото село.

Сутрин пък, когато добичарчето закъсняваше, тя се понадаше да я изкарат, па отваряше с рога вратницата и тръгваше сама на паша, кротко и без да се отбива на пакост. Добичарчето ще я настигне с биволи някъде по пътя.

Толкова беше кротка Мургата.

Но към Свети Илия пастирчето годее веднъж при жътварите и плачеше. Чичо Върбан затисна ръкойката си със сърпа, изцеди с пръсти потта от веждите си и го подзе на смях:

— Какво има бе, Стойчо, та си тъй... Да те не е бил пъдарят, а?

— Мургата по... побягна... на... С Ранчовските говеда побягна... Към Соватски дол побягна...

Стрина Денка остана като тресната.

— Как щё пък така! Кротка като агне и изведнъж!

А чичо Върбан се усмихна, заглади мустаците си и продума:

– Видях аз оная заран, че имаше слуз, и ми по-годе наум тъй... И ей я, разводила се.

И той остави жътварите и тръгна по бра-нищата да търси Мургата. На едно място му ка-заха: „Ей сега беше тук, тичаше между говедата, язгеше ги, не свърташе се на едно място и като минаха бръмските говеда, взе пък с тях.“ Други го упътиха: „Бягаше направо през нивите като трап-на и гече към Микушака взе.“

Той ходеше от връх на връх и разпитваше де кого срещне за Мургата.

И тук крава, там крава, та в Лъката. Завари я при Узунските говеда, да я гони едно бикле. Тя ця-ла беше настръхнала и когато той пристъпи към нея, изгледа го с див потъмнял поглед и побягна, ся-каш не го позна. Чичо Върбан повика говедарите, та я пригащиха, върза я за рогата с пояса си и я повеле към село. „Ще дам една кофа овес, ама барем да знам, че със свестен бик се е водила! При Дуловс-кия бик ще я отведа, че е от добра крава. Майка му е млечна една, пък в ярема бяга като кошута.“ Та-ка се уговаряше той на добичарчетата. Но кой знае как тоя път нищо не стана и кравата се заводи чак късно през есента.

Все с такава грижа над Мургата мина зима-та, мина и пролетта. По копане чичо Върбан ѝ но-сеше всяка вечер на гръб снопове младо кукурузи-ще, а по жътва ѝ избираше по-зелен овес. Къде Пет-ровден Мургата разтърси, наля виме и бозките ѝ църкнаха като червени масури. И стана сякаш по-кръвена, отпусна корем и когато ходеше, ходеше по-бавно и с разкрасени задни крака. Да я не уроча-сам, чичо Върбан завърза на опашката ѝ червен ко-

нец. По свечеряване той често напускаше нивата и отиваше да нагоди кравата покрай некосените ливади. Колко пъти го гълча за това пъдарят, но чичо Върбан премигваше или пък се правеше, че не я видял, и като отмине пъдарят, пак я отпусне на-вътре в цялата трева и заплесне поглед нанякъде. Случва се, че кравата, както си пасеше, приближи до него. Лакомото рупане и сумтенето го пробуж-даха и той почваше отново да мисли за нея: „Ако отвлече още един месец, мъжко ще е.“ И хем му се зогеше да е женско, хем искаше да е мъжко. Ако е мъжко, ще го отгледа за продан и с парите ще пос-рещне бирника или пък ще обърне Припека за лозе; а обърне ли го сега, доде стане Калинка за женене, ще си има вино...

Кравата си пасе встрана. Краката ѝ клепат, когато пристъпя, опашката ѝ често фучи, а мека-та ѝ кожа потрепва на предните плещи. Понякога гига преген крак, та пъди от небръснатия си ко-рем мухите или пък задния, та чисти ушите си. Около очите ѝ са се налепили мухи.

Над узрелите червеникави ливади и в стара-та гъста гора се ослушва дивата горска_самота. Понякога ще удари самотно кълвач по напуканите гъбови кори, ще се обади като човек гургулица из зашумените клони или нещо ще пришумоли в гета-та из сухорляка. И тогава кравата гига глава, при-бира предни крака и слухти. И като види, че нищо не излиза из гората, изклепе с уши, метне опашка, разкраси се и пак се навежда да пасе.

* * *

Мургата завлече още един месец и отели мъжко. Стрина Денка я доеше сутрин и вечер, ос-тавяше по две бозки за телето и пак пълнеше чер-

ния голям котлак. А пък пастирчето разправяше, че вечер, като се връщала от паша, из бозките ѝ сълязло мляко.

Чичо Върбан удвои грижите си към нея. И само много нарядко я впрягаше с младата биволица – колкото за показ.

През есента тя отново се заводи и на другото лято пак отели мъжко. И дава да я доят един месец, преди да хвърли телето. Чичо Върбан отглеждаше малките, продаваше ги и криво-ляво посрещаше къщните си харчове. Той често глумеше:

– Доге ми не остави женско, няма да я прогам, та ако ще, и господ да слезе!

Така глумеше чичо Върбан, но орисницата му не мислеше така.

Имаше той три деца – две момичета и едно момче, Иванчо. Даде му господ по-напред и други момчани рожби, но, кой знае как, не можеха да се задържат и станеха ли по на пет-шест години, напускаха света. Иванчо беше хубав като звезда, кротък и мъдър. И тъкмо затова чичо Върбан беше-леген, че все така бяха дебри отишлите си, сякаш за да бъде по-голям огънят на сърцето му. Но колкото и да трепереше над егничката си опора и да не даваше, дето има реч, и прах да падне на нея, като стана детето на шест години, разболя се, легна и една ранна сутрин през пролетта предаде душа на бога. Пък случи се тогава, та нямаха хляб, нито пък пари бяха скътали; а нали беше смърт, трябваше и курбани да се колят, трябваше чист хляб, трябваше вино и ракия и какво ли не още.

– Няма какво, кравата ще продадем! – глумеше стрина Денка. – За биволиците ти не давам и да помислиш! Тъкмо сега ми трябва масло.

А чичо Върбан отговаряше като с чужди уста:

– Бе да я пък и продадем, като си рекла. Ами да видиш как тъй... А, мигар че ми е мъчно толкоз за нея, ами да не би децата, момичетата, нещо тъй... да им не стане криво, като са свикнали така с нея! – И той гледаше виновно и жално къщовницата си и смутено търкаше ръце.

– Какво ще ги мисля момичетата! Те са си при нас, можем да им купим по-нататък и друга крава да ѝ се радват, а пък на Иванча ще му е това само, дето ще му погответм тука една година... Тя ще му е за дял. Това ще му е и за дом, и за ниба, и за сѐ... Няма го вече!... Няма да му чуя сладката приказка!...

И тя започна да плаче горко и да нарежда:

– Да си такъв, божке ле мили, така, както стоя, да ме прибереш при него! Не искам да живея, не ми е мило за никого вече!

Чичо Върбан излезе по дюкяните като пребит и обрече Мургата. И когато дойдоха да я купуват, не се и пазари, ами каквото дадоха – това взе. Той я обиглави с ново юларче, подаде я на новия ѝ стопанин и когато да изказва благословия, обърка се и нищо не можа да продума. Кравата се изви, та го погледна и кротко тръгна след непознатия човек. Чичо Върбан уж да ги изпрати до пътя и ту потръгваше, ту се спираше; стрина Денка и децата пък се криеха вкъщи.

То не беше продан, а сякаш човек изкарвах из двора им.

Когато се връщаше от паша, Мургата често се отбиваше за чичови Върбанови; ако пастирчето вървеше след говедата, спираше я, но ако беше изостанало, тя пак стигаше до старите си стопани и дълго стоеше пред тях. Понякога чичо Върбан ще забележи да се белеят краката ѝ под портата или пък дочуваше, че галено мучи, да ѝ отворят, и изли-

заше уж да я отпъди; но като виждаше как е измършавяла, като виждаше шията ѝ от ярема, не даваше му сърце да я отгони и само я помилваше, даваше да поближе ръката му и като махваше веднъж-дваж с ръка, уж как я пъди, влизаше натъжен в двора.

Мургата стоеше на пътя и преживяше, докато идваха да я приберат.

Така беше, докато се отели у новите си стопани.

ДВЕ СЪДБИ

Стрина Стойна е наказана, та няма къде повече.

На времето си тя се омъжи за половин сирак, а не се мина много, отиде си и свекърва ѝ и още млада булка на нея легна цялата къща. Три деца ѝ се намериха, и трите се случиха момчета. И тя глумеше пред съседките си: „На мен дава само момчета, пък на други само момичета. Що ни не размени барем по едно! Ами сега кой ще им плете чорапи, кой ще им шие ризите? Мога ли стоя аз насреща на една къща мъже? Душицата ми изгоря за момиченце, ама няма да се оставя, доде си не родя едничко.“ Така искаше тя, но така не стана. Отвори се бойна и човекът ѝ замина. Влезе шарката в къщата ѝ и свали и трите ѝ деца; двете се дигнаха, но малкото склопи очи. Хайде не стига това, ами доде писмо от бойното поле, че човекът ѝ ходил там с някаква развалена жена и се заразил. Мина не мина време, и той я остави. И стрина Стойна се почерни: спусна над очите си черна забрадка, препаса с престилка блузата си и посрещаше два смърта вкъщи. Хората ѝ я раздумваха: „Е, да сте живи пък вие, ами сега! На господ не можем да излезем насреща. Около нас, де така, де инак, ще отгледаш Руси и Янко. Ще пристигнат, ще ги оженим и белки ще видим и ти бял свят... Е, зор ти е, знайм, ама кой ти е крив? Така си орисана. На всекиго минава злото през главата – на едни, доде са млади, на други, ка-

мо остарееят. Да се знае, та добруването ти е назад!“ Пък стрина Стойна отговаряше: „Откак съм бял свят видяла, господ сѐ ме яде, живеница да го яде! Дано барем на децата ъ добре, ту тя, мойта, се е видяла. Останах ли без мъж, аз ще бъда навсякъде отритната; сѐ аз ще съм крива; и сега, и снахи кога дойдат; защото няма кой да ме закриля. Каквато ме е полюляла, така ще ме и закопае!“

Стрина Стойна – дето се вика – не видя кога протече времето и Руси пристигна за женене. И една година, като премина работата, събра се у тях родът ъ да се сдума коя е приликата на Руси. Един рече така, друг рече иначе, поспречкаха се и на края се разбраха: решиха да му вземат Драганка, че и Руси си я искаше. Драганка не беше богатошко нещо, но пък баща ъ беше млад като момче, па имаше тя и братя, а тъкмо това трябваше за стринкини Стойнини. Мъж се искаше да ги упътва, мъжки ръце да им помагат, доде влязат в дирята си, че бяха изостанали от хората. Наистина, Драганкината майка беше голяма хубавица на времето си и често полежаеше към чужди мъже, та когато умря, хората си шушукаха, че мъжът ъ я пребил; но какво от това? Не всяка дъщеря прилича на майка си. Па нали и Руси си я иска, нека му я вземат, та ако тегли, от себе си да тегли... И как да не я иска Руси? Драганка беше челото на момите. Веждите ъ бяха като изписани – тънки, дълговити и черни, – а под тях грееха очите ъ – напъти кафяви, напъти тъмни, но всякога светнали, лицето ъ беше бяло-румено, открито, а под тънкия и хубав нос се усмихваше като слънце мъничката ъ влажна и малко гръпната горна устна. Драганка беше весела, приказлива и засмяна. Средна ръст имаше, но беше силна и здрава. Тая мома тъкмяха за Руся и тя му стана жена.

След две-три зими стана на години и Янко. Той беше по-снажен, всякога беше хубаво облечен и всякога чист. В пояса си носеше огледалце, след ядене все си плакнеше устата, а когато ринеше на добитъка, миеше по цял час ръцете си – миеше ги, миеше ги, па ги поднасяше под носа си и ако още миришеха, пак започваше да ги жули. Стрина Стойна често му думаше: „Чисти ръце мляко не ядат, Янко-о“, но той я не слушаше. Той беше и по-угледен от братя си, та момите под летието на него, пък и той тичаше по тях; но когато да стане дума за женене, роднините му гържаха на Иринка. Те го придумваха така: „И куче се гледа да е от порода, та човек ли? Иринка ще ти вземем. Тя е от добри хора; чуе им се думата навсякъде; с тях можеш и до края на земята да идеш; и дето наблегнеш, ще протрошиш. Те са имотни, един ден и мираз ще ти се падне от тях. Каква земя имат те! Хранва цялото село. Пък и Иринка е хрисимо и умно момиче. Виждаш ли си я да тича като бясна из хорото, да се закикомти, да закача де кого срещне?“

Иринка се замомя с Драганка; но беше скромна, стоеше всякога настрана и не даваше на ергените да се шегуват с нея, та никои не смееше да попита за нея. Или и да се опиташе някой, ней изпърво ъ ставаше граго, а сетне му думаше: „Когато му дойде времето, тогава. Ела, вземи ме и хайде. Пък сега да те залъжа, да вземеш да се хвалиш и на псетама какво правиш мене и като ми се наситиш, ще идеш пък с друга. Ще ти омръзне!“ Иринка беше тънка и слаба, лицето ъ беше строго, остро бледо и между веждите ъ стояха всякога две дълбоки бръчки. Когато някой я запитваше за нещо, тя гизгаше очи, спираше поглед на него и сетне му отговаряше; сякаш претегляше това, което я пита-

ха, и това, което трябваше да отговори. Тя рядко се смееше и каквото ѝ биваше на сърцето, това беше и на устата ѝ. Носеше се и скромно. Когато биваше гологлава или без престилка вкъщи и чуеше, че идат мъжете, бързаше да се забради и да си запаше престилката. Тъй правеше майка ѝ пред по-старите мъже, така я учеше тя и Иринка така свикна. Възрастните я сочеха за пример, младежите я уважаваха, но не се влюбваха в нея.

Сега двамата ергени ѝ пратиха годежници на веднъж: Янко и Вълко Егръовски. Вълко беше по-богат, от по-добър род беше, пък и сам бе разбрано момче, та минаваше за глава на ергените, но Иринка предпочете Янко, защото бе по-хубав.

И така стрина Стойна се сгоди с две снахи. Народиха ѝ се и унуци и тя им се радваше, галеше ги и учеше младите майки как да ги гледат. А като бе си отжадувала момичета, не можеше да се наравда на унукините си; не сваляше ги от ръце.

Стринини Стойнини закрепваха, децата растяха, младите поемаха работата от ръцете на майка си и наблизаха в живота, редяха се вече до възрастните, пък стрина Стойна изоставаха и старееше. Тя слушаше за всичко Иринка, но и сама, без да знае как, се привърза повече към Драганка и нея по обичаше. „Обична, дай горко годя!“ – оправдаваше се тя.

Една пролет, като слетя снегът, из селото се понесе слух, че ще заминават мъже за Америка на печалба. И Русьо, като се върна веднъж от кръчмата и завари майка си и Янко около гръбника, спря се при тях и им заговори:

– Какво намислих! Да ида и аз м Америка! И ще ида! В понеделник заминаваме.

Стрина Стойна, както бе се изправила да го

слуша, пребледня, лицето ѝ се удължи и тя изпусна престилката, в която беше събрала ситни клечки.

– Ама как, да идеш чак в Америка! Как ти се в ум побра това нещо! – обади се тя с пресъхнал глас. Русьо я гледеше с едва сдържана усмивка. Стрина Стойна го погледна, помисли и годяе:

– Ами като съм се научила с теб, нали ще ми е мило бе, мама! То не е като кога беше войник: щом ми домъчнее, ще задяна цедилцето и с тояжката, чук-чук, та при теб. Ами това де е! Де е пустата Америка! Някъде хи-и-й, в края на света... Я си стой ти тук, на както е рекъл господ, така ще се гледаме.

Янко беше седнал, изправяше на коляно новия си остен и говореше:

– Разправят, че кога тук е генем, там било нощем... Не е зле да иде човек. Ще напечели пари, докато е млад, и сетне ще си гледа живота... Не е зле да идиш, ако се не шегуваш.

– Каква ти шега! Отивам.

И Русьо погледна майка си в лицето и се позасмя:

– Хе, ти каквото се уплаши! Че не ще съм само аз там? Сума народ отива от селото... Трябва да се мръдне нанякъде, мале, трябва! Не видиш ли, нивиците ни не са бая много, едва ни изхранват; а станахме вече две къщи хора. Ей го, и хамбарът само че не е паднал, и сламник нямаме, разградени сме, колкото и да се сговаряме, все ще трябва един ден да се разделим, и то... още една къща иска... Децата растат, ще вземат да се бият, ще се скарат майките им и ето ти казва; нали сме хора.

Янко беше замижал с едното око, та гледеше протегнатия пред себе си остен дали е прав и раздумваше майка си:

– Щом е решил, нека... нека да върви, какво ще ти е мило, мале, толкова! Мизар ще му е зле... В

края е още крив – промърмори си той за остена и метна поглед към майка-си. – Мигар ще му е зле в Америка, рекож! Ще се облече като чиновник, ще... там с фтомобили ще се вози сѐ.

– Аз не отивам от слободия, та да се возя с фтомобили, ами отивам да печеля! – намръщи се Русьо. – Мислех, ти да идеш, ама какъвто си контелия и не обичаш тежката работа, парѐ няма да спешитиш!... Пък тук с жените ще гледаш децата и нивите... Стига един мъж... Драганка и Иринка са млади.

Русьо помълча и се замисли; лицето му потъмня, начумери се и той махна с ръка.

Така и стана; стегнаха Руси и той замина с една чета от селото за Америка. След заминаването му Драганка често се замисляше; понякога ставаше тъжна и се ядосваше на мъжа си, че я оставил самотна за „пуста далечна печалба“, друг път, тайно и дълбоко в себе си, се радваше на свободата си, от която очакваше нещо ново, хубаво, радостно...

На излиз Празна неделя Янко се обърна заранта към жените:

– Вижте, та свършете това-онова, на пригответе по-рано да хапнем, че ще идем да очистим ливадата в Кадънките.

И той излезе по двора и пригответи пред къщи бръснателките, зъбача и трънокопа. Като се наядоха, взеха да се стягат за път. Иринка намери стомничката, да не би някой да ожаднее, пък Драганка си сви в цедилото едно парче хляб. Иринка се засмя:

– Па защо ти е пък тебе хляб, ма? Нали се наядохме!... Че няма да годинуваме там?... Довечера по-рано ще се върнем, че аз мисля да кърпя ризата на Янка.

– Що да си не взема, ами ако огладнея? Не мъча си аз душичката!

Янко весело погледна Драганка и се изсмя. Той откачи от стената грехата си и се обърна към Иринка:

– Да беше уловила пък и ти, Иринке, малко хляб в блузата си, да не би и ние да огладнеем.

– Ако огладнееш, Драганка нали е взела! Ще ти даде! – отвърна тя и като помълча малко, изправи се от цедилото и догаде умолително: – Ама нали ще се върнем рано бе, Янко? Какви сте хора вие, не мога да ви се начудя! Че не отиваме там да ядем? Да работим отиваме!

Жените нарамиха браснателките, взеха и една мотица, взеха и зъбача, пък Янко – брагвата и трънокопа, и тръгнаха; след тях стрипа Стойна се мъчеше да умири едно от децата, което плачеше и искаше да яде и то в гората.

Чистачите стигнаха на ливадата, спряха под крушата, дето всякога спираха, и седнаха да си починат от пътя. Янко прихвана коляно и разля поглед. В тоя край нивите това лято щяха да бъдат с кукуруз и угарите, червеникави и рохкаво-сухи, още бяха голи; по тях самотно скитаха гарвани. По-нататък, в далечината, се зеленееха групи баури, покрити с млади, златистозелени жита; из житата тук-там се жълтееха нацъфтели бурени. Тревите по поляните се бяха раззеленили вече, а горите още бяха покрити с миналогодишна кафява шума. Беше още пусто, но ясно, светло, широко и весело; над земята се синееше високото и топло пролетно небе и се спускаше някъде зад зелените баури. А сред небето се усмихваше бялото и мъничко като топка пролетно слънчице... Янко сви устни да засвири, но очите му спряха над Червенковец и той разтегна устни и си помисли: „Довечера ще заобиколя оттам и ако има нивата паламида,

ще пратя заран жените да я оплевят...“ Драганка шушукаше нещо на Иринка и се смееше.

— Ама вие не сте ли се още преоблекли! — обади се той. — Хайде де! Какво чакате? А че и укуп ще копаем, от горна страна да не минават колите през ливадата.

Жените станаха, Драганка си съблече грешката и остана по риза.

— Ирино, бива ли така да работя?... По ризка, а? — усмихна се тя и очите ѝ светнаха, а на бузите ѝ изскочиха две весели трапчинки.

Позасмя се и Иринка:

— Я не се отплесвай такава ти, ами си облечи вехтата блуза, че ще се увираме из трънака, на може да си скъсаш ризата!

— Като я скъсам, горко ѝ! Руси ще ми прати долари да си изтъча по-хубава — пошегува се тя и пак се засмя.

Смееха се и Янко, и Иринка.

Драганка свали забрадката, изчисти я от влакната, прилади косата си и взе да се забражда назад. Иринка беше седнала гърбом, настрана зад крушата, и се преобличаше.

Докато жените се приготвяха за работа, Янко стана и отиде към шумака. Щом излезе из храсталака, той извика отдалеч:

— Хайде! Готови ли сте? Ставайте!

Жените станаха и се заловиха на работа. Те смитаха ланската шума и сухия буренак по ливадата и разпръсваха на тънко пресните къртичини. Янко пък подкастриаше младите крушки, изсичаше граките и трънака, вадеше им коренищата и равнеше дупките с пръст от разкопани мравуняци. Намете се много шума и бръснателките почнаха да се огъват. Иринка нагребва с ръка да изнесе от шумака,

но доде да я изнесе на пътя, пръсна половината по ливадата. Драганка я гледаше и се смееше:

— Е, ама я изнесе и ти! Не така, чакай аз!

И тя напълни полата си с шума и я понесе. Янко се изправи, та я гледаше.

Погледът на Иринка гореше. Тя изгледа Янка, изгледа и Драганка, напълни си полата с шума и тръгна. Но като се навее, тя видя белите поли на ризата си, изчерви се, спъна се в една къртичина и изсипа шумата. Янко и Драганка се изсмяха, Иринка повече се засраму, ядоса се на себе си, остави пръснатата шума и отиде да мете. Метяха и мълчаха. Чуваха се само самотните удари на брадвата, които бягаха надалеч из умълчаните ливади, и острият шум на сухорляка. Драганка омитахше навейната шума около една шубрачка. На мократа земя се спря и я загледа жълто жабче. Драганка изпищя, измете жабата и я зашиба с бръснателката. Коремчето на жабата се бялна. Иринка гледаше Драганка и се мръщеше:

— За тебе като че няма господ! Защо преби сега гадинката? Какво ти пречеше?

— Язък, като я пребих! — отвърна смутено Драганка, като гледаше жабата и се червеше.

— Язък, ама много ще вриш в пъкъла — пошегува се Янко.

— А, ами ти? Де мислиш, че ще игиш ти? В рая ли?

— Е, и аз в пъкъла.

— Само Иринка ще иге в рая — намигна Драганка.

Иринка се отдалечи към една къртичина и взе да я разваля. Работеха и мълчаха. На Драганка, както метеше, ѝ се развърза бръснателката и тя се помъчи да я върже, но като не можа сама, повика

Янка. Янко пристегна със здравите си ръце бръснателката, завърза я и като я подаваше на Драганка, закачливо ѝ думаше:

– Ще грасна аз една книга на Руска, че не си никаква! Сѐ весела, сѐ засмяна!

– А много се сеца той за мен! Кој знае какви бели американки върти там!

– Ще върти, като е мъж, що да ги не върти!

– Ух, топло взе да става! – изпъшка Драганка и разкопча огърлето на ризата си. – А бе ей, ами ти що му не викаш байко, ами му викаш Руско бе?

– Когато бяхме малки, нали бяхме без баща, биехме се всеки ден и аз, да го ядосвам, му виках Руско... „Руско, Руско“ – и така си остана до ден-днешен.

– Ами кой биеше от двамата

– Аз!

– У, пък ти!

Иринка бе се навела, та завишаваше прашката на чорапа си и нагаваше ухо.

Като изчистиха ливадата, оградиха я с тръни към пътя, затикнаха от горна страна с укуп новия път, който минаваше през нея, и изкопаха друг укуп откъм нивите, да спира дъждовната вода, че всяка година заличаваше трева за два-три откоса. Щом свършиха, жените се прибраха под крушата да се обличат, пък Янко отсече четири шумки, подостри ги и ги забодя в четирите краища на ливадата, което показваше, че ливадата е вече завардена и не се пасе. Като я започи с шумките и пристъпяше вече към крушата, той дигна към жените ясно лице и продума:

– Как се засмя ливадата! Нали мина през нея човешка ръка!

Жените не продумаха.

Янкови изчистиха ливадите, оплевиха нивите

и доде излезе копан, жените трябваше да стоят със скръстени ръце. Веднъж Иринка думаше на Драганка и на свекърва си:

– Дето ще седим така, да купим от гяда Панка син разсукан памук и на бяла основа да изтъчем платно за лятос. Като е сиво платното, хем по няма да се цапа, кога работим, хем е по-здрово. Не знайте ли Янко как се поти по кладене снопи и по косене! Пък и гащи няма той, едва ги закръпих едните да се припере сега.

Драганка се засмя:

– Да ходим със сиви блузи!

– Ти, ако искаш, из пътя можеш да си ходиш с бялата, пък сива за работа – отвърна Иринка.

Драганка плесна с ръце:

– Добре! Мале, да купим памук! Аз ще тъча платното, пък на Иринка да привържим да накъса възглавници! Защо да тъче на хората, пък на нас да не тъче? Зимъс знаеш ли какви възглавници натъка на стринини Ганкини? Като ги видях, очите ми взеха, да ти кажа! Ония тръндафили по тях, ония ми ти борове, окна, кори! Като слънце грееха! А, Иринке, щеш ли? Знаеш ли колко ми се иска, така, като ни годат хора, да си застелем, да нагласим, да се отнесем малко и ние... Па като напечели пари Руси, ще си направим и нова къща. Тая ще я съборим.

Жените прогадоха събраното масло, отделиха, та прогадоха и от кокошките и купиха памук. Стрина Стойна ходеше, та садеше с Янка, пък булките една заран забодоха вилите на плета, та сноваха платното, набиha го на кроената, наведоха го и до вечерта всяка си сложи стана в стаята; а Иринка седна, та совна два-три пъти, колкото да затъче, че беше понеделник. Двама стана тупаха и скърцаха в стринината Стойна къща по цял ден, ся-

каш се нагпреварваха; а когато млъкнеха те, пък чекръците ручаха. Иринкиният стан често спираше: тогава тя се навеждаше над кроеното и с пръсти пробираше в основата му пембени нишки, ту червени, ту сини, ту зелени; късаше трънгафили, борове, окна. И когато изправяше от умора гръб, свят ѝ се виеше чак, пък очите ѝ биваха овлажнели и замъглени; тя ги изтриваше с длан, протягаше се и въздъхваше. И понякога спираше поглед на новия трънгафил, вглеждаше се в него с присвити уморени очи и ѝ се струваше, че той трепка, че е жив, сладко мирише и шуми; тогава тя се усмихваше, очите ѝ светваха, а ръката ѝ леко погалваше трънгафила... След такова пренасяне тя биваше много доволна и от себе си, и от работата си и бързо разслабваше кроеното, прикарваше платното и след като отбутваше с длан нищелките, закрепваше снага и ръцете ѝ започваха да играят. Иринка не даваше да се въртят много около стана ѝ.

Драганка заран първо услугваше из къщи, уреждаше децата, торменцето и агънца и тогава влизаше в стана. Тя си тананикаше и тъчеше. И като тъчеше, не можеше да се закрепни и да работи само с ръце, ами снагата ѝ от кръста нагоре цяла се тресеше. Ръцете ѝ една след друга поемаха совалката и я повръщаха, а станът скърцаше и трепереше. Драганка и да видеше скъсана нишка, не ставаше да я връзва, затова по платното ѝ имаше браздици. Щом се поумореше, тя облактяваше глава и гледаше на пътя или се измъкваше от стана и отиваше при Иринка да се порадва на трънгафилите и да ѝ отбере цветовете; а пък ако Иринка привършваше цевите, изсукваше ѝ едно келепче.

Жените тъчаха в хладните си стаи, а пък децата, подмамани от слънчевите пролетни дни, из-

раеха и крещяха по двора. Из селото се чуваха ясни гласове, сънени кукуригания и треперливо сребристо блееие на агънца. По светлия кър се виждаха стага и орачи, които сякаш по цял ден не мърдаха от местата си; нарядко голитаха оттам притъпени виковете. Земята бе се пробудила вече.

Драганка отрязва платното и взе да помага на Иринка. Не се мина много и Иринка отрязва. И като отрязаха, двете етърви развалиха стана, дигнаха го и разчистиха. Същия ден и Янко свършваше саденето на кукуруза със стрина Стойна.

Вечерта Драганка, като гонеше по двора едно агънце да затвори в кошарата, чу да тропат кола, позна, че са техните по дякането на стрина Стойна, и изтича, та отвори портата. Като разпегнаха, стрина Стойна влезе вкъщи и още несегнала, Драганка ѝ се похвали:

— И вие госадиците, мале, ама и ние отрязаме възглавниците. Златни ѝ ръце на Иринка! Грейт като слънцето!

— Я ги свалете да ги видя и аз!

Драганка излезе отгоре. Стрина Стойна, както се изуваше, че беше навлязла пръст в цървулите ѝ, се обърна към Иринка:

— Иринке ма, ти, като по помниш, в Рудина-та оная година откъм бряста ли садихме ситния боб или от горна страна?

— Откъм бряста, мале. Помня по това, че ба-ти Руси беше отсякъл един стрък боб и беше го заровил до бряста, та ти му се кара, че е от ситния...

— А-а, вярно!... Как си пък запомнила ма!... Днес пак там го насадихме. Нали знаеш, че като гроздове беше нависнал по гнездата.

Драганка влезе с възглавниците и се спря до вратата:

– Премести се по към прага, мале... на видело.
Стрина Стойна се премести със стола си. Драганка клекна до нея, бавно разгъваще възглавниците по полата си и ѝ ги показваше. Стрина Стойна ги пипаше, караше Драганка да ги извива срещу виделото, изтриваше овлажнелите си очи и се радваше като дете:

– Малей, пък моя тръндафил какъв е! Сякаш сега е откъснат от градината... Ами пък това какво е ма, Иринке? Фтичка ли е, какво ли е!... Я го дигни, Драганке, на видело... А-а, фтичка!

Иринка слугуваше около огъня и оттам се обади:

– Не станаха, както си мислех. Яг ме е.

Стрина Стойна и Драганка я загледаха учугени. По това време Янко идеше от двора и отдалеч се обади:

– Ама сме карали и ние с тебе, мале, днес, не сме се шегували! Като вързах биволиците, легнаха. Не щяха и да погледнат сеното.

Жените бяха се вгледали в нова шарка, та не отвърнаха на Янка и той подпря ръце на кръста си и се спря да гледа възглавниците. Стрина Стойна хвалеше Иринка:

– Със сърце си ги работила, мама! Ръцете ти са останали в тях! Да знае господ що ти е гал!... Виж какви са, и пак не е доволна от тях!

Янко се пошегува:

– Когато съм я избирал, очите съм си отварял! Сичките моми бяха луди по мен, ама аз рекох, нея ще взема и си я взех... Че си я обичам.

– У, пък сичките моми лудеели по него! Не знаеш, че едва придуммахме Иринка да те вземе! Останал беше на понеделник! – закачи го Драганка.

– Иринке – обърна се Янко към жена си, – я ѝ

кажи, душо, колко пъти ме моли, доде се съгласих да те взема.

Иринка дигна засрамено лице и го сгълча:

– Я стига си се отплесвал такъв!

Като се нарадваха на възглавниците, Драганка ги обви в кърпа и ги остави на брашненика; стрина Стойна се наведе да изтупа цървулите си и чорапите си и си приказваше:

– Че то, пръст ми изеде Краката. Хеле пък под този палец!

Драганкиното момиче влачеше с връв един стол из къщи, обърнат с краката нагоре, и „продаваше грънци“. Но Иринкиното момче ритна стола и ситните прикрепени клечки се разсипаха.

Малката Стойна проплака:

– Бабо, бати ти се закача!

– А-а-а, бате, защо закачаш момичето! – вика с престолен глас стрина Стойна.

Драганка се изви през рамо, както чистеше на прага лампеното шише, и се намеси:

– Нали е ергенин Руско ма, мама, затова те закача. Поразиграй го малко де, поразиграй го!... Както майка ти правеше.

– Дано е барем малко по-хрисима от майка си, холан! – пошегува се Янко.

– Какво, че не съм ли хрисима? Влачила ли съм ергените нощем покрай плетищата?

– То си личи кой е хрисим – метна очи стрина Стойна към Иринка и весело загледа Драганка.

На Иринка, кой знае защо, ѝ стана мъчно от тая похвала.

Момченцето ѝ се дръпна от прага, отиде при нея и сложи ръце в полата ѝ:

– Мамо – дигна то ръце и заприказва бавно и сладко, – има ли тъмница и в нашата стая сега?

Иринка се усмихна и го погали по главичката:
– Има, мама, има, ами нали е нощем; навсякъде е тъмно. Защо? Да ти се не ляга, а?

Детето поклати глава и майка му го целуна:

– Ами ти чакай да ядем де!

– Аз ги храних децата – обади се Драганка, – одебе поискаха, та им отсипах от чорбицата и се насърбаха, току иди го приспи, доде застрою чорбата, щом му се ляга. Като сложим, аз ще потропам с ръжена по гредата да слезеш.

Иринка излезе с детето си.

Кошто имаха ран кукуруз, бяха почнали вече да копаят, пък кошто нямаха, чакаха да се попече земята още два дни, три дни, за да се отделят стръкчетата от угарта, па щяха да излизат и те. Янкови не че нямаха кукуруз за копане, ами не им се почваше от средата на седмицата, та се сдумаха да излязат в понеделник.

В петък Янко цял ден се въртя из къщи без работа и беше като пиян; не го свърташе на едно място, като гледаше това слънчево време, като метнеше поглед към гората и я видеше потънала в зеленина, а пък тук-там се белееха и копачи. През нощта той се пробуди по едно време и като не може да заспи, излиза навън, въртя се в леглото, мисли какво да прави на другия ден и реши да иде с колата за гънището в Усойната. Не можаха да изхвърлят целия листник на обците през зимата, пък сега за какво им е вече шума! Ами ще я докара барем за гърга... На заранта, щом стана, се хвана у колата. Изкара ги напред гвора, изви ги с ярема към портата и намаза остите. Като се върна вкъщи, където жените шетаха и се разправяха с децата, обърна се към майка си:

– Ще иде да докарам шумата от Усойната. Хем да очистя мястото от нея, хем да си слободна

лятос за съчки. Защо тя да гние, пък ти да се съкашиш с трънака? Ами я кажи: коя от булките да го иде с мене? Коя ти по не трябва?

Стрина Стойна престана да бърка помията за прасето и погледна към Иринка:

– Бе, та то си му е редът, мама, Иринка да го иде с теб, ама... нали видиш на кой е ред. Като вземе да гига, да не стане нещо...

– А, аз и хептен да мога да му помогна, пак не ще иде, че ще му шия ризата и платненките! Нали други ден ще тръгваме да копаем, а пък още не са шити.

И като помълча малко, доде наместваше измитите паници на лавицата, добави:

– Иди ти, мале, пък твойта риза ще я ушие Драганка. Тя и по види.

– Ей, Драганка да ми ушие ризата! – хвърли засмяно поглед стрина Стойна към Драганка. – Тя ги шие едни такива, тесни, по новата мода. Доде скъсах оная, зор видях. Па ми се и не ще да ме грусат колата... Нека иде тя с колата, а, Драганке, щеш ли?

Драганка, като чупеше от горещия хляб на децата, отговори:

– Че защо да не щя? Откогато не съм излизала по гората, ще ми е и драго да иде. Пък и моя гял платното го уших. Една душа, една риза... Дръж де-е, какво така зяпаш, Руско!

Иринка се начумери:

– Ами нали уж да прекопаеш днес тиквите и боба в градината!... Че ти, Янко, не можеш ли сам, ами и други човек да се влачи след тебе? Кой знае какво чудо е да се натоварят едни ритли съчки!

– Не са те едни ритли, ами ще си са, е-ей, товар и половина! Кой ще ми подава, кой ще върже ко-

лата, кой ще ги придържа из урвите по пътя? Нали видя как го е изровил пролетният гъжд?... Или само да се намираш на приказки!

— Вървете бе, мигар като плете, та... Ами уж да прекопаем градината... Мигар като игете, та... — И тя се изви пак към лавицата.

— Е, градината!... Мама това ѝ е работа, като излезем ние да копаем... Драганке, пригответи се и годи по-късно! — И Янко излезе да извежда биволиците при колата.

Стрина Стойка занесе на прасето и отиде в мазата при Янко да му подкара биволиците.

Като останаха двете етърви сами, Драганка излезе навън. Иринка, том остана с децата, повика при себе си Руско и взе да му шепне нещо. И когато Янко и стрина Стойна впрягах, Руско дойде, прегърна крака на баща си и дигна очи към лицето му:

— Тате, и аз искам да годя с теб.

Янко отстрани от себе си детето и взе да зажегля биволицата:

— Да можеш, три дни на една страна ще бягаш, ама нали не можеш — молиш ме... Бягай, бягай настрана, да те не смаже биволицата! Защо ми си? Да паднеш я от колата, пък сетне да се чуда и да се мая какво да те правя!

— Недей, баби, там има един голям смок, ще те изяде! — заплаши го стрина Стойна.

Детето не отстъпваше и Янко му се скара:

— А вкъщи! Да те не налепя по слободния задник! Какъв се опнал да мре на своята!

Руско се разплака и се върна при майка си.

Янко пристигна в Усойната, пусна колата и като навън капистрите на биволиците, отпъди ги да пасат из гребната зелена сечина. Биволиците стръв-

но се нахвърлиха на порасналата до над колене трева, която беше обсебила и заглушила зашумените шубрачки. Янко тръгна да обходи сечината. По поляните се люлееха пухкави белоглави глухарчета, червени и сини цветя, а пък около шубрачките се жълтееха възлести гергьовки. Някъде из тревата свежо свиреше щурец. Над буйната ярка зеленина се златееше чистият и пресен пролетен въздух и се синееше между едрите околни гори къс от топлото дълбоко небе. Беше толкова самотно и тихо в това затворено и отдалечено място, че Янко чуваше как събаряха птиците в близката гора сухи клечки от клоните.

Той постоя, погледа надолу из тревясалата пътека, па се повърна и седна до един зелен, подмладен глог. Едната биволица пристъпваше към него и пасеше. Той се сети за другата, потърси я с поглед и видя да се чернее само задницата ѝ зад една шубрачка. Когато прибра поглед, биволицата до него беше дигнала глава, с трева по устата и гледаше към колата. Тя поклати глава, притрепера ѝ кожата, метна с опашка и галено измеца. В това време Янко чу ясният глас на Драганка:

— Тук ли си бе, ей! Къде се криеш?

— Е ме тук! Ела, ела!

— Що пък аз да годя! Малко ли съм била път от село дотук?... Ти ела!

Той стана и тръгна.

Драганка беше седнала на сянка. Като я наблюдава Янко, тя го заприказва:

— Ох, че се изпотих! Докато годях, станах вир-вода. Язык ми за бялата ризка! — И тя подигаше ризата по себе си.

— Я се наметни ти, че ще изстинеш.

— Горко ми, ако изстина! Мило ли ти е да не умра, а? — И тя игриво го погледна.

Той се усмихна:

— Я се не занасяй такава ти, ами се наметни.

— Донес ми от колата грехата де!... Я го виж какъв ме е зяпнал!

Той пак се усмихна, донесе ѝ грешката и като я намяташе, ѝ говореше:

— Ама ти си облякла нова риза, а! Затова ли се бави така?

— Преобличах се и си мих главата. Нали заран е света неделя... Харесва ли ти много ризата ми, Янко? Я виж каква е тънка, а! Имам още такова платно, ама не ще стигне за женска риза, пък за мъжжука ще стигне... Искаш ли да ти ушия наесен за сбора? Моите ръчички ще я пипат... Тънка такава, от четирийсетте кукли и с крайци. Ще свети на гърба ти като фенер! Па ще ѝ пришия бели чиниени копчета, като на ергенин, не като сегашната ти — телени.

Янко стоеше малко настрана и се смееше. Както седеше, тя отпусна галено глава назад и го погледна през рамо с грейнало от усмивка лице. И изведнъж се наведе напред, начупи вежди и глезено заприказва през нос:

— Ох, че какво ме така хапе под чорапа? Нали си мих и краката! — И взе да свлича чорапа си.

Янко неочаквано тръгна към колата.

— Ще стягам да товарим. Дните са още малки — бърбореше той гърбом.

Той прикара на ръце колата до дънището, разточи ги и изправи процепи им. Дънището беше обрасло по края с трева и ботурите на съчките бяха се забили в земята. Той измъкваше с мъка наръчите и товареше колата. Като ги натовари до спроти лъоките, обърна се към Драганка:

— А върви!

— Не мога да стана. Ела ме дигни... Уморила съм се. — И Драганка протегна към него ръка, смееше се крехко, тихо и плахо го гледеше.

— Е, и ти, Драганке!... Дебелано!... Чакай!... Щом толкова не можеш...

И Янко пристъпваше като тръпен към нея. Като пристигна, той я хвана за ръката и потегли. Тя се понадигна, но ръката ѝ се изхлузи из треперещите му пръсти и тя падна на тревата по гръб. Както беше полезна на лакът и беше отметнала настрана другата си ръка, тя гледеше настойчиво и изкусително с крайчеца на очите си Янка, ситните ѝ зъби се белееха от усмивка, а трепчинките на закръглените ѝ зачервени бузи трепкаха. Младите едри гърди високо се подигаха. Янко стоеше в омая. Драганка пак протегна ръка:

— Какъв си и ти, такъв мъж!... А да се опитаме пак... да видим можеш ли ме дигна.

Очите на Янка блуждаеха и бяха потънали в мъгла. Той посегна пак, хвана ѝ ръката над китката и пак потегли; но Драганка тежко увисна назад и той политна връз нея...

Когато станаха, и двамата се бяха зачервили. Драганка оправя фустата си и се пребради, а той се качи на колата и взеха да товарят. Тя му подаваше; понякога дигнеше наръча и когато Янко протегнеше ръце да го поеме, гърпаше го и се заливаше от смях. Смееше се и той. Когато пък някоя съчка закачеше полата ѝ и я дигнеше, вече не бързаше да я сваля. По едно време из близкия състен от шума глог изхвъркна птичка и прифъфла с криле. Драганка се затича към глога, разгърна с ръце свежия зелен листак и извика от радост:

— Гнездо с яйца!

Тя се връщаше към колата и думаше:

– Подкани ме, Янко, като тръгнем, да ги извадя. Знаеш ли колко ще им се радват децата!

Той стоеше едър на колата и се смееше.

Като натовариха и вързаха, Янко слезе, присегна възето и си тръгнаха.

Заг тях остана мястото на гънището като черно плавно търкало сред зеленчулата, остана развалено гнездо до глого, над което пишеше осиротяла птичка, а малко встрана, бавно и с тих шум, се изправяше измачкана трева.

Изпърво пътят беше лош, та Янко водеше колата, а пък Драганка придържаше на задното колело; но като излязоха на по-хубав път, Янко закачи поводите на стоялото, дякна на биволиците и останаха с Драганка да вървят зад колата. Отстрани беше едра гора, станала по-тъмна от гъстата шума.

Драганка и Янко си приказваха. Тя бе се прилепила до него, побутваше го с рамо и го гледаше все в очите. По едно време той прехвърли ръка през гърба ѝ, наведе се над нея и зашепна нещо. Драганка се огъна от звънлив смях в ръцете му; той я притискаше до себе си.

Като я пусна, сякаш някой му каза да се извие назад и той се изви. Далеч зад тях вървеше мъж. Янко се затича напред към биволиците и високо загълча:

– Уж да ми извадиш тръня из ръката, ама щяхме да обърнем колата.

Когато изостана пак зад колата, той се обърна назад, но човекът беше се изгубил; видя се, беше поел по някоя пряка пътека през гората. Янко извика:

– Е-ей, бае! Къде се дяна бе-е!... Имаш ли огън, имаш ли, имаш ли?... Ела да запалим!...

Никой не се обади и Янко се изви към Драганка.

– Кой ли бе? Дали ни е видял, тая женка!

– А, далечко беше... Кой знае!

– Тъдява кои имат бранища!... Коу!... Коу!... Хм! Кой ли ще е?

– Ти, Янко, като че се уплаши! Кой знае какво е! Де ще знае какво сме правили?

По това време пред очите им светна. Бяха излезли вече из гората. Пред тях в далечината се засиня селото, бянаха се задимените къщи. Янко спря колата. Драганка ги подпря с камъче и се отбиха да видят кукуруза си до пътя. Кукурузът им беше се наредил вече на зелени бразди из черната угар и се тъмнееха кичурки боб тук-таме. На излизане из угарта Янко изгледа кукуруза и се обади:

– В понеделник рано-рано ще му кажем „добрутро“.

Подкараха пак колата. И като повървяха малко, Янко рече на Драганка:

– А върй си, пряко през ливадите, да не ни гледат така хората.

– Нали ме е страх от смокове!

– Е, и ти!... Айде!

Драганка го погледна и се отдели по пътеката.

Изпърво, щом се получише вкъщи писмо от Руси, който бе се настанил на работа в град Детройт, Драганка още същия ден караше Янка да му отговори или ако той биваше зает с нещо, тичаше по махалата да намери друг. А сега, догеше ли писмо, тя вече и не слушаше, кога го четяха, и не се погрижваше да му отговарят. Стрина Стойна чакаше гендва, па сама ги подканяше, но Драганка и Янко се биваха заети с нещо. И тя сама пращаше децата с лйца на дюкяна, та купуваха хартия и тръгваше с нея по махалата. Ако беше през лятото, тя обаждаше на Руси кои ниви са преработили и кои им оста-

ят, кои с какво са насадени: ако беше пък през зимата – имат ли още храна за себе си и за добитъка и кои из махлата са се оженили, кои са умрели, а накрай всякога така свършваще: „Пък ако питаш за Драганка и за децата – добре са. Драганка си е Драганка – смее се, приказва, гледа децата и работи; а пък малката Стойна, няма-няма, па ще се замисли и ще ме пита: „Бабо, вика, ами тати кога ще се върне от воденицата?“ Пък аз ѝ гугам: „Е, чакай, чедо, да се смеле брашното. Брашно се меле.“ И друго – няма какво. Това е. Много ти здраве от сички вкъщи и най-много от Драганка и от твоите, малките...“

Из село се разнесе гуга, че Янко ходи с братовата си жена, и Иринка не подаваше вече глава навън; а когато ѝ се наложи да отиде из село и някоя я погледнеха или пък си пошепваха нещо, тя си мислеше, че нея окайват, и забиваше поглед в земята. Веднъж тя минаваше покрай насядали жени и те я спряха:

– Къде така си затопуркала като кон, Иринке, с това шише? Поспри се малко де, поспри се да те видим!

– При гяда Панка отивам... За газ отивам при гяда Панка. Децата гътнаха снощи шишето и я разляха, колкото имаше, та рекох г'уда да взема за четири яйца, че няма довечера на какво да ядем.

– Правят пакост децата, ама и без тях не може; гледам те, навременила си пак за раждане. Дали ще е момче като първото, или ще е момиче? – пошегува се една.

Иринка се изчерви и сведе поглед:

– Както е рекъл господ.

– Сигур пак ще е момче – обади се друга, – той, Янко, е майстор на тия работи.

Иринка гизна очи, та я изгледа изненадано и бързо остави жените.

Жените се спогледнаха, зашепнаха си и по устата им взе да ходи името на Драганка.

Като се прибра вкъщи, Иринка се затвори в стаята си и както бе приседнала на кревата, отпусна ръце в пола и оклюмна... „Но къде е пък толкова доброто на Драганка, та си е загубил ума по нея? Дали е много... преумяна, дали е работна, дали я... почитат много хората, дали е от... добър род! Че била хубава, че била засмяна и приказлива... Хм, хубава, хубава!...“ Тук си спомняше, че върна Вълко Едръвския зарад Янка, защото Янко беше по-хубав. И не можеше да издържи и захлуни лице в постилката. Хлипаше, раменете ѝ потрепваха... Ако тя беше душа, пък Драганка тяло, с радост би заменила душата за тяло, способността за хубостта...

Когато се гизна, беше разчорлена, очите ѝ се бяха зачервили и подпухнали, а по преседялото ѝ лице личаха следи от ръбовете на коравата черга. Болеше я глава и ѝ се виеше свят. Потърка чело, разтри с шепи лицето си и се помъчи да не мисли нищо, но мислите една през друга се трупаха в главата ѝ като градоносни облаци. Беше ѝ тъмно и задушно като пред буря... „Щом харесва той повече Драганка, че е хубава, глупава и с кораво сърце, и той е такъв като нея! Да върви при нея, дотрябвал ми е много такъв мъж! Но защо се е събрал той с мен? Защо му са били тези деца?... Не, той е мой, той си е вече мой! Обичам го!... Ще разправя всичко на братята си!... Уж все по правия път карам, а не ми върви, пък Драганка каква е и... Боже, няма правдина!“ И Иринка кълнеше люто бога и божетата му... Янко!... Драганка!... Нейният Янко!... Хубавият Янко!... Ох, тя не иска да живее! Ще се хвърли от скалите!... Ще се удави!...

По копане на Иринка се намери момиче. Тя по-

седя какво поседя в село, на задяна гетето и нара-ми мотиката.

Една заран отиваха да копаят при ливадата. Както всякога, жените се бяха задянали, а в ръцете си държаха съдове – Иринка гърне с боб, а Драганка котле с мляко. По едно време Янко премести мотиките с бъкела на другото си рамо, поспря се, та го настигнаха жените и се обърна към тях:

– Мене едната ръка ми е свободна, дайте ми я котлето, я гърнето.

– А, ще ти дам млякото, да го изпиеш – пошегува се Драганка, – я вземи гърнето с боба от Иринка, че люлката с гетето ѝ прежили раменете!

– Нали това викам. На която по тегне. – И той се присегна към Иринка.

Иринка отгърпна ръка:

– Не пречи ми. Местя го от ръка на ръка. – И като помълча, допълни обидено: – Вземи млякото, ако на Драганка...

– Аз я жаля, тя – на Драганка... Ако щеш...

Дълго вървяха и мълчаха. По едно време настигнаха по пътя роднини и се оживиха – приказваха за хубавото време, за полската работа, Янко обади, че вчера видял по грума една чета горненки да отиват в полето на жътва, обади, че и чорбаджи Панко събирал озаран жътварки за ечемика си, спитаха се кому къде остана още да се окопае, а сетне се разделиха и всеки тръгна към мястото си.

Янкови пристигнаха и се уловиха о мотиките. Мястото им при ливадата е мочурливо, та беше навъдило много пирей и Янко караше жените да изтръсват добре пирей и да го оставят с корените нагоре, за да го удари слънцето, а пък през почивките го събираха и го изхвърляха на междата.

Топлият светъл кър беше оживен от копачи.

На всяка нива бяха се наредили работници. Мотиките блясваха във въздуха и сипкаво шумяха в сухата пръст; по крушите висяха дреци, съдове и люлки, отнякъде избухваше дружен висок смях, а по ливадите и по долищата кресяха добичарчета. В галечината около крушите, залутани из угарите, гимеше тънка синина, а по-нататък се сливаха небето и земята в пепелява прегръдка. Над земята тежеше лятното слънце.

Дойде пладне. Иринка изкара браздата, вкопа мотиката си, да не се разсхва на слънцето, и отиде да умири гетето; Янко и Драганка останаха, че бяха излезли две къси бразди, и като изкараха и тях, щяха да седят вече на пладне.

Щом утихна гетето, Иринка дигна глава да види още много ли остава на Драганка и на Янко. Те доизкарваха късите бразди, но бяха спрели да копаят, сбрали си бяха главите, приказваха и попоглеждаха към съседната ръж.

Като ядоха на пладне, Янко доизля водата из бъкела на един по-гребен кукурузен стрък и обади, че доде спят жените, той ще иде за прясна.

– Па ще обиколя и биволарчето. Снощи ми се видя, че не бяха каляни биволиците – каза той на тръгване, – ще ида да видя, ако ги не е накаляло и днес на това слънце, не се разправяме!

Като останаха сами жените, Драганка окачи торбите на крушата и легна на сянка. Иринка пък приспа гетето в люлката, зави му лицето с кърна зарад мухите и като прочисти под себе си едрите буци, легна на слънце. По едно време се пробуди от горещината. Примляска, облиза изсъхналите си устни, оправя косите на челото си и изтри с ръкав потта от зачервеното си лице. Щом се съвзе, тя метна поглед към гетето и забеляза, че Дра-

ганка я нямаше под крушата. Надигна се да види да не би да копае, но я нямаше на браздата. Нямаше я и под другите круши. Иринка се чудеше къде ще е: „Да е отишла пък по шумака?“ – се питаше тя. Наоколо не се виждаше и не се чуваше жива душа; всичко беше затихнало под пладнешката жегата. Нивите бяха опустели и по тях стърчаха тук-там само мотики. Един кукурузен лист до Иринка, сякаш някой го пробуди от сън, притрепера самотно, праметна се и пак задряма на стръкчето; черно щурче надничаше из една пукнатина на земята и я гледаше. От крушата хвъркна птица, остави да треперят след нея листата на едно клонче и повлече погледа ѝ към ръжта. Иринка трепна като човек, който се досеща нещо, стана и погледна към ръжта. Високата сребриста ръж се клатеше някъде по средата. По Иринка минаха тръпки; помисли, пристъпи две-три крачки и се спря. По това време люлеенето на ръжта тръгна като отяжен порой надолу към ливадата. Иринка се повърна, легна под люлката и зачака със слабо затворени очи. Драганка се показва в долния край на ръжта и като се поспираше и навеждаше тук-там из кукуруза, тихо пристигна, легна и се отпусна на земята. Беше цяла зачервена, а очите ѝ светеха като жарава на прегорял огън. Мина се какво се мина, показва се долу откъм ливадата и Янко. Той пристигна, свали с охкане бъркела от рамото си и извика на жените:

– Стоянкини са станали вече да копаят, а пък вие още спите! А станете, та си пийнете студена водица, да се разсъните... То каквото е слънце, май че се сгрея на гърба ми.

Жените станаха, разквасиха си устата с прясната вода, поседяха, колкото да се разсъни човек, и станаха да копаят. Иринка се хвана на зад-

ната бразда, където се ловеше откак доби дете.

Янко се обърна към Драганка:

– Драганке, ако искаш да се разсъниш по-скоро, а да се надкопаваме?

Драганка склони и взеха да се надкопават. Замахаша в надпревара мотики, дигнаха пепел, а изплашените щурци, отскачаха пред тях като черни искри.

По жътва Янкови оставяха заран децата с малко хляб и гозба на съседката си баба Мунка, пък стрина Стойна дигна сърпа и тя да жъне. Жътвата не беше като другата работа – или ще прегори, или градушка ще я удари, или ветрища ще я отърсят, – затова трябваше да се бърза с нея. Янкови понякога спяха на нивата, понякога излизаха в зори да свличат и кладат снопите и вече бяха увалили работата; оставаше им да жънат в Усойната и колкото една престилка от Микишака. Но времето изведнъж се развали. Една нощ Янко се събуди от трясци и вой и когато излезе на прага, навън нищо не се виждаше и вееше студена хала. Овошките тревожно шумоляха и скърцаха, вратниците хлопаха, а кокошките уплашено кудкудякаха на черницата и с шум прехвъркаха към сайванта; по черното небе лъкатушеха тънки светкавици и земята се люлееше под червените им неспокойни погледи окървавена...

В зори плисна гъжд и не престана три дни; чак на четвъртия ден спря, облаците се разкъсаха и небето се проголи тук-там. Пекна и слънце. И като пекна слънцето, локвите се усмигнаха, а по мократа земя запълзя тънка синкава пара. И хора, и гад наизскочиха по дворищата и по улиците. Янко беше излязъл на прага, та оглеждаше времето и приказваше оттам на жените:

– Ако кара така до довечера, заран ще излезем.

Мама и Иринка ще идат на рудината да побият налетите снопове и доде те съхнат, ще престкочат да късат, колкото могат на Усойната, че там има наблизо колиби зарад детето, пък ние с Драганка ще идем с колата на Микушака и ще си даваме зор да огънем лехата, а вечерта ще докараме насам и кръстеца овес. Така и така го не хвана купенът, ами ба-рем да го изядат нашите добичета, защо да го раз-личат хорските по стърнищата... Ако удари гъжд, ще има да ни мокри с Драганка!

Никой не му отговори.

През деня не валя гъжд и жените привечер се сдумаха да си хванат кокошка за заран. Драганка помаму с храна кокошките вкъщи, хвана една бяла и я отнесе под сайванта, та я закла на сушина. Зак-ланата кокошка подскачаше, биеше криле, а Драган-ка, както я чакаше, беше бръкнала с ръце под прес-тилката си, подрусваше ги и ѝ приказваше:

— Рови сега в плевника де! Жено мъжка, ти!...

Ще ровиш плявата, а!

На гругата заран стринини Стойнини поча-каха да се отърси росата и излязоха, както Янко бе намислил.

Щом стигнаха в Микушака, Янко развърза по един овесен сноп на биволиците и станаха с Драган-ка да жънат. Стърнището беше още кално, разтър-сено и краката им потъваха; жънеше се тежко. Пър-вите снопове оставиха на ръкойки, но като припече слънцето и нивата изпръхна, взеха да връзват и да го побиват. До пладне преполовиха лехата и колко-то ожънаха, решиха да го струпат на кръстци.

— Времето не е сигурно — гумаше Янко, като привличаше сноповете и поглеждаше неспокойно към Балкана, откъдето застрашително извираха тъмни кълбести облаци.

И наистина, доде ядоха, небето се загъни, над земята притъмня, излезе буря и лисна пак гъжд. Драганка накара Янко, та пренесе овесения кръс-тец, нахвърли го в ритлите и се свряха под колата на сушина; колата беше пусната и под едро клонес-то гърво, та не прокапа. Дъждът ни преставаше, ни отслабваше и Янко и Драганка почнаха да се вър-тят под колата. По едно време Янко извади нож и взе да реже и да стърже ноктите си. Драганка, как-то бе се поуизлегнала, изгледа своите и продума:

— А по-скоро, че и аз ще ги режа.

И щом свърши Янко, тя взе ножа и изрязва нок-тите на лявата си ръка; но когато се помъчи да ги изреже и на дясната, видя, че не ѝ прилягаше. Тя пог-ледна усмихнато Янка и протегна към него десница:

— На ги изрежи, че ми не приляга на нея.

— На ги изрежи, че ми не приляга на нея — пок-риви ѝ се галено Янко, па ѝ взе ръката и я стисна над китката. Драганка изохка, преобърна се като притисната змия и се засмя. И като се смееше, снагата ѝ трепкаше, златните рулини се люлееха и блещукаха на ушите ѝ, а лицето ѝ грееше. Тя се прибра досами Янка и си сви фустата. Янко бавно ѝ режеше ноктите и се пообръщаше, та я изглеж-даше в лицето; и когато я поглеждаше, тя се при-тискаше до него и го гледеше с крайчеца на очите си така, че бялото им дяволито блясваше, а на бузите и затрепваха трапчинките. Тя често пося-гаше без нужда със свободната си ръка, та приби-раше фустата си и я притискаше между коленете си както бяха се улисали, току изведнъж ги стрес-на глъчка досами тях. Янко изпусна ножа и си по-рязва пръста; той беше стиснал в шепи порязаното и като се измъкваше изпод колата, шегуваше се с жътварите:

– Какво-о, дожънахте и си отивате, а? То потслабило... потслаби дъждът. Ще трябва и ние да впрягаме, Драганке. Да не ни забере някой по-голям.

Жътварите понадигнаха ямурлуците от главите си, отговориха му изведнъж всички, кому каквото доде на уста, и зашляпаха боси из калния път, като гълчаха високо.

Янко метна поглед към биволиците. Те лежяха под дъжда, спокойно преживяха и от гърбовете им се дигаше пара; но като доде при тях стопанинът им, избиха към него тъмни благи очи и поклатиха лениво опашки. Янко ги дигна, прибра овеса, впрегна, наметнаха се с грехи и си тръгнаха. Той беше възсукал крачоли и бодеше колата, а пък Драганка вървеше отстрана и му караше. Биволиците се хлъзгаха по разкаляния път и едва пристъпяха.

Ръмеше ситен полегат дъжд. Мътни, нахъдени потоци изтичаха от нивите и носеха издавени шурци, птици и класове. Житата бяха овъртени и огазени, сякаш бурята с крака беше минала из тях, а листата по храстите бяха извърнати. Под едрите дървета имаше гребни клончета и шума. По ливадите из къртичините извираше, като подрипваше весело нагоре, мътна дъждовна вода.

Времето пак се одъжди. Дъждът почваше в зори, закрепваше се и караше го тъмно. Иринка и струна Стойна се намокриха оня ден, че бързаха да съберат побитото снопе, и още на гругата заран Иринка я разтроши и я тръшна на легло. На нея до вечерта ѝ поолекна и тя се дигна, но гетето не бозаеше и все плачеше, а пък през нощта има и огън. Янко вика фелдшера. Фелдшерът прегледа гетето, прегледа и Иринка и даде рецепта за лек.

Вечерта Янко затваряше овцете и видя, че

ключалката на вратницата се беше откъснала. Той я потърси из калта и като не я намери, извади нож да издяла груга. Драганка затвори курника и мина откъм кошарата, та се спря при Янка.

– Ти заран какво мислиш да правиш? – запита го тя.

– Как какво! Нали фелдшерът даде рецепта. Вали не вали, ще уда до града за цял.

– Детето се поумири и не плаче, както плачеше днес, ами защо не оставиш за груги ген, в събота? Хем няма да си сам по пътя, защото белки ще има пазаргати, хем и ще видиш пазара. За един ден няма да му стане кой знае какво... Пък може и така да му мине.

– Ама защо! Какво да правя заран?

– Имаме с Иринка петащи вълнена прежда, та ми се годи, доде се държи така времето, да ги изсуша, че ги скълцаха молците. Добре, ама голяма въртележка нямаме и чекръкът ни се е строшил, та заран, рекох, да направим въртележка и да сглобим какво-доде чекръка... Белки се оправи времето за понеделник, да излезем по къра, и те пак ще останат. Ще ги скълцат молците, та е язък за преждата!

През това време Иринка беше излязла пред къщи и изсипваше в копанята на прасето помията, гето бе се мила след месване.

Янко я видя и отговори на Драганка:

– Да видим какво ще рече жената.

И той викна на Иринка:

– Иринке, я ела сам за малко.

Иринка не дигна глава от копанята, но отвърна:

– Па какво ще правя! Остатил съм хляба насред къщи, ще го наченка някое пиле.

И Иринка влезе вкъщи да зарабя хляба в огни-

щето. Тя го заравяше и си мислеше: „Пак си шушукат нещо! А като ги видях, вика ме, да ми замаже очите. Не го е срам!... Какво ли си приказват?“ Искаше ѝ се да излезе пак и някак си да може да иде при тях. Щом зарина хляба, намери си нещо работата и излезе в двора; но когато Янко и Драганка я запrikaзваха пак, повече се ядоса, взе, за каквото беше излязла, и се повърна към къщи. Като се повръщаше, Янко ѝ думаше:

– Знайш ли какво ми вика Драганка, вика ми да ида за цял в събота с пазаргатиците, пък заран да съм ви направил въртележка. Какво би казала ти, а?

Иринка влизаше вече въкъщи и му отвърна тропнато:

– Прави каквото щеш, мигар аз ще те командвам! Като се е разболяло... да умре!

Вечерта, като угасиха лампата и взеха да си лягат, Иринка попита Янка:

– Заран да ставам ли по-рано да ти месвам за път?

Янко помълча и косо отговори:

– В събота ще ида.

На сутринта Иринка отиде при братята си и им се оплака. По-старият от братята помисли, почеса брада и продума:

– Влязъл е дяволът под кожата му, ама де да видим какво ще му пати главата. Вчера ми казаха на дюкяна, че жътвари го видели оня ден прегърнат с оная хубостница под колата в Микишака... Имам аз двама аркадаши, ще ги напоя да го поварят и ако има късмет да го заварят някъде с нея...

– Не е зле да се посплаши. Детето му болно, пък той нея слуша! – отвърна Иринка.

Братът, сякаш я и не чу, помисли, почеса пак прошарената си брада и продължи:

– Ние мислехме, един от нас с байка ти да иде в събота в града да вземе пари от касата и да види как върби добитъкът, че ще продаваме късата биволица, нали пък се захванахме да правим още един сламник, ама щом е така работата, днес ще идем за пари, че да ти вземем и лекарството. Иди донес ти рецептата... Пък нему, да се не сърди, кажи му, че се е докарало да ходим днес в града, та ще вземем и лекарства.

Двама преоблечени и пийнали мъже завариха една вечер късно Янко с Драганка на бостана и го биха, та го оставиха на постилка. Янко легна. Легна и не му минаваше. И на врачки го водиха, и при лекар го караха, но не го бива; а откак го караха при лекар, не можеше да се помръдне от мястото си и стана кожа и кости. Жените, като го спохождаха, беше ги страх да го погледнат в лицето. Цяла зима гледаха Янка на леглото като дете. И като се изпролети, той взе да запира. Иринка все повече се отчайваше и стрина Стойна често я заваряше в някой кът на двора да плаче тихо и да се бие по главата; стрина Стойна я раздумваше. Драганка вече се умълча и мине не мине време, току ще купи хартия и ще иде по махлата да пише писмо на Руси. Двете етърви рядко си приказваха и когато си приказваха, не се гледаха в очите.

Към края на пролетта Янко извика един ден майка си до възглавницата и със слаб загъхан глас ѝ продума:

– Аз си вече отивам, ами я ме изведете навън да видя още веднъж белия свят, че ми е мило за него, като го оставям така млад.

Стрина Стойна изтри сълзите си и повика Иринка, та го изведоха. Той поглежда, поглежда, на клемна; и постоя така с провесена глава, па се

обърна пак към майка си:

— Доведи ми Руско. Искam да го видя.

Доведоха и Руско. Янко едва подигна ръка, изтъняла и жълта като востък, и я протегна по лицето на Руско. Но тя отпадна и се събори на коляното му като сух окършен клон. Янко порони създи. Заплака детето, заплакаха и жените.

Щом го внесоха и го оставиха на леглото, той се пренесе, взе да приказва с мъртви и не млъкна до петляно време. Една от бабичките, които го вардеха, се прозина и продума:

— Ох, че то ми се доспа, та ви не видя! Я да го обърнем пък на другата страна, стига се е мъчил.

И щом го обърнаха, той предаде душа.

На другия ден се събра родът и го отпреди, а стрина Стойна писа на Руси — може как може, да се прибере по-скоро, та да си гледа къщата.

Иринка се почерни и навеси забравка над очите си. Тя не се засмиваше, приказката ѝ рядко се чуваше. Понякога, както работеше, ще спре изведнъж и ще се замисли, а нощем, щом се събудеше, не можеше вече да склопи очи, доде се разбелееше загрозореца. Други път ще гържи нещо в ръцете си и ще ходи из къщи да го търси, докато ѝ кажат, че е у нея. Тя не ходеше вече у братята си, въртеше се повече с децата и с тях ѝ беше разговорката. Понякога Руско заставаще над котел с вода и си миеше лицето и ръцете по цели часове; баба му минаваше покрай него два-триж, па му изгълчеше:

— Да не си ринал на добитъка, та се миеш толкова? А стига се жули, размъти водата, па не ще я пие галето. Бащичко други!

Иринка, когато чуеше това, трепваше и лицето ѝ ставаеше бяло като вар.

Руси се прибра от Америка. Из селото се го-

вореше, че заел пари от гругарите си да се върне. За хората си донесе гребни подаръци, а за себе си — дебела шарена блуза; от тая блуза, като я износи, дълго висяха по плета парцали с едри седефени копчета по тях. Изобщо, никои не се завръщаше от Америка забогатял; едва успяваха да донесат парици за някоя сграда по двора, за някое добиче, за някоя нивица; тези, които си оставаха в селото и здраво се залавяха за работа, се замозваха повече. Руси вече ходеше облечен като гражданин, имаше два златни зъба отпред и мустаците му бяха всякога ниско подстригани. Стрина Стойна, като го гледеше такъв, често му думаше:

— Я си остави, мама, мустаците, да заприличаш на мъж! Какво е това, гече си германец!

А той ѝ отговаряше:

— Да ги оставя, та да ми бъркат в лъжицата? По никакъв начин!

Децата, щом чуеха това, почваха да скачат около Руси и да пеят: „Германец, германец!“ Руси им подвикваше:

— Хайде, деца, марш!

Иринкин Руско, като го бяха разгалили, откак остана сирак, се приближаваше до чича си и хитро го питаше:

— Чиче, чиче, в Америка така ли викат: „Хайде, деца, марш!“

Децата се засмиваха, засмиваше се и Руси, но си личеше, че го хваща яг.

Руси, като се сбереше с хора и станеше дума кой къде е ходил и какво е видял, често обичаше да се хвали:

— Ходих аз до края на света, та всичко видях; видях и как живеят хората, ама гуп, че нямаме ме е прияло!

А и Драганка, щом се събереше с жени на приказки, все ще помене нещо за златните зъби на мъжа си и че не всякога му разбирала на приказките, защото приказвал като гражданин.

През първите дни на завръщането си Руси понякога страшно му домъчняваше за Янко и щом си помислеше защо се е изгубил, така го хващаше яд на ДраганКка, че му се искаше да я разкъса. Но като застанеше срещу него Драганка, като го погледнеше и се засмееше, ядът се топеше в гърдите му като лед от пролетно слънце и той ѝ прощаваеше.

... Който даваше гните, той си ги и вземаше – времето течеше. Раната, която остави Янко вкъщи с умирачката си, зарастваше; Иринка горя за него, горя, па го позабрави; ще се замисли, когато видеше предмет, в който са останали ръцете му и ще си въздъхне: „Работата, пък човека го няма вече!“ Тя все тъка писани престилки, писани черги, хората им се чудеха, захваляха ѝ, но похвалите не стигаха до затворената ѝ самотна душа.

Понапълня и като че стана по-хубава. Някои ѝ гумаха да повтори, но тя не даваше и дума да се издума за женитба, защото не искаше да си оставя децата. Деверът ѝ се вричаше, че няма да се гелят, доде не пристигнат децата ѝ. Иринка гледаше около него малките. Руси, ако купеше на своите деца цървули или нещо друго, ще купи и на нейните; ако им донесе нещо за ядене, ще им го раздели братски, а щом излезеше пролет кърска работа, повеждаше и двете жени.

Веднъж отиваха така тримата да копаят и по пътя настигнаха две жени; от дума на дума една от жените се обърна към Драганка:

– Драганке, иде сборът ни, ти ще си шиеш ли

някоя премяна или още имаш от американските? Драганка се усмихна с единия край на устните и метна хитър и изгив поглед към мъжа си:

– Руската ще ми направи барем една блузка, та да е какво ще!

– Ще ти направя – на тая буза лежи ти! Като подноси оная хубавата, с шарките, дето я гонех от Америка, и в празник, и в делник, та доде я не скъса, не хвърли я. Ама ти, като видиш нещо хубаво, си пази, боже!

– Щеш, щеш! Ще ми вземеш не, ами и хорце ще ми тропнеш, че довечера няма да те пусна да легнеш при мене!

Жените се изкикотиха. Засмя се и Руси и весело погледна Драганка:

– Е, щом е такава работата...

Една от жените се обади:

– Така, така, Драганке! И аз така правя с моя къщовник. Щом не иска да ме послуша нещо, нощем, посегне ли към мене, ръце троша.

Засмяха се пак.

Иринка се навее, да пристегне прашката на чорапа си, и изостана. Тя вървеше полека след тях и не бързаше да ги настигне. И когато Драганка се изви да види защо се баби, свлече с два пръста забрадката над очите си.

Като се замомя Жечка, и Камен попита за нея. Той беше слаб и мургав, но беше обичен и Жечка не се двоуми много, ами го излъга. Не че и между тях нямаше сръдни, но то ставаше като на шега и всякога бързо се помиряваха. Като че бяха родени един за друг.

Ако Жечка усетеше, че Камен закарва добитъка навода или че отива нанякъде с колата, грабваше котлите и бяга на кладенеца. Ако подушеше пък, че е наобиколил по тяхната махала, при свои, вземаше гребни пари от прозореца, или пък ако са се свършили, вземаше яйца и тръгва към дюкяна да купи нещо. Когато ѝ скимнеше, Жечка пошиваше кърпички и пешкири, изнизваше ги с лоторки и ги даваше на Камена да си краси пояса и да си връзва врата, както беше модата, пък понякога му даваше и шарени дебел чорапи. Лете на нивата тя често се застояваше и гледа наред по върхищата да види като къде може да работят Каменови. И стоеше, доде се обади майка ѝ:

— Не стой, гъще-е, не стой! Не стой, че хората ти се възледаха. Тая нива от работа се плаши само, от стоене не мига!

Жечка се сепваше и се навеждаше. Пък на работата тя беше като огън — господ ѝ беше дал сърце, та работеше като машина.

Камен беше такъв, че ако се случи да не види Жечка два-три гена наред, разболяваше се. Не яде-

ше, не спеше; по сто пъти ще мине покрай Жечкини, земята ще продъни от ходене, доде я види. Вземеше ли да се мръква, той бързаше да си свърши всичката късна работа и отиваше на моста да причаква Жечка. И щом ѝ чуеше смеха и веселата глъчка, като че ставаше друг; засмиваха му се и грехите от радост. Той отиваше с нея до кладенеца, връщаше се пак с нея, изпращаше я близо до тях и през всичкото време се гледаха в очите и си шушукаха. Вечер, като се накладяха сегенките, Камен пръв ще каже добър вечер на Жечкината седянка. Той сядаше настрана и лека-полека ще се промъква със столчето си към Жечка, доде се нагоди до нея. Тя само ще го погледне в очите и ще се засмее. Другите ергени влизат, излизат, гледат го кръвнишки — той не става; седи и си шепнат с Жечка. И като му се допие вода, само от Жечкините ръце пиеше, като забие цигара, пак само тя когато му подадеше огън, я палеше. И чак когато петлите вземат да честят и седянката се разваляше, ставаше да си върви. Ако Жечка не седеше някоя вечер, той цяла нощ обикаляше къщата им и наруваше като бик. Като идеше някъде на сбор, той ѝ донасяше гривни, донасяше ѝ мъниста, пръстени, огледална. А пък когато ѝ се скъсваха чехлите, кърпеше ѝ ги без пари, че беше пък и кундурджия.

Какво не правеха ергените: и заканваха му се в очите, и причакваха го нощем по тъмните улици да го бият, и с камъни го замеряха, но не бива. От Жечка се не откачи.

Но нали има приказка: всичко си върви с реда. Камен и Жечка стигнаха за женене.

Камен имаше по-голям брат, неженен. Като бяха бедни и не им стигаеше хлябът доникъде, той ходи в планината да работи в някаква рудница, та

дано спасри някоя парѧ и да си купят ниви. Наистина, че купиха две-три яѧи парчета, но там той заболя от охтика и когато трябваше да се жени, та да стори път на Камена, помина се. Старите се уплашиха и за Камена, като го гледаха такъв слабичък, та го пратиха в града при доктор. Докторът му не даде и да издума за женитба още сега и му каза да не се пресия на работата, да се храни добре, пък ако иска да бъде по-сигурен, да поостане при него.

Из селото се прѣсна слух, че и Камена не ще го бъде, че къщата им заприличала на болница, така миришела на лекарства, а пък докторът му уж бил рекъл: „Ако искаш да живееш; не ти трябва никаква жена.“

На Камена се стори, че Жечка поизстина към него. Тя често му думаше:

— Айде, ако ще се вземаме, да се вземаме; времето не чака... Или е вярно това, гето го приказват хората, че докторът ти не давал, а?

— Хорски приказки са това, Жечке, не слушай ги! Ами кажи ми как да дигнем сватба сега, като прѣстпа на багьовия гроб е още прясна? По кокалите ли му да играем и да се веселим? С какво сърце ми приказваш!... Пък щом му отнесем година, добър е господ, ще се о... ще се оженим... толкова сме се лъгали — няма да се оставим...

Очите на Камена овлажняваха и той нахлупваше шапка над очите си.

На Жечка ѱ дожаляваше:

— Добър беше багьо ти, ама... Какво да се прави, сички ще идем там!... Недей така, Камене! Недей, че ми късаш сърцето!

Но веднѣж Жечка му каза:

— Хвалил си се прег едни, че нарочно ме целуваш, да ме заразиш, бил си болен; ама да знаеш, че

ще пристана на Димо Егрѣовски! И снощи ми пратиха годежници!

— Лѣжа е, Жечке, хората гледат да ни смразят! Да им приляга, с капка вода биха ме удавили!... Не съм болен!... Чакай барем половин година да отнесем на багя!

— Е, и ти! Че аз циганин ще взема, ама Дима не вземам! Той къде си е лош, пък и майка няма; сичко на ръцете ми ще легне. Пуст му остал имотът, кога няма живот!

Една заран Камен отново отиде скришом в града при доктора. Като се върна на другия ден, той чу, преди още да влезе в село, че Димо откраднал Жечка, взел ѱ моминството и Жечкини немало какво да правят, съгласили се. Камен изпърво сякаш се зарадва, но сетне загоряха очите му:

— Да върви, където ще! Аз се чудя де главата си да завирам, та ще седна нея да мисля сега.

И на другия ден баща му сбра пари от хората. Камен се стегна и отиде в града да лежи при доктора.

Жечка, като чу какво е казал той и че е заминал в града, немѧ какво да прави, укроти се и влезе с Дима под венчило. А че не го обичаше, това си пролича след сватбата. На другите жени им подобрее, като се оженият, станат кръвени, пък тя полиня, не ѱ понесе венчилото. И как ще ѱ понесе? Нощем Димо се бореше с нея като с тигрица. Заран Жечка прикриваше със забрагката раните по образа си. Тя повече го намрази.

Мина какво мина, Камен се върна от града. И бе се поправил. Лицето му се зачервило, очите му се подшили, пък вратът му надебелял. Старите място си не намираха от радост, а веднѣж майка му, като се наядоха, се обърна към него:

— Камене, да бяхме те свийнале, сине. Да те оженем, рекох. Не мога със старите си кокали да ви нося вода, да ви пера, да ви кърпя, нито мога да ви месвам. Мина мойта, остарях, пък и ти вече май прехвърли.

Камен нищо не продума, ами стана и излезе навън. И така правеше всякога, щом му заприказваха за женитба.

Той никога не минаваше покрай Жечкини; ако трябваше да се свърши някаква работа и пътя водеше покрай Жечкини, ще заобиколи през две-три улици. А пък ако тръгнеше за някъде и видеше отдалеч Жечка, връщаше се, да я не срещне. Веднъж той уплаши старите.

— Мен — рече, — усещам, че не ми понася тук. Пак нещо така... Ще отида в града, там ще си работя занаята... Тук и занаятът не върви, и угодна храна няма да се храня, и лекари няма.

Старите знаеха де го боли най-много и не се съгласиха, но той настоя и те склониха от немай-къде. Камен взе какво взел и се пренесе в града.

* * *

Добре изкара зимата в града. Наистина, че пари не можа да отдели настрана, но пък се гледа как то трябва, и усещаше как няква и изцелява.

Снегът си отиде и времето се подобри. Небето се изчисти, стана синьо, меко и топло и под него по цял ден грееше и трепваше ясно пролетно слънце. Над земята сякаш стана по-широко, стана по-светло, по-топло. И Камен често изтриваше с престилката си праха от прозорчето и надничаше навън. И мине не мине време, току остави обувката на масата, изтърси престилката и излезе пред вратата. И погледът му бягаше все към поле-

то; протяга се, замисля се и пак гледа към къра. Понякога пък, както чука и долавя глъчка отвън, му се чуваше, че някой питаше за него, като че неговото име казваха, него викаха. И той излизаше, но нищо нямаше, хората друго си приказваха, за другото питаха, другото викаха. Често, както е дигнал чука над обувката, ще спре и ще втренчи поглед пред себе си: пред него минават нивите им една по една — рохкави, влажни — и молят за рало... Той впряга биволиците и тръгва на оран. Насреща иде Жечка и се смее... Тук Камен се сепваше, набираше чело и пак започваше да чука. И забил-незабил две-три клечки, отново гледа навън, отново се замисля... В гърдите му нещо блика, клокочи; нивите го викат, молят го да забие ралото в черната им влажна пръст. Той се усмихва, дига лице, та поглежда другаря си и му се ще да му каже нещо за нивите, но като го гледа как се е вдал в работата си, помисля си, че не му е за нивите, и започва и той да работи. Когато другарят му дигне глава и заговори, че зимата си отишла и работата понамаляла, Камен почесва изцапвания си тил и продумва:

— Е, то всичко си има ред... На... И земята сега, например, ѝ е времето да се оре... Всичко си има ре... ред. — И той забива клечката.

Не щеш ли, след два-три гена Камен получи по пазаргати писмо от майка си. И в писмото майка му нареждаше: „Доди си, Камене, доди си, синко, че нивиците ни няма кой да обърне.

Баща ти не се наема вече да дига ралото, пък грехота е да оставим така нивиците. Кажу ми какво ще ядем!...“

За Камена това беше добре дошло. Той се разбра с другаря си — обеща му, че като изоре нивите, пак ще се върне с някое пуленце и шише ракия, и си

замина още същия ден за село.

На другата заран той рипна, та стана рано и излезе на двора. Из мазата избряца биволицата, нетърпеливо кудкудякаха кокошките в кърника, някъде из улицата весело трополеше кола, утринната мъгла се дигаше и се разсърваше. Камен пое хладината с цели гърди, свали ръждясалото рало от гредите на сайвана, свали и оратния ярем, хванал паяжина, намери под брашненика ралника, източил го на циганина и потегли. Пътят му за пролетната оран минаваше покрай Жечкината градина, но Камен си мислеше: „Нали отзад ще минавам, де ще я виждам, пък и... какво! И да я видя – какво!“ И все оттам минаваше. А пък Жечка, щом го забележеше заран, грабваше котлите. Тя го настигаше, минаваше покрай сами него, но нито му казваше „добра стига“, нито пък го поглеждаше; само се изчервяваше като огън, уникваше в земята и отминаваше. Вечер, ако се случеше на кладенеца, когато Камен слизаше с колата из баура, разбутваше навалищата, наливаше си и тъкмо Камен дохождаше спроти кладенеца, и тя си тръгне. И пак така: ще мине госами него, ще се изчерви, котлите ще вземат да се плискат, уникне в земята и отмине. Пък веднъж, като минаваше и едната биволица посегна към нея с рогата си, Жечка изпищя, огъна се под кобилищата, та се отдръпна и погледна към Камена. Тя задържа погледа си, но когато и Камен дигна очи, тя се наведе и отмина.

Една вечер Камен отби колата, да мине покрай воденищата, че храната им беше смлята, и като спря пред воденищата, завари Жечка там. Камен товареше брашното, пък тя стоеше на прага и така гледаше към колата, като че искаше да каже нещо. „Сигур и тя има брашно!“ – мина през ума

на Каменна и му догража. Когато натовариха чувалите и Камен се гласеше да потегли, дядо Стоил Воденичаря му викна:

– Що пък не качи и Жечкиното бreme бе, Камене? От одебе стои жената и няма кой да ѝ го вдигне, пък е бая ячко за нагръб... Току ще го сваляш там, зад градината им.

– А... аз сама... сама ще го... ама чакам – уплете език Жечка.

– Па защо сама! Я постой, Камене! – И дядо Стоил влезе във воденищата.

Камен се намръщи, спря и щом дядо Стоил хвърли бremето в колата, потегли и не се изви назад.

Жечка беше минала пряко и го чакаше зад градината, при прелеза. Той стигна до нея, запръ биволиците и мина отзад, да свали Жечкиния чувал. Сваляше го и мълчеше. Жечка обикаляше около него, да му помогне уж, и приказваше:

– Добре, че се случи така, че каквото е тежко! Пък нашите... закараха да продават вар в града и ги няма никакви. Уж угарите ни, като са в усойната, та са кални, пък гледам стринкините Вълни си орат!

Камен, като слагаше чувала на земята, се донря у Жечка, без да иска. Той се отдръпна и продума:

– Прощавай, че... така... овали ме... – И той бързо се изви, сръчка ядосано биволиците и отмина.

Жечка дълго стоя замислена над бremето.

На заранта Камен мина зад Жечкини и караше само биволиците; ралото беше оставил в гората.

Като взе да се мръква, Жечка – нали беше сама – свърши си за час вечерната късна работа и отиде в градината да затрупа със съчки лука, дето го беше садила през деня. Хората се изпревърляха; улицата пустееше. Жечка често отиваше до

плета и надничаше нагоре. „Изглежда, че е пушил вече биволиците си на зелено, та ги пасе и вечер“ — помисли си Жечка. И доде мислеше така, чу в мрачината Каменовия глас:

— А-а, Бръзке! Каква се е зачесала по плетичката.

Сърцето на Жечка затупка и тя отстъпи понавътре в градината. Камен се бавеше; тя пак мръдна към пътя и излезе на светло. Едната биволица се подаде и Жечка трепна и се скри до плета на сянка. Камен се изравни с градината, уморено отминаваше и често мятеше поглед към Жечкини. Сърцето на Жечка сякаш искаше да изскочи; пръстите ѝ трепереха и разнищваха края на престилката. „Утре ще се върне оня от града — мислеше тя за мъжа си, — пък Камен се към градината гледа!“ И излезе на светло, извика тихо към Камена и му замаха с ръка. Той беше отишъл до края на градината и като чу името си, спря се и се изви. Жечка бързаше, препъваше се из сухия буренак на градината и щом се изравни с него, започна през плета със заморен и загъхан глас:

— Че то... че то... Щях да те изпусна. Добре че излязох в хармана, та те видях... Знаеш ли, свежърът е оставил едни чехли и сто пъти ми заръча на тръгване да ги дам на кундурджия, пък аз и досега... И сигур заран, като е неделя, ще си догат... ще си доде. Ако искаш, да ги дам на теб...

— Заран е света неделя, Жечке, та мисля да си почивам, пък например нямам и кой знае какви уреди тук; всичко е там... и уреди нямам. Дай ги другиму, малко ли са кундурджиите! На куче да хвърлиш, кундурджия ще удариш! Те, кундурджиите... хе! — обидено говореше той.

— Аз... ходих. Все затворих, че си орат земя-

та; пък ти тук, като си ми по-наръки... да бе ги взел да ги закърпиш какво-годе.

Дядо Стоил се връщаше от воденицата и мина покрай тях. Като разбра за какво приказват, така, без да се спира, се обади:

— Вземи ги де, вземи ги де, Камене! Като те моли жената, що ги не вземеш! Услужи ѝ. Не е работата за пари, ами за човещина. — И той си отмина.

Камен помълча, пресегна се през плета и прогума като с чужди уста:

— Дай ги!

— Ами те са... вкъщи; влез, та избери и поглог. Свежърът е свалил от табана стари чехли с позграви подметки...

Камен се повърна, прескочи плета и тръгна след Жечка; но като че не му доде добре, така бавно пристъпваше. Пък и Жечка — ту си забиваше вървта, ту притягаше прашката на чорапа си. Още малко, и те щяха да излязат вече от сянката на сламника и Жечка по-често взе да се навежда, по-често се спираше и се озърташе. Камен вървеше мълчешком и я изчакваше. Той вече пристъпи с едния си крак на широкия харман, където беше видело като генем, такава силна пролетна месечина имаше. Но Жечка го настигна, протегна към него ръка и уплашено прошепна:

— Чакай!...

— Какво? — сухо попита Камен. Жечка неволно беше впила ръка в ръкава му, но се сепна, отгърпна я като изгорена и се изви назад:

— Биволиците като че... Като че влязоха в стринкината градина... пък те... лук си садиха днеска...

Камен се повърна малко и втренчи поглед.

— А, не са, не са! Е ги де стоят на пътя и пре-

живят. Така ти се е сторило... Не са. – И той пак тръгна към хармана. Но Жечка се хвърли на него и го зацелува:

– Защо ме мъчиш така? Защо ми късаш сърцето! Изгорях! Стопих се!... Като ме откраднаха, чаках да додиш да ме отнемеш, не доде! Сега пък така правиш!

Камен се мъчеше да я отстрани и мрачно ѝ глумеше:

– Махни се! Ти не си... моя... Ти си... ти си чужда!... Чужда жена си!... Махни се!

– Не ща го! Никакъв го не ща! Като го гледам, гече гледам черната чума! Ще се хвърля в реката от него! Не искам да живея!... Само... само с теб!... Ти!... Ти!... – шепнеше като обезумяла Жечка и се убиваше около него.

Камен мълчеше и не я отблъскваше вече. Тя шепнеше през съзи:

– Защо правиш така! С теб съм готова и на края на земята да уга!... Защо ме мъчиш?... Не помниш ли, не знаеш ли как си седяхме само двамка до петляно време и си приказвахме?... Как се обичахме, какво си крояхме да стане!... Не помниш ли, забрави ли?... Камен!... Ох, боже!...

Като чу Камен името си из Жечкините уста така, както едно време тя го казваше, сякаш някаква кора се разпука в гърдите му.

– Жечке, душичке! – шепнеше той и притискаше с разтреперани ръце Жечка до себе си.

В мрака на сянката се чуваха откъслечни думи:

– Недей...

– В женена жена и във вода... дияр...

Когато Камен излезе из градината, под ръката си държеше вехти обуца. Той завари едната биволица, че лежи наред пътя и преживя, пък друга-

та, че се пресягаше през плета към една чужда купчина сено. Камен дигна биволицата и ги подкара.

Звездите се люлееха над него като зрели сребърни класове.

При една друга такава среща Камен глумеше на Жечка:

– Решил бях, например, калугер да стана. Дотам бях дошъл. Ама щом ти... Добре.

И Камен се прибра от града... да гледа старите. И работеше вкъщи, работеше и в полето, но сам не смогваше и трудът го оваляше. Пък и женска ръка все едно че нямаха вкъщи – майка му беше изнемоощала от злочестия и кахъри.

И по едно време той се изгуби по околните села за ден-два и си доведе булка. Момата бе поюзостанала, но пък по всичко личеше, че ще излезе добра жена.

Когато Камен влезе под венчило, Жечка вече имаше на ръце мъжка рожба, а с време доби още три деца и всичките се задържаха. И тя с тях заживя. Димо вече рядко се сещаше, че ѝ е мъж, и си гледаше повече работата. И макар че често се разнасяха из село разни приказки за Жечка и за Камена, той си правеше оглушки; само понякога така, без да има защо, ще се озъби на Жечка и ще я набие толкова зле, че със седмици се държат синявици по месата ѝ.

... Те старееха. На Жечка сколуфите побеляха, момчето ѝ пристигна, изтегна се снажен мъж и се заергеня. Майка му душата си даваше за него, така го обичаше, а някои думаша, че го обичала, защото приличал на Камена. Момите от махлата се събираха при стрина Жечка да им приказва и тя често им глумеше:

– Отваряйте си очите ма-а, моми! Циганин да е, сакам да е, ама да го обичаш! Да си не кълнеш сетне дните и да не излезе като в песните: „Женило, пусто чернило!“

Момите се споглеждаха, усмихваха се и някоя се отпускате:

– Ами, стрино Жечке, мама ми каза оня ден, че вие някога сте се много обичали с чича Камена; е, па още обичаш ли го, а?... Така, сърцето ти сеца ли се за него?

Жечка въздъхваше:

– И чичо ви Димо е добър; какво му е да не е добър, да го убие господ! Всичко си има! Ама има да ми гори гушичката за Камена, доде ме вземе и земята!... Като ги гледам да се водят все заедно, като го гледам как се смее срещу жена си, пък аз все сама-саменичка и то... сърцето ми се къса!... Да опустее имането на чича ви Дима! Гробовете да се провалят на учениите и законите им пусни да останат и да пометейт!

И тя често караше момите да ѝ пеят песента: „Пита ли, Янке, майка си, дава ли те тя на мене, че сме си лика и прилика като два стърка излика...“ И когато я пееха, тя спираше да работи, навеждаше глава и втренчваше поглед пред себе си...

Завъди деца и Камен и препереше над тях като лист. Той работеше лете в полето, а зиме в кунгурджийницата си, па помагаше вкъщи и на жена си. А жената му беше като добър ден.

Напъти, през зимата, тя се обръщаше към него:

– Камене, заран ще пера, пък едните ти чорапи са се изгънили и няма с какво да се препереш. Първен, като ровех из сандъка, пак ми паднаха на ръцете едни нови-новенички чорапи; някогашни, с

шарки такива... Да ти извадя пък тях! – И тя го гледаше в очите и се смееше.

Камен се извръщаше настрана и отговаряше:

– Нали ти казах, Сребро, остави ги! Защо ще съсишвам нови чорапи? Ще карам и само с навущата, доде изсъхнат онези. Нека стоят за помен новите чорапи; те са от баба още, а, нали знайш, такива чорапи се не плетат вече.

Сребра се засмиваше и го гледаше дяволито:

– Знам аз от коя ти „баба“ са! Ама да не мислиш, че ме е яг? Драго ми е, че мъжът ми е бил такъв юнак.

Камен така я гледаше, като че искаше да я глътне от обич, и ѝ гумаше:

– Каква си пък ти, Сребро!

– Защо, каква съм?

– Добра си, каква си!

И той се извиваше настрана, облягаше се на прозореца и се замисляше. Сърцето му се затопляше и забиваше по-силно.

ДЯВОЛЧЕТО

152

ИЛИЯ ВОЛЕН

На другия ден привечер дядо Милко – както бе се навел и жънеше – изви лице към Станка и спря за миг сърпа, та ѝ каза:

– Детето се разгря да плаче; стига толкова, а уги го подой! Каквото се е ожънало досега – ожънало се е.

Станка сбра ръкоиките си, пръснати като пилета след нея, върза си снопа, та завърши петината, и тръгна към детето. Тя вървеше и често се привеждаше да обира изостанали класове; новото бяло стърнище шумеше под стъпките ѝ и огънатата от тях стрън се протекаше в светла пътека. Станка щом наближи, ослъзените очи на детето се засмяха, а меките му пълнички ръчички, както бяха сграбчили повоя, се протегнаха към нея. Тя пристигаше, поприфегена и протегнала ръце, и лицето ѝ грееше от майчина радост; но когато да забие сърпа в петината, та да вземе детето, тя забеляза, че горе към грума, някъде между сншеното белезникаво небе и побелелите жита, се зачерня човешка глава. Станка се изправи с цял ръст, облегна ръце на кръста и втренчи поглед. Изострената глава се заобляше и подскачаше над житата. Показаха се и раменете, а после изведнъж над житата изскочи мъжка снага до кръста и след нея се засивя гръб на крава. Лицето на Станка трепна и озарено от нова радост, сякаш се откри. Гърдите ѝ се вълнуваха под потната риза. Тя се обърна към дяда Милка и зина да каже нещо, но се изви пак

към грума, погледна и сеитне, като се обръщаше ту към баща си, ту към грума, заприказва:

– Тамко, я погледни! Това... ще ми се да е Младен... гето иде отгоре с кравата... Той като че е!

Дядо Милко изправи сухо сгърчено тяло, направи с ръка сянка на очите си, та погледна към грума и отвърна:

– Аз пък, нали знайш, когато е срещу слънце, нищо не виждам.

И той изтри с юмрук насълзените си очи, втренчи поглед и добави:

– Ама той ще е. Щом е с крава, кой ще е друг! И след като помълча малко, запита по-високо и зарадвано:

– Ами я виж дали е барем купил груга!... Ти току викаше: „Дано купи с мляко! Дано купи с мляко!“ А гано е купил!... Или си връща нашата!... А?

– Дече не е нашата – като с чужда уста отвърна Станка. Лицето ѝ беше помръкнало. Тя се смъкна до петината, взе в пола разплаканото гето и се умълча.

През това време дядо Милко гълчеше унука си:

– Аа! Полек да се не осакатиш! Той, сърпът, е като змия!

И като пристъпи към детето, дядо Милко го погали и се засмя:

– Какъв работник... ха-ха, какъв работник ще стане дядовият ми той! Айде, па наесен, като откараме жито в града, ще му купим чепички... Я виж как ще му пърляга, Станке! Като остави ти сърпа, и той го допипа – се обърна той към гъщеря си.

Но тя не дигна очи.

Излезе, че това бе наистина Младен и че водеше купена крава. Той се отби при жътварите, рече им отдалеко „помози бог“ и като свали калпак, поче-

153

ЧЕРНИ УГАРИ

са изпотената си чорлава глава. Кравата взе да посяга на тревата и го гръпна. Той се изви, отслаби повода и запустя по нея, докато чакаше дяда Милко и момченцето си, които идеха към него.

– Какво, плаши ли се? – попита дядо Милко, като забеляза, че кравата се поспусна на Младена, когато той посягаше да я помилва по главата.

– Ще обиграе, има време – кисело отвърна Младен и като видя детето си, пак се развесели.

Дядо Милко бе се навел и заничаше напращялото виме на кравата:

– Ама, изглежда, че скоро ще имаме теленце, а?

– По Преображение... Първеския е!

Милко се изви към Станка и се провикна:

– Станке-е, ела, сине, ела! Ела виж каква кравата ни... скоро ще сваляш бучката от тавана.

Младен подгръпна мустака си и хвърли къс недоволен поглед към жена си. Тя леко сложи на пелените задрямалото дете, стана и като постоя, дойде при кравата.

Мина отзад кравата, навече се и посегна към вимето ѝ. Кравата я ритна.

– Бре, какво направи пък ти! На добиче вярвай! – уплаши се дядо Милко. – Видиш ли я тая псестина!

Както бе се привела, та си държеше ритнатото място, тя дигна лице към мъжа си. По лицето му играеше някаква лоша усмивка. Станка изправи снага и се загърби. Тя се навече, та откъсна сламка и като я късаше със зъби, гледаше замислено през омекналия вечерен въздух на юг. Погледът ѝ беше спрял в далечината, където – сред тънки синакави мъглици – лъкатушеше гърбът на планината. По пустата небесна шир самотно плаваше бяло облаче, като подгонено от вятъра глухарче.

Когато Младен отстъпваше с кравата, дядо Милко, както стоеше и го гледаше, се сепна и изви ка по него:

– Я виж, ние пък забравихме! Ами името ѝ бе, Младене, как ѝ беше името?

Младен се изви, сложи ръка върху главата на кравата и дигна лице:

– Гледай ти, това пък и наум не ми доде да попитам!

Но като помисли малко, усмихна се и допълни:

– Или чакай!... Май че Пенка... „Пенке“ я наричаше... така ѝ викаше човекът.

– Пенке ли? Сигур се е отелила в петък или на Петковден.

Младен тръгна пак и като се усмихваше, си мислеше: „Маки вярва, отде-накъде ми пък наум доде Пенка!... Ама наистина, че тя“... Но през това време кравата посегна към нивата и го гръпна. Младен се изви, та я потегли и мисълта му мина пак на едрата хубава нива.

Той стигна кукурузите срещу село, отби навътре по един висок слог и пусна повода на кравата; тя стръбно се хвърли на зелената весела кощрява.

Нещо през целия път убиваше крака му и той седна и взе да се събува. Кравата посегна към един стрък, открехнал вече мамул и хвърлил червена свила, а Младен метна набуцето към нея.

– У, у, Пенке! – извика ѝ той и смехът му произ самотата.

По това време изресилият кукуруз зашумоля някъде към пътя – вечерникът беше излязъл; листакът заигра, обърка се и сухо се затърка един о друг. Един лист, провесен над Младена като зелен щик, притрепера, залюля се и посегна със засъхналото си разцепено острие към него.

* * *

Младен и Станка се взеха, както се вземат по-бечето от младите – по любов. И изпърво – като женени – се обичаха и се гледаха все в очите. Но изтече време, Станка роди деца, втурна се в работа, удави се в грижи и отслабна, изтъня, погрозня. Бързо и застаряваше, че беше от такъв род, дето стареят лесно. На Младена все повече му омръзваха гласът и усмивката ѝ, погледът ѝ, навиците ѝ. Пък като и знаеше, че е приведен зет, та не можеше да ѝ рече нищо, още повече се пържеше в кожата си. И както му се доядеше към обяд и към вечеря, така понякога чувстваше нужда да я оскърби или да я накаже „за нещо“. Когато я наредеше да свърши някаква работа, ако тя го послушаше, не беше доволен; нò се радваше, когато му се опираше, защото се уверяваше, че е лоша и имаше за какво да се карат.

Ако тя се засмиваше за нещо, ще го ядоса самата ѝ усмивка и той ще ѝ се сопне: „Какво има толкова смешно, та си се залезила такава!“ Или ако за същото нещо би мълчала, ще ѝ рече: „Какво си се окумила така, като света майка Богородица? Засмей се и ти веднъж като хората, да те видя, че си жива душа!“ Гримасите на лицето ѝ, привичните ѝ движения, звукът на смеха ѝ, на плача ѝ, на кашлянето ѝ – всичко това го гразнеше. Ако бързаше към нивата – тича като кобила, ако вървеше бавно – влачеше се като мъртва; ако сърбаше шумно и мяскаше при ядене – лочеше като свиня, ако ядеше тихо и със затворена уста – преживяше като овца. Каквото и да стореше, добро не можеше да му направи. Всяка работа нипала като саката; Пенка, хубавата им и запазена съседка, всичко вършела по-добре от нея.

Кунчо Попенов, едни шегаджия от махлата, като слушаше честите им кавги, думаше: „Пуснах

дяволчето в дяловия Милков гръбник и то се окопи там.“ Селяните се смееха и разнасяха шегата му из селото.

В деня, когато да дожъват Младенови, дойде сестра му Вуда да им помогне. Лехата режеше тя като мома; до нея беше Станка, сетне Младен, дядо Милко и накрай баба Бойка. И както всякога, когато има чужд човек, жътварите бяха весели и приказваха много. По едно време на Станка ѝ дойде наум да оставя всеки зад себе си сноповете, та да се види кой колко ще нажъне, но Младен не даде да се пръска снопето, защото могло и да удари. Времето беше ясно; само едно бяло облаче се носеше като пана надалеч към синия север.

– Виж, ако искате да се наджъвате вие с Вуда, то друго нещо. Може – допълни Младен и се усмивна.

Станка и Вуда се сдумаха и взеха да се наджъват. Младен видя, че след жена му се наредиха повече снопове, та взе да ѝ краде ръкойките; но това не помогна и той започна пък да ѝ се смее, че си връзва ла снопите малки като къделки. Нагласиха така, че дядо Милко да връзва и на двесте. Ръкойките на Станка бяха повече и нейният сноп трябваше да се върже по-напред. Младен съзря в житото пред себе си суха съчка, пресегна се, та я взе и когато Станка се загърби да сложи на ръкойката си стиската, той плахо се озърна и хвърли съчката в житото пред нея. От бързината Станка не забеляза съчката и както жънеше, изведнъж изпусна сърпа, стисна гланта на едната си ръка, изправи се и завъртя глава от болка. Малкият Милко спря да обира класове и извика:

– Мама кр-р-рв! Мама кр-р-рв!

– Какво, поряза ли се? Че аз нали ви думам да се не... – обади се баба Бойка, но се сети, че не е думала нищо, мълкна и като огра парцал от вех-

мата блуза, с която жънеше, стърка буреняк, наложи ръката на Станка и я върза.

Наджънването престана. Станка жънеше егва-егва.

* * *

На следния ден Младен и Станка возеха снопе; вършачката приближаваше към махлата им, та бързаха да превозят снопето, за да ги не отмине.

Връщаха се с пълно четвъртия път през де-ня. Колата слизаха из Печенак, кравите бяха гизнали глави да ги възпират, притичваха из наноголицето и яремът блъскаше Младена в гърба. Той често се извиваше, та почукваше по носа купената крава или пък се караше на Станка да ръчка Сивата. Когато слязоха в гола, окачи поводите на стоялото и като поемаше остена от Станка, спря поглед на ризницата ѝ:

— Че свършиха ли се за теб белите конци, та си я закърпила пък с червен!... Все да не си като хората! — И удари по гърба Сивата.

Кравите бяха протегнали шиц, изпънали бяха гръб и бавно пристъпяха нагоре. Колата скърцаше под тежкия товар, камъчета и пясък хрущяха под колелетата. Когато пристигнаха до пътеката, която водеше пряко за село, Станка мълчаливо се отцепи и тръгна по нея. Младен бе поизостанал с остен в ръка след колата да пристегне връвта на цървула си и като ги настигна, забеляза, че снопето отзад се бе изтърсило и един сноп едва се държеше. По това време задното колело се блъсна в един камък, колата се разтърси и снопът падна — отхвъркнаха зърна, гизна се прах. Той погледна към Станка, погледна към кравите, па извика:

— Оо-оо-оо! Ча-а-кай? Стой! Пфюу-и-тjou-у! —

изсвири той и викна след жена си: — Ао, я чакай ма! Върни се!... Че ти очите нема ли да видиш... Сто-ой! Пфюутjou-у!... Стой де-е-е!

Станка се изви, постоя, па се върна.

Тя взе под ръце двата паднали снопа, пък Младен хвана кравите, та отведе полек и внимателно настрани колата, разпрегна и се качи да притоварва. Снопето беше класисто, здраво, пък бе се и напекло, та пълзеше като живо по коленете му. И когато поставяше закласката, вторият ред пак се изтърси. Младен отново взе да го притоварва и все повече се сърдеше:

— Пък и снопове... като бурета големи! Този, както знам, че ще умра, така знам, че ти си го вързала! Ти ме така ядеш!... Обърни инак набодката де-е! Захлупи я! Как ще измъкна снопа, като го подаваш така?... А тъй!

И той посегна да поеме снопа, но на Станка беше догояло да държи с порязаната си ръка набодката и снопът се отърколи малко встрана. Младен се приведе да го хване и снопето под него пак се разшава. Той грабна разярено снопа и го повърна, та удари с него Станка по главата. Тя изпусна набодката и си навреди ръката. И започнаха да се карат. Товареха и се караха. Когато сложиха отгоре по снопето върлината и доде ред да я стягат отзад с вителя, излезе, че въжето се беше изхлузило из вителя. Станка дълго се мъчи да го върже и не можеше, защото се мъчеше само с една ръка. Младен беше полегнал въз върлината, да я натиска, и надничаше отгоре. Той дърпаше мустака си и се червеше от яд. И не се стърпя, ами посегна с ръка надолу и завика бързо и ядосано:

— Дай, дай, дай! Дай сам! То се е виждало калнав човек, ама пък чак като теб надали има някъде по света! — И като улови погадения му витец, той го дръпна и разрани още повече ръката на Станка.

Станка я замята, застиска и взе да кълане:

— Да ти опустее и вителят, да ти опустее и възето! Дано да се обесиш с това възе! Че хорските мъже и сами си возят снопе, пък ти, където тръгнеш, все трябва и човек да има след задника ти!

През това време купената крава се гърпаше на ярема и Младен я гълчеше:

— Потърпи малко де, Пенке! Сега ще си тръгваме!

Той бе се навел над вителя, мъчеше се да го върже и глумеше на Станка:

— Теб те бива... ту-у, да се не види и вителят, и намярата му!... Да опустосваш само те бива теб... Хм, стана!... Пък да хванеш ралото като Пенка, да идеш като нея на общината, а-а, и гума да не стая! Да знае господ що я на човек направил! Ако е мъж, министър да е станала.

Станка, като чу името на съседката си Пенка, побесня; тя въртеше глава на всички страни и от яд не знаеше какво приказва. Прекарваше го с нея, поменаваше му, че е дошъл у тях да го гледат като сляп, че баща му бил гол като теле, пък майка му ходела от къща на къща за едно котле чорба като просякиня. Като се караше и си въртеше главата, забеляза, че отпред на колата един сноп се е понадвесил; тя грозно се засмя и го засочи:

— Хм! Я виж: какъв си работник! И едни кола не можеш да натовариш! Работнико, работнико, работнико! Съсипа на баща ми храната! Съсипа на баща ми храната! — повтаряше тя и пристъпи до снопа, разклади го, той падна и друг се надвеси да пада. Грозният ѝ смях пак проехтя. Младен беше побелял като вар; той хвърли с вителя и я удари по главата. Станка извика, падна и изгуби съвест. Червена вадичка от кръв квасеше един кичур коса, лъкатушеше по бялото мраморно чело и се втичаше в сухата изжадняла

земя; пръстта леко шушунеше. Младен се уплаши, стана жълт като мъртвец, онемя сякаш и седеше вцепенен на колата. Чуваше се само съскането на снопето; то са разплъзваше под краката му...

Някъде зад гората се дигна ясна весела глъчка и висок гружен смях на жътвари. Младен сякаш се събуди, скочи от колата и се наведе над Станка:

— Станке, какво така!... Толкова ли пък... ченали...

Но тя не отвърна. Той дигна глава, огледа наоколо, послуша се и като помисли, затича по посоката, откъдето идеше смехът.

Кравите усетиха, че са сами, и се разшаваха. Сивата скъса връзката си, повлече я и се спря да пасе на близката поляна. Купената протягаше шия към колата и когато езикът ѝ сви една ръкойка, снопето се събори. Един сноп се оттърколи върху краката на Станка, но тя не мръдна.

През едрата гора светеха жълти, златисти ивици. Земята потъмняваше, въздухът беше сух, гъст и ален от залеза.

* * *

Станка беше ударена зле и легна. На Младена гледаха вкъщи като на нагтурник; не му приказваха, не му даваха да върши никаква работа, а когато седнеха да ядат, не го канеха. Децата бягаха от него, убираха се около леглото на майка си и плачеха. Пък когато той отидеше при баща си, баща му се караше и го плашеше, че ако би да го изпъдят, като куче ще го натири от двора си и брезда няма да му даде. Минаваше ли из пътя, хората се споглеждаха, шушукаха си, пък някои се и подсмиваха. Той и не излизаше много; ходеше повече из градината, помръкнал и неясен. А понякога се затваряше в сламника и с

часове лежеше по очите си на сламата...

Но така беше през първите дни. Дядови Милкови посвикнаха с болната и взеха да продумват на Младена — изпърво като с чужди уста, пък сетне започнаха да го редят и на работа. А когато Станка взе да оздравява, сякаш бе легнала от друга някаква болест, така вече се отнасяха с него. На Младена като че планина му слизаше от гърба. Той не даваше вече на дяда Милка и на баба Бойка тънко влакно да хванат и се радваше като дете на Станкиното оздравяване.

Къде Преображение се отели купената крава. Тя изведнъж омършавя, но пък излезе млечна. Той сам я доеше, отварваше млякото и даваше на Станка да пие. А гадеше ли му някой грозде, круши или гиня, той ги носеше пак на болната. Старите се радваха и често отиваха те да берат боб, а пък него оставяха да я гледа.

Станка започна да става от легло и да шета по-леки работи из къщи. И когато си срещнеха погледите, в очите им отново светеше обич, но тая обич като че беше по-друга.

* * *

Игеше Богородица; тогава бе и сборът на селото. Младен беше изорал стърнищата и тора беше изкарал на по-слабите места: от овчия бе останало в кошарата има-няма за една кола.

В геня пред Богородица той се събуди рано, с лекота в гушата и излезе на двора. От сънената още земя игеше преснота, беше вече светло и широко; далеч на юг планините утринно се синееха и опираха върхове в небето.

Младен се прозина и подигна насълзени от прозявката очи, като се почесваше някъде по плешката. Зорницата, егра и бляскава, се беше изкачи-

ла на обяд и така силно трепкаше, сякаш искаше да се откъсне от небето и да литне нанякъде.

Той прекара колата до купчината тор, стегна ги и взе да товари. Станка клопаше нещо вкъщи по лавицата. Тя надникна на вратата и като видя, че Младен товари, тръгна към него и засмяна му говореше:

— Че защо ме не повика? Аз чух, че грънкат ритлите, и видях, че...

— Колко тор е! Аз сам ще го натоваря. Гледай си работата!

— Па каква работа толкова! Ще метем с мама двора, ама нека да излезе добитъкът.

И тя взе кринчето да товари ситния тор. Щом Младен спираше да хвърля с лопатата и се заглеждаше в някоя дупка по ритлите, тя тичаше за парцал, да я затикнат. Той се усмихваше и продумваше:

— Аз сам щях...

Когато натовариха, Младен изведе кравите и впрегна.

Слънцето изтичаше над Рудините и примигваше, като че излизаше из тъмнина. Златните утринни лъчи проникнаха в клоната на овошките и свежо го осветиха. Заиграха златни петна по стениите на къщите, по плетищата, по дворовете.

Младен се прекръсти срещу слънцето и поведе кравите. Появ утреникът...

* * *

Махленците, като гледаха Младена и Станка, често подкачаха Попецовия шегаджия:

— Какво ти стана с дяволчето?

— Окоми се пък на галунския табан — самоуверено отговаряше той.

Селяните се замисляха един миг и се разсмиваха.

Изтърсак на стрина Добра и чича Мирча беше Радка. Жените, като я гледаха да расте хубава и дяволита, често се шегуваха с кака ѝ:

– Жени се ма-а, Стойно! Жени се, доде не са се вгледали ергените на това Радкестото, че ще те захлупи под коритото, а! Сѐ двете ходите, ама ти с нея много не ходи! Ще те подлее!

Ако слушаше това и Радка, тя се червеше, изглеждаше под око жената и ѝ се плезеше.

Стрина Добра и чичо Мирчо имаха едно момче и то остави кости някъде по бойните полета, а пък през зимата, кога си намери място и Стойна, те останаха само с Радка. Наистина, имаха и едно унуче от сина си – майка му бе повторила, – но то беше толкова малко, че те не го смятаха още за човек. Радка беше като отрязана от майка си, така ѝ приличаше; като нея вървеше тънка и висока, образът ѝ като нейния беше червен и всякога сякаш затоплен от нещо, а белите ѝ зъби – гребни и ситно нанизани. И очите ѝ бяха като майчините ѝ: черни, влажни, все горяха и хвърляха къси неспокойни погледи, а пък когато взе да мисли вече за мъже, понякога се и замъгляха.

И от трите си деца, които ѝ даде господ, стрина Добра най-много обичаше Радка. Към нея беше обърнато сърцето ѝ, та я гледаше като цвете в градина.

И макар че бяха сетни сиромаси, когато да се

замоее Радка, като наближи Празна неделя, майка ѝ наблегна да я стегнат, както трябва. Чичо Мирчо беше мекошаф и добряк и въртя, сука, па посегна, та продаде хубавите си чизми, които кѝташе за по-мен от войната, жените пък отряваха лозе на чорбаджи Вълчови и всички стана така, както стрина Добра искаше. Навръх Великден тя се запретна сама да срещне Радка, сама да я нагизди. И като я стягаше, често заставаеше отстрани, та я гледаше с присвити засмени очи и я караше да се извива ту на една страна, ту на друга: а като я стегна, прати я да се огледа. Радка се изправи пред огледалото и бързо се изви засмяна и зачервена от срам. Стрина Добра я плесна галено по бузката и продума:

– Като гълъбица ми си хубава, мама! Сетне тя се замисли, леко въздъхна и догаде:

– Гледай като майка си да подлудиш ергените!...

И стрина Добра пак се замисли, пак въздъхна и се засмя късо и възбудено. Но само се засмя – нищо не продума.

Като дойдоха груките на Радка да я водят на хорото, майка ѝ я изпрати до вратника, поправяше ѝ ту тук, ту там премяната и когато момичетата отстъпяха наголу, стоеше на пътя пред вратника и гледаше как се люлее дългата Радкина коса и бие чак под гъвкавия ѝ кръст. Стрина Добра се засмя и викна към момичетата:

– Хайде, па и аз ще дойда! – И тръгна за вкъщи.

Като пристигнаха на хорото, Радка не спираше на едно място: тичаше, приказваше, смееше се и гледаше високо, сякаш звездите брои. Хубостта ѝ сочеше. Жените я гледаха, мушкаха се с лакти и се нитаха:

– У-у, това пък кое е? Да знае майка му защо е на лакът лежала!

– На Добра е ма! Добра Мирчовица.

– Така ли! Че кога се замомя, да го господ убие!

Нали го вчера играеше из пепеля.

Пък баба Райна людееше глава и гъвчеше глумите:

– От сърце го е дал господ, жени, ама гаде ли той такава хубост, да знайте, че я не дава за добро!

Мъжете пък само се споглеждаха и гигаха вежди.

Откак стана Радка мома, кучето им по цяла нощ не млъкваше и около къщата им се чуваше шепнене и прибязване.

Радка ходеше и в празник, и в делник пременена и чиста и лъжеше най-добрите момчета в селото. И омръзнеше ли ѝ едно, обръщаше му гръб и друго залюбеше. Момчетата тичаха по Радка и се биеха нощем покрай плетищата за нея. Една заран чичо Мирчо, като стана, видя, че вратницата им беше липсала през нощта, а пък през едно лято им беше изскубан целият бостан.

Докато другите момичета гледаха да се съберат повече на сеганка, тя често седеше скришом сама, като вземаше при себе си някое дете. И щом влезеше любовникът ѝ, обръщаше се към детето:

– А, каки, стани да те изпратя. А, че стана късно, па ще ме навиква майка ти!

И щом го изпроводеше, заключваше вратата след себе си със счупеното вретено, като поглеждаше през това време дяволито към любовника си, па сядаше отблизо до него.

На другата заран се оправяше пред другарките си:

– Що ми се сърдите ма? Мен и в ум не ми е идвало да сегянквам! Мислех да си допрега времето само, па да си лягам, ама като се довлече оня

– какво да го правя! Нали го знайте какъв е!

Ако пък сегянкваха другарски и при тях имаше и стари жени, минеше се каквото се минеше, и Радка, както стоеше, се обръщаше към жените на смях:

– А вървете си ма! От вас пък бял свят не видяхме! „Гър-гър-гър-гър“ – стига ви толкова приказки! Вървете при мъжете си!... Че то от вас човек не може да пошепне нещо на любовника си!

Жените се изкукумваха и като си свибаха работата една през друга подземаха шеги с Радка:

– У-у-ух! Да знайш и ти, че не си се отживяла, та пък толкова си дигнала ръце от нас!

Но всичко е до едно време. Взеха да се женят Радкините връстници; изжиха се и любовниците ѝ и ни един от тях не си направи устата да попита за нея. Всеки търсеше или богато, или хубаво, но запазено момиче. И ако накарата по-долно момче да поиска Радка, то отговаряше:

– Маки, когато питах за нея, тя се държеше е-е, високо... и не виждаше ме; пък сега, като изреде богатите момчета, аз да я взема. Ще ѝ омръзне!... Да има нещо около себе си – може, ама както е сега, ще има да взема!

Обади се за Радка едно момче, но то нямаше, дето има реч, и куче в двора си и тя го не щя. „Циганин да е, ако ще, ама да не е от село, та бар хората да го не знаят!“ – думаше тя гордо пред хората си.

Мина се какво се мина, през една зима гождоха за Радка годежници от друго село. Хората бяха яки: личеше си по грехите им, по гозбите, които носеха със себе си, личеше си и по приказките им.

Пък и само това им беше чедото, дето го бяха довели за женитба – то беше им и за син, и за гъщеря. Добри бяха те, но момчето им не беше като хората: очите му гледаха малко накриво и като че

бяха без поглед, устните му бяха дебел и извърнати и все мълчеше; само когато стана дума за овце, се разшава, изгледа наред баща си и чича си и продума, та похвали овцете си; и като продума, от единия край на устата му потече лига. Чичо му го бутна с коляно:

— Остави ти, Калчо, овцете! Сега сме дошли тук ягне да ти търсим теб! — И пресилено се засмя.

Майката на момчето прибърза, та се обади:

— Брате, дал ни е господ всичко: и овце, и говеда, и имот, и пари; ще гледаме момчето като писано яйце. Само да годиш, дъще — обърна се тя към Радка, — като в градина ще си! Още тази вечер ще ти окача на бялата гушка една връв пендари... Пък Калчо е мъжага — изви се тя към сина си, — като тебе дбе гледва!

Момчето, като чу последните думи на майка си, зачерви се, тихо се засмя и приведе едрия си гръб.

Стрина Добра спря да чертае по земята с клечка, погледна мъжа си, изгледа и гогожниците и продума:

— Е, тя за хубави грехи и за ъмане гушичката си дава; ако ѝ тегли сърцето, да върви!

Радка стана, взе бъклицата и пристъпи, та целуна ръка най-напред на баща си, сетне на майка си, на свекъра си, на свекърва си и ги зареди. Целуваше ръка и ронеше два реда сълзи. Заплака и майка ѝ.

Рано в неделя припукаха пушки над селото и годе хората да се съвземат, Радкиният дговор се изпълни с момци на запенени и окичени коне. Момците не слязоха от конете, а от тях изгърмяха и весело се провикнаха; възбудените коне гвъчеха юздите, задничаха се, пристъпяха ребром по двора. Към Радкини се стичаше засмян народ. Тя излезе и се поспря пред къщата, смутено усмихната и позачервена от

срам. И както беше облечена в бяло и омаяна, сякаш бе израсла из снега. Гледаха я всички и ѝ се радваха. До нея стоеше леля ѝ, с праметнати кърпи през ръка, и я побутваше. Радка спря поглед на народа, спря поглед и на момците, които в захлас от нея бяха забравили, че са на коне, и очите ѝ се избистриха, засмяха се. И прихванала с една ръка воала, а другата слабо протегнала напред, сякаш показваше де ще мине, пристъпи по огазения сняг, като огъваше леко тънка снага, и върза по една кърпа на кон, целуна ръце на момците, всекому каза по нещо весело, всекому се усмихна, всекого изгори с поглед. Момците обърнаха конете, безмилостно ги заблъскаха с крака по запарените им корем и бясно препуснаха назад, да посрещнат сватбата. Виковете им бяха по-необузгани, гърмежите — по-чести.

А не мина кой знае колко време, и из вървището, по снега, се проточи наголу към селото черна върволица от шейни, коне и хора. Пред върволицата препускаха дарените коне. Сватбарите идеха за Радка. Накрай село се събра свят и стоеше, та чакаше сватбата.

* * *

Радка стана житенчанка. Изпърво тя беше като цвеме, когато го присадиш, но лека-полека свикна и, така да се каже, пусна корени. И колкото повече свикваше — разбираше лютата измама: Калчо беше гламав. Като се изпролети, той нарами кривака, та изкара овцете на колибата и тя остана сама в стаичката си на хамбара. Срецу първата неделя старите я изпратиха с хляб на кошарата, а на другата заран тя се прибра, като че не е и била при мъж. Но един делник тя слезе весело от стаята си, а след нея слезе и Калчо. Старите ос-

манаха като гръмнати и се зарадваха го немай-къде; свекърът, дядо Нейко, спомена той да иде горе при овцете, пък Калчо да си поостае, но Калчо му не даде и да издума и къде обяд нарами кривака и се отпрати към кошарата.

И пак с дни, със седмици – не се връщаше. Само понякога току ще прилети от кошарата, едър, мъчаллив и настръхнал...

Зелените кукурузи уловиха угарите и житенчани тръгнаха на копан. Радка, като гледеше как се водят младоженците, пък тя ходи със свекъра и свекърва си, потъваше в земята от срам, докато стигнеха нивата. Дядо Нейко виждаше всичко, знаеше как му е редът и една вечер стана, та отиде на кошарата да се сменят с Калчо.

На другия ден Калчо тръгна за нивата. Хората, като го гледаха, че е нарамил мотица и бъкел, се усмихваха и го вземаха на подбив, а на Радка чак ушите се червяха от срам.

Като стигнаха на нивата, той хвана кравите от ливадата, да разоре бразди за копане. И какво прави, що струва, когато кравите потеглиха и мръднаха два-три разкраща, яремът падна от едната – забравил беше да я зажегли. Майка му притича, зажегли кравата, поводи му малко и пак се отстрани да копае. Но разорал-неразорал една лека, той спря – посякъл беше едната крава. И до вечерта копаха целина. Той едва смогваше да копае пред майка си, макар че Радка му се прехвърляше на брездата. Въртеше се, гето казват, кат жерав около всеки стрък, издираше листата му, правеше гнездата нескопосни и колкото прекосваше, го стъпкваше; брездите му – сякаш граб беше ги бил – личеха между другите.

Вечерта свекървата отиде на колибата да

занесе на дяда Нейка едно калъпче тютюн, а на гругата заран се върнаха и двамата. И като се върнаха дядо Нейко се обърна към Калча:

– А, сине, иди си ти при овцете. Аз не мога да се спорявам със старите си кокали след тях. Лоша заг. Не заират се, ами от баур на баур. Пд ми е леко на нивата... То били една беля това овцете, Радке, ти казвам! Да ти не дава господ такова! – вдигна дядо Нейко ръка до челото си.

Калчо пак отиде на колибата.

Радка все така се гласеше и всякога намираше време да се изпере и измие. А като тръгнеше за нивата, като че на сватба отиваше, така светеха грехите по нея, така лъщяха пендарите на бялата ѝ чиста гуша. Но стигнеше ли на нивата, обличаше по-износени грехи, забулваше си лицето със забрадки и така се залавяше за работа. Свекърва ѝ я поглеждаше с бялото на окомото и уж на шега често ѝ думаше:

– Какво си се завардила така ма-а! Харесал те е вече мъжът ти! – И гласът ѝ трепереше от злина.

А на гваж-триж се опита да ѝ скрие и забрадките, но Радка земята ще обърне, и пак ги намираше. Друг път, щом Радка вземеше да се мие или да се пере, ще ѝ намери някаква работа. Радка я свърши и пак се залавя за себе си.

Кърската работа преваля и жените се прибраха. Радка обичаше, като ошъта вкъщи, да седне на хамбара пред стаичката си и да работи нещо. И щом излезеше там, из отсрещната къща вземаше да излиза и влиза съседът им Косьо и току обикаляше по двора. Радка мятеше къс поглед към него, усмихваше се и навеждаше лице да работи. Но ръцете ѝ спираха, по тялото ѝ минаваха сладостни тръп-

ки и тя пак се усмихваше, и пак поглеждаше под око към отсрещния двор.

Косьо взе да прескача често към дядови Нейкови, като се наричаше за нещо, и си обиграха с Радка. Една заран той доде да пита за колата: сено то си щели да прекарват, та и жена му, и баща му ще идат на ливадите. Дядо Нейко му ги даде и Радка излезе след Кося да ги стегнат. Той разтягаше колата настред двора, а пък тя носеше ритла откъм сайванта и се пъчеше от тежината. Като я остави, отърси праха и паяжината от ръцете си, дигна очи, та погледна Кося, усмихна се и зачисти пак назвата си. Когато втори път го погледна, той поставяше ритлата и я поставяше наопаки. Тя се засмя и равните ѝ стройни рамене примърдаха, а гръдта ѝ затренка; Косьо беше побелял като хартия. Тя хитро го погледна и му намигна:

— Какво, ще си имате ли скоро бебе, Косьо? Гледам...

— Навременили сме вече, та да видим! Ами вие с Калча, как...

Радка въздъхна:

— Душицата ми се намъчи! Като гледам младите булки как живеят с мъжете си, пък то изгорях, да ти кажа, Косьо, изгорях! Стопи ми се сърцето! Да си имам като хората мъж... Пък то...

— Че той... Калчо...

— Нощем сама-самица, с четирите стени. -И тя парна с очите си Кося и метна многозначително поглед към стаичката си: — Там спя... Самичка като кукувица.

Радка праметна косоплитките си отпреди, навее глава и взе да ги доплита.

Той гледаше ту бялата ѝ шия, открита сега от разделените косоплитки, ту обляя ѝ гръб. Тя

усети погледа му и както беше навела глава, го изгледа с крайчеца на очите си и в единия ъгъл на устните ѝ трепна тиха усмивка. Той се сепна:

— Че дълга коса имаш! Наставяш ли я, Радке?

— Какво я наставям пък ти, расте! Още расте. Мама вика, че не е на добро, като расте така. Я виж докъде ми стига чак!

И тя праметна косоплитките на гърба си, прихвана края им изотзад, та го допря под тънкия си кръст и като гледаше Кося през рамо, крехко и възбуждено се смееше. Очите ѝ бяха замъглени, образът ѝ зачервен и топъл, а нусерите ѝ неспокойно трепкаха.

По това време свежървата извика из къщи:

— Радке, какво се бавиш така! Остави ти Кося, той е слободен!

Късно през нощта дядовото Нейково куче даде зор. Когато дядо Нейко излезе, то се беше умирило, но щом го видя, завъртя опашка и залая срещу хамбара. Дядо Нейко покашля високо, помълча, помисли и се повърна.

На другия ден свежървата се вгледа, че кучето го нямаше около прага, а пък по плагне го маме, маме да му хвърли хляб и като не дойде, върна хляба. Вечерта пак го нема, на другия ден също — и тя се оплака на дядо Нейко. Дядо Нейко изкара жените из къщи и затършуваха да не е умряло някъде по двора или из градиняка. Както заничаше между плета и гръбни-ка, дядо Нейко стигна до прелеза с Косьови: през прелеза той видя Кося из двора и като откърши една клечка от плета и я чупеше със зъби, му заприказва:

— А бе, Косьо-о, да не е идвало към вас кучето ни бе?... Изгуби се от оная вечер и така! Сякаш по-тъна в земята!

— Ако е обичало да мимка по къщите, сигур

някой му е светил масло, чиче Нейко!

Дядо Нейко отмина прелеза и като заунича пак покрай плета, разправяше на кося с по-нисък глас:

— А бе оная нощ Радка излизала навън и то я не познало в тъмното, ами я лая и оттогава... изгуби се оттогава.

Разнесе се мъгла, че Косьо ходи нощем при Радка и от уста на уста това стигна и до ушите на свекървата. Тя, откак се научи, често предумваше стареца си да зашляка някоя нощ и ако ги завари, там да ги усмърти и двамата, но той ѝ отговаряше:

— Е холан и ти! Остаря, пък умът ти като че още не е дошъл! Нали знайш, че го оженихме деца да ни остави барем, а и познат няма, като спи, стана толкова, време, с нея. Дете само може да я върже към нас; пък и младост, а Калчо се и не сеца за нея.

А тя рипаше като жегната:

— Брате, било що било — стига толкова! Къщата ми няма... харем... Няма да стая на харем! Тичала съм и събирала съм, пък сега да ме е срам и глава да погам! Брате, или ѝ стегни юздите, или ще пратя хабер на Калча! Така да знаеш!

Един ден Калчо пак полетя от колибата. Дядо Нейко и Радка ги нямаше, че зареждаха вършачи на линията; вкъщи бе останала само майка му. Тя взе Калча в къта и дълго време му шепна на ухото. Устните ѝ бяха побелели като вар и трепереха, пък очите ѝ горяха. И като свърши тя, Калчо рипна и грабна кривака. Той ломотеше нещо и се лигавеше. Майка му го изгледа зарадвана, подпря се на коляното, та стана и протегна суха, костелива ръка:

— Чакай! Къде?

— К-к-косьо! — задави се Калчо и пак се наемна да тръгне.

— Стой!... Знаеш ли как пеят момите: „Ако си

убиеш телето, друго ще се настърве, ами си ожъни овеса, да го не газят телците.“

Калчо стоеше едър и настръхнал — и пулеше очи. Тя пак продума:

— Не разбираш ли? Слушай, човекът не е крив. Тя, кучката! Всичкото е в нея! Ако не с този Косьо, пък друг Косьо ще се намери, ами довечера, като си легнете, скрънци ѝ със зъби, поналожи я и тя ще си свие опашката!

Радка две недели не стана от леглото, така душмански беше я бил Калчо, а когато стана, свекърва ѝ не ѝ даваше тънко влакно да похване. Всичко тя си вършеше и я гледеше все накрито. И ако Радка се застоеше на хамбара, или пък ходеше из двора, тя се накръхваше из къщи, а често я и плашеше, че ще прати вест на Калча. Радка се умисли, зъб не обелваше и не излизаше от стаята си. Понякога дядо Нейко ще я заприказва на софрата, а тя му отговаряше късо и като с чужди уста.

Един ден тя стоеше на портата и гледеше, като се ниже и трополи керван през селото. По едно време чу гърлест, грапав глас и ѝ се стори, че го познава. Тя се вгледа в едрия и мустакал мъж, който разправяше нещо на други керванджии и махаше с остен, и лицето ѝ светна. Тоя едър и мустакал мъж беше чичо ѝ Спас. Тя затича към кervана, като махаше с ръка и викаше да я почака. Едрият човек се поспря, позна я и отби колата си. Радка се повърна в стаичката на хамбара, та сбора какво сбора от грехите си в един вързоп, излезе и тръгна с колата.

Друга жена, като напусне мъжа си, с месеци не се мярка по улиците, но с Радка не стана така. Тя си ходеше из селото, събираше се с познати, при-

казваше и се смееше, като че нищо не е било. А пък ако я запитвала защо е напуснала мъжа си, разправяше всичко от край до края и се захласваше от смях.

Веднъж, като отиваше за вода, тя срещна Стоян Женкарски с кола зеле и го спря.

— У-у, щого зеле караш пък ти, Стояне! И какви едри зелки! Като котлите ми големи... И бели, бели, мляко сякаш че са! Отде ги караш бе?

— От Лъката. Много беше то, ами добитък го изяде. — И Стоян хвърли горделив поглед на зелето.

Кравите постояха, на тръгнаха; той ги спря, избра една голяма зелка и взе да я зазира в Радкините котли. Тя го гледаше, смееше се, политаше да падне и му думаше:

— По-леко, че ще ме повалиш бе, проклетию проклети!

Кравите метнаха опашки и тръгнаха, но Стоян пак ги спря и се заприказва с Радка. Тя беше наклонила глава над рамо, както гържеше с ръка предния котел, поглеждаше го хитро с черните си очи и се усмихваше. Понякога пришават от смях раменете ѝ, затрепва гръдта ѝ.

Ако видеше пък, че иде отнякъде кола с гърва, от един хвърлей място ще чака път да ѝ не мине и ще спре гърваря да го пита отде ги е сякъл, за огън ли са, защо са се замерили добичетата...

Жените взеха да си събират главите и я прекарваха ту с тоя, ту с оня мъж:

— Крушката не пада далече от корена си, като майка си ще е; пък сега, като е без мъж, и понапатък ще иде. Току спира мъжорляците. Игвал свежърът ѝ да я вика и тя не искала да се върне.

— Пък аз какво чух — думаше друга, — че и съсегът ѝ Станчо ходел с нея. Не го е грях за добрата му булчица!

... Хубавото есенно време изведнъж се пресече и настъпи люта зима. Чичо Мирчо се беше главил у чорбаджи Вълчови, пък жена му ходеше у по-яките жени, та работеше женска работа, но пак не им вървеше. Колкото житце избрах, го хвърлиха есенес в земята и сега хамбарът им светеше празен. Пък и гърва нямаше отде да си насекат. Шумата от сечицето си бяха прогали на овчари и при продажбата се пазариха съчките да си останат за тях, но овчарите още не бяха взели да хранят шумата и чичови Мирчови бяха останали без клечка гърва. Понякога стрина Добра тайно думаше на Радка:

— Така и така те прекарват жените с... мъже, ами барем... недей така... Искай им там нещо.

И откакто Радка взе да ходи по-често с мъже, и не само с когото ѝ тегли сърцето, ами и който даваше повече, в двора им взеха да се свъртат гърва, в брашненика — чисто брашно, а тя се обличаше вече по-добре.

Веднъж една жена повика стрина Добра да навадат платно и тя отиде. Радка остана вкъщи само с братовото си дете. Тя се беше разсъблякла в затоплената стая и наплиташе вехт чорап. Чувах се само иглите — Радка се беше замислила, пък детето млъкеше и играеше. По едно време някой притрополи вън на прага. Не мина много, вратата страхливо се откряна и от стаята надникна съсегът Станчо.

Радка се зачерви и взе да се прибира:

— Ух!... Уплаших се! Пък то си бил ти, Станчо. Сърцето ми трепна: „Кой ли ще е!“ — помислих си... Пък то си бил ти? Добре погоде, че то, не знам защо, ама страх беше ме взело, като бяхме се умълчали така с малкото...

На Станчо му трябваше големият свредел, че

си правел лъока. Тя остави чорапа на стола си, обу едни стари тесни чехли и тръгнаха за сламника, където седяха сечивата на дяда Мирча. Като излязоха вѣн пред прага, тя се спря, че беше ѝ смърт да нагази в снега. Станчо я изгледа в гърба и свойски ѝ продума:

– Да бе се облякла, Радке, ще изстинеш така.

– Времето е омекнало, няма да изстина... Ох, мези пуси чехли как ми стягат краката! – И тя тръгна по пъртината пред Станча, като понакуцваше.

– Ще... ти купя, нали ти се врекох. Нека пагне нов сняг, да застине повече времето, па ще откарам гърба на пазара и ще ти купя.

Тя го изгледа любовно през рамо и отвори, та влязоха в сламника. Раменете ѝ потреперваха от студ и тя, както беше завряла ръце под престилка, подскачаше на едно място и оглеждаше как да свали от гредата свредела.

Тънките мустачки на Станча възбудено мърдаха, очите му лъщяха.

Радка стъпи на пръсти и протегна ръка към сечивата. Ръкавът на ризата ѝ се свлече, както беше протегнала ръка, тя се изви, та изгледа Станча и му се заклани с глава:

– Какво ми гледаш така ръката! Ох, не мога да ги достигна. – И тя изправи стълбата връз плетежа.

Станчо поиска да се качи той, но тя не му даде и като се качваше, му думаше:

– Ти, каквато си мечка, ще строшиш стълбата! – И тя се загруса от смях.

Стълбата се разклати и политна. Тя изпищя и протегна ръце към Станча. Той я посрещна, грабна я и паднаха и двамата на сламата...

Мина, не мина време, на вратата се изпречи едрата снага на Калча; очите му горяха, кривакът му стърчеше на рамо. Станчо се сепна, стана, побягна навътре в сламника и пропадна някъде. Радка се стресна и езикът ѝ сякаш се скъси. Както беше се изправила на задницата си върху сламата и беше се облегла с ръка, тя гледаше с широко разтворени и помътнени очи Калча и в погледа ѝ имаше и страх, и омраза. Калчо пристъпи, проломоти нещо с разлигавени уста и замахна върху Радка с кривак. Тя само дигна ръце и падна на сламата. Той удряше и приказваше:

– Стигам аз го вратника и гледам: мъж влиза вкъщи. „Чакай, Калчо – рекох си. – Тук ще става някаква.“ И хоп, хората в сламника. Вярно било, дето... секи ден с чужди мъже ходиш... На ти мъж!

На Радка рухна кръв из устата, из носа, из ушите. Тя вече престана да шава, но Калчо шибаше.

И изведнъж той спря и се послуша: отвън се чу тихо шумолене – валеше нов сняг...

Като станаха сутринта, Захарина се обърна към майка си:

– Мале, теб да те боли нещо така, като гръб?

– А-а, па... не боли ме! Защо питаш, да не би теб... да се обажда твоят?

– Ама аз не знам каква е тази, озаран, като се събудих, и той, да видиш, гръбът ме боли! Дече лежи на него товар. И горещ така. Усещам го като планина голям. Рекох да те попитам. Снощи като изнасяхме брашното от воденицата, да не е от това. Мойто бreme беше голямо. – И Захарина разтърка влажните си позачервени очи.

Божин, Захариният мъж, както ходеше из къщи, та си миеше очите с кипчето, се спря поприведен и се изви към жена си:

– Па ти си, пази, боже! Като амалин си на работата! Не бива по-малко, ами... Че на два пъти! – И той пак запристъпя из къщи, плискаше си лицето и пухтеше.

– Може и от времето да е, пък може и да си поизстинала нощес, мама. Времето сега... ей го какво е! Като се изпролетява, променчиво такова. Днес хубаво, заран лошо... Пролетно време. Може да си поизстинала. – И стрина Крема плахо попоизглежда гъщеря си.

Божин беше приклепнал го огнището, та си бършеше лицето; и щом се измокряше малката тънка кърпа, понапичаше я на огъня и пак се бър-

шеше. И понеже му ставаше добре от затоплената кърпа, макар че изсуши лицето, изтрива се повече, отколкото трябваше.

– Айде, хляб, Захарино! Още откога са затропали колията. Само аз... – говореше Божин на жените, като тълчеше в джоба си кърпата. – Уж да ви изпъпра нивите, доде не са ни повикали, ама както се отреждаме заран рано на работа... Къде е Орлица?

– По градиняка – обади се стрина Крема, която бе се навела над строшеното вотлаче, та правеше бъркане за прасето.

– Бабо, да си такава пък ти, като изнесеш на прасето, кукурузище да смъкнеш от чардака, че аз на малката оглавника... го е скъсала, та ще го зашивам.

Стрина Крема понесе навън помията. Прег отворената врата се бяха насъбрали кокошките, прасето и кучето и дигаха врява. Кучето, като видя котлето с помията, радостно изскимтя, разстъпи се и завъртя опашка, пък прасето и кокошките се собнаха към плета след стрина Крема.

– То и на кокошките... и на тях му е ред днес да им хвърлим. Вчера не сме им хвърляли... Като се върне Орлица, речете ѝ. – И стрина Крема погали прасето по корема, пропъди кокошките и премина в хармана.

Захарина тропаше по брашненика, та месваше, пък Божин кърпеше на прага оглавника и често, както седеше, хвърляше, та гонеше кокошките, които отново бяха наобиколили прасето.

Градинската вратница клопна; Орлица – боса и с ръце под блузата – бързешком пресече двора и се спря пред вратата:

– Я се свий бе, какво така си проснал кросна... Като ги ритна!

– Минувай де-е!... Баба рече да хвърлиш на кокошките.

– Щъ, ами! То ми не е студено. Тоя работник, на кокошките!... Тя къде е фалсирала?

– За кукуруйщѐ.

„Изстинала съм нещо – си мислеше през това време Захарина, като доразплескваше хляба. – Студено е.“

Така се сопаше Орлица, доде бе ѝ студено, но като се огря, излезе, помаму кокошките и ги поведе към хамбара. И както всякога, щом им хвърли, загържа поглед над тях, мяташе леко глава и ги броеше наум. А като свърши това, загълча на себе си: „Една пак няма... Жлътката. Научи се да спи у Вранкини, ама щом тръгне байко Божин, на нея ще ѝ отсека главата.“

Едни от кокошките се наядоха и се натрупаха на водника, а други още се надпреварваха да къцат, Орлица ги остави, хвърли по кучето, което облизваше оставеното от прасето котлаче, и влезе въщи. Стрина Крема гълчеше някъде из биволската маза.

Захарина я боля гръб докъде плагне, а след плагне ѝ нема нищо. На другия ден пак така, на третия – също. И не че я болеше през цялото време – ще я поболи, ще ѝ попремине и пак ще я заболи. И доде държеше болката, усещаше, че има огън; като прихванеше пръстите си, горяха като свещи. През първите дни Захарина не дигаше нищо на гърба си, а вечер добре приклапяше прозорците и се забиваше дебело, като мислеше, че е от това. Но болката не само че не спря, ами се и усили. Взеха да ѝ шумят ушите, взе да ѝ се вие и свят, лежеше ѝ се, пък сутрин, като станеше от постилката, покашлюваше. Тя се оплака на мъжа си, оплака се и пред майка си. А стрина Крема плахо ѝ гумаше:

– Аз така. Нали помниш, на Могилките шума сечехме. Когато да заболѐ... Бегех се, че ме боли гръб уж от махането, пък то не било. И като покашлях, ето ти я, току се яви жулка кръв. Та и ти, като покашлюваш така, па се и посъсина, мама, заничала ли си така... Като плюваш, да видиш така...

На Захарина бяха се налели очите. Тя преглътна и едва продума:

– Не съм.

– Я гледай пък ти. Па защо плачеш? То ще ми не мигар. Аз съм гърта, па позалях, та ти ли! Ще ти мине. Па да се знае, та и не е от това, ами аз... ѝ е ще знам... така...

Захарина се беше загърбила.

Отсега вече тя често заставаше над хрчката си, ровеше я с върха на цървула и дълго мислеше над нея. И в такова напрегнато очакване мина ден, мина два, докато най-сетне една сутрин, като беше отишла в хармана и скубеше сено от купата, се закашля, усети нещо солено и остро в гърлото си и изплю хрчка кръв. Захарина изпусна куката, цяла отмалая, а краката ѝ потрепераха и сякаш се скъсиха. Тя потръгна към двора, повърна се, та постоя пак над хрчката, взе – без да знае защо – куката и отново тръгна през коша към къщи, а с нея – както ѝ се стори – тръгнаха бялата черника, плетът, хамбарът. Очите ѝ бяха разтворени широко, лицето пребледняло, а на устните ѝ бе замръзнала уплашена, разкривена усмивка. Кошът се търкулна, като остави след себе си пътека от сено, завъртя му се горната празна част около гъното, полюля се и спря. На изток, през клоните, трепереше утринното слънце, а един самотен златист лъч препасваше купата и се местеше по нея, сякаш търсеше нещо загубено.

Божин не чака и да гооре в Рудината, ами впрегна и закара Захарина на гарата при лекар; стрина Крема не се стърпя, та отиде и тя. Вечерта, като изви Божин колата в двора и се прибраха вкъщи, още неседнали, току се изпречи на прага Вранка.

— Аз — почна тя още от вратата — за паничката. Дето ви донесох мляко оня ден с нея. Дирих я, дирих я — няма я. Рекох, да не съм я оставила.

— То ще станат само паници! Па не помниш ли, че ти я оплаках и си я уви в престилката? — сопна ѝ се Орлица.

— Чакай де, ами та де да знам. Като я не намерих...

И тя побърза, та се сложи до стрина Крема и подпита:

— Ами вие, къде така с колата... Захарина ли някъде карахте? Като се оплакваше... Тя къде е?

Божин и Орлица се понавъсиха и наведоха глави; понавъси се и стрина Крема, помълча и през сила продума:

— В стаята си, къде е! Като я груса, не ѝ е добре нещо.

И като помълча пак, добави:

— Карахме я на гарата, та я гледаха на апарат.

Вранка се приближи със стола си до стрина Крема и гизна към нея неспокойни очи:

— Е-е... е-е... ами, чакай де, какво... като доктора... Какво ѝ намериха на... на апарата, дето викаш?

Стрина Крема я изгледа съчувствено, отпусна се и се разприказва:

— Той, докторът, като я прегледа... Ама ти да видиш, Вранке, всичко така, всичко се вижда на апарата, като на огледало... И от работа я забрани. „Нищо — кай, — да не лови. Нека — кай, — да почива, да лежи. И да се храни повече, добре да се храни. Това ѝ е — кай, — церът.“ Лятос няма да я пускаме

да излиза; ще си седи в село... „Е, има — кай, — там нещо, но не е сурозно. Млада е, ще залее, ще ѝ мине.“ И вика... и да видиш какво вика, Вранке: „Па мигар — вика, — има здрав свят сега! Всички са болни. Мла... младите все болни са. Наполовина са болни.“ — И тя погледна Божи́на.

— Младото поколение, гвадесе на сто са болни — обади се Божин изтежко. — „Уж го гледаш — казва, — младо, пък току вряка: тук ме боли, там ме боли“... Неволята.

— Няма, няма — въздъхна стрина Крема. — Няма здрав свят вече като едно време. Някога хората... като дъbove — едри и здрави. Пък сега — върхари. Тънкаш, слаборляк. Изродиха се.

— Неволята — пак се обади Божин. Вранка се засега. По едно време Божин стана, та отиде при биволиците, пък тя и стрина Крема влязоха при Захарина. Орлица, като остана сама, погледа след Вранка, помисли, па гизна рамене и се обърна да притика огъня. Съчките припращяха, пламъкът се издигна високо и заля стаята с червена светлина. Някъде около камината засвири шурче, самотно и тъжно.

Откакто ходи при лекар, Захарина като че се разболя още толкова; по-напред и да я заболяше някъде нещо, болката мине и замине, а отсега вече мислеше над нея, мъчеше я, плашеше я. Със стръв следеше хракките си; вечер пък, като легнеше, слагаше длани горе на гърдите си, затопляше ги и често така заспиваше; а ако случайно легнеше на гръб и кръстосваше ръце на гърдите си, изведнъж ѝ идваше наум, че така слагат мъртвците, изплашваше се, сваляше ръце и се обръщаше, та лягаше на една от страните си. Възглавницата ѝ беше на запад, премести

и нея на изток, защото на запад с главите копаят мъртвите. Струваше ѝ се, че много често мрат хора през тая пролет, че много хора среща с черно на ръка. А случеше ли се да прекарат мъртвец покрай тях, като станеше по-ясен плачът по улицата и нараснеше злобещото еднообразно мърморене на попатя бягаше по градината, докато минеше смъртта; и отсетне с дни, щом зажумеше, пред очите ѝ тръгваше погребение. Пък кога Вранка се помина, след като настина и има кръвоизлияние, не само че не ѝ ходи на смъртта, макар че бяха врата във врата, ами и отиде още заранта у лелини си Петканини и чак вечерта се прибра вкъщи; и дълго време след смъртта ѝ, като срещнеше някоя млада жена, все намираще, че прилича по нещо на Вранка. На майка си пък не даваше да ходи много по носила, не ядеше и от колибата, които ѝ донасяше. Тя взе да се вглежда в лицата на хората и като срещнеше някой човек по-слаб, по-блед, ставаше ѝ приятно, като си помислеше, че и той може да е болен. И макар че майка ѝ беше изцеляла вече, тайно се предпазваше да се не „зарази“ от нея, като не пиеше след нея от купчето, не сърбаше с лъжицата ѝ, караше ѝ се, щом я видеше да месва. А понякога отиваше дотам, че се пазеше от всеки случайно покашлял човек.

Тя пиеше лекарства най-редовно, не посягаше на работа и се хранеше добре. И много пъти, кога се наядеше до ситост, струваше ѝ се, че веднага след яденето се е поправила, и макар да се усмихваше на тая своя мисъл, пристъпваше до огледалото, дълго оглеждаше лицето си от всички страни, притискаше брадичка до гърдите си да стане гушка, пипаше тая гушка, пипаше бузите си и все се поподсмиваше. Когато не я болеше нищо и се усещаше добре, много вярваше, че скоро ще оздра-

вее, и гледаше с шега на болестта си; а пък щом я заболяше някъде, ще си спомни как Вранка от една само простинка легна и за два-три гена се помина, ще открие нови болести в себе си и ще изгуби вяра, че един ден пак ще стъпи здрава на земята. В такава време не беше решителна и дълго се двоумеше при отворени ли прозорци да спи, или при затворени, да извърши ли някаква малка работа, или да не извърши, да облече ли повече грехи, или да не облече и искаше някой да я води за ръка като дете, да я учи какво да прави, а тя да го слуша за всичко.

Дните един след друг се изредиха и пак излезе копан. Божин беше отишъл трудовак и стринини Кремини отново останаха без мъжка ръка вкъщи. Да не ловят женски ралото барем сега, стрина Крема се сдума със свата си да копят на зареда и нарамиха мотиките. Захарина остана селарка. И през първите дни ѝ беше драго, че хората копят, пък тя си е в село, но като се извървяха два-три гена, все по-често и все по-дълго взе да се застоява на двора, гледаше към гората и очите ѝ потъмняваха от мъка. И колкото да не седи така, излизаше до градината да присажда пипера, търсеше парцалък за кърпене, изкарваше агънца по гола пред къщи да пасат. Но лека-полека привикна да стои и без работа. И понякога ще седне във прага и ще гледа белите пролетни облаци как плуват по синьото небе и как се превръщат на риби, на турци с чалми, на черепи. И често, като гледаше така някой облак, си мислеше: „Ако се не превърне на друго, годе прочета до двайсет, ще оздравея, ако се превърне, ще умра.“ И почваше да брои със затаен дъх; и ако на дочитане вземеше да се разваля облакът, без да ще, сбръзваше четенето.

Преди да си иде пролетта, времето се одъж-

ди. Няколко гена наред се гласи за гъжг и се разваля, доде един ген, когато по небето нямаше ни едно облаче, взеха да извират след пладне сиви кълбести облаци откъм Балкана, плъзнаха по разни страни и задръстиха небето. Слънцето му се губеше, ту излизаше на проголени места. И когато се скриваше под облаци, само лъчите му показваха краищата си и се разперваха надолу по небето като ресници, а когато изскачаше, ослепително блестеше и прежуряше. Облаци се гонеха, разминаваха се и леко гуднеха, като че се сърдеха един на друг нещо. На запад, зад дългия Акмански баир, подагоха върхове заредени облаци и сякаш чакаха нечий знак, за да удавят земята във вода, огън и рев.

Захарина току беше се прибрала в двора из градината, където прекона тиквените гнезда, и стоеше на торището под едрия гъб, та гледаше на изток към Рудините, дето копаеха техните. По едно време, както стоеше и гледаше, едва забеляза, че горите в далечината се клатеха; е не мина много, и градинските овошки се люшнаха и зафучаха. Притъмня, стана хладно. Вятърът сякаш притича през селото и отсреща по Акманския баир едрият шумак се залюля; и като че не се люлееше, а се разплюскваше, така целият налиташе на една страна на талази. Високо над селото се издигна прах, примесен със сламки и перушина. В синия влажен въздух възбудено придрасваха ластовици; квачките с пиленцата си, кокошките и прасето се прибраха в двора, напълниха го и дигнаха тревога. Продължителен и бодър пролетен гръм сепна Захарина и тя дигна очи; над Рудините бе се стъмнило и в тъмното се кръстосваха окървавени светкавици. Облакът идеше към селото и точеше към земята на гъсто сиви нишки. Захарина нанесе сухи съчки и подкара квачките към

къщи, като едни от пиленцата носеше в пола, а други беше награвила в ръце. И доде ги прибра под сушина, доде свлече от плета проснатия парцалък, доде затвори вратниците и подложи котли на стрехата, чу се тропотът на гъжда и се виждаше как иде, как пристига – висок, окървавен от честите светкавици, шумящ и могъщ. Първите канки вече тупкаха по земята, едри и тежки като куршуми, и дигаха пращец. Захарина влезе в стаята си. Дъждът мина пред прозорците и се застоя зад тях. По стъклата затропаха канки, разбиваха се на гребни сребристи сачми и се стичаха. Залюляха се и капчуците, задрънчаха гъната на котлите. В стаята слабо притъмня и стана хладно. Захарина се беше поотпрошила от копанта и урущисването, та легна и привлече одеялото над себе си. „Нали викат, че в гъждовно време се най спи, хайде сега! – си мислеше тя, като се наместваше. – Боже, ами мама и Орлица сега де ли са? Дали ги не пере някъде!... Със старите кокали копае, пък аз... стана така... У, пък тая! Щом легна по гръб, ето ти я!... Нали няма никой да ме чуе, чакай, ще кашлям силно!... Ето така!“ – И тя се изкашля с цели гърди, диво и с гнусно хъркане, а след това високо и нездраво се изсмя; но на следния миг се изплаши и метна одеялото върху очите си. „Така ли е тъмно и в гроба?... Боже!... Да мога по-скоро да оздравея... Нали уж да спя... „Храни се – вика, – булка, добре. Ти току месо, месо. Пиленцето разчекни и припечи.“ То, ако е имало пиленце, господин докторе, да не съм и стигнала дотам. „И не работи – вика – нищо. И къщата да пламне, ти се не ядосвай. Почивай!“... Нали уж да спя! Нали уж да спя!... Пък се ядосвам... „И с мъжа си – вика, – да се не събираш“... Добре, че се случи така, та не е тук. Пролетес нали не знаехме, че ще ни забрани... като добия гете зи-

мъс, хептен ще изгубя сили и болестта хоп... Дано се отелят биволиците, па-ще се храня добре с мляко... И няма нищо да работя... И няма да се ядосвам... И ще почивам... Нали уж да спя!... Нищо няма да мисля вече... да спя... да спя... И няма... да се ядосвам... И ще се храня... с работа... с работа... няма...“

Захарина се бореше със съня и ту се унасяше в грямка, ту започваше да мисли за нещо и мисълта я разсъняше. И така на няколко пъти завлича и все се будеше. През това време беше преминал над селото с валеж и втори облак, а щом отмина и той, облаци те тежко запъзяха, сгъстиха се и надвиснаха над селото. Захарина, както беше задрямала, сякаш нещо я тресна по главата. Тя рипна. В стаята беше тъмно, само прозорецът се синееше; тя се свлече от постилката, пристъпи до него и прилепи лице до студените му тъмни стъкла. Навън не се виждаше нищо; чуваше се само, че плющи дъжд и че ручи придошлият гол. След миг блесна широка, трайна, трепкаща светкавица и през червените струи на дъжда и гъмжилото от огнени искри се виждаше как луго се огъваха и сякаш бягаха нанякъде овошките, виждаше се как хълмовете въртяха в уплаха окървавени лица, виждаше се как цялата земя като че бягаше нанякъде. След като угасна светкавицата стана още по-тъмно. И не мина много, рязък и оглушителен трясък притисна земята. Сетне последва втори гръм, далечен и като стенание. Дъждът още по-силно заплююща. Захарина беше отскочила сред стаята и потреперваше, очите ѝ трескаво светеха в мрака.

Като се посъвзе, тя уморено премина вкъщи, отвори вратата откъм двора и разрина огнището, да стяга за вечеря. Една объркана ластовица се втурна през вратата, завъртя се под гредите, изцъцра тревожно и изхвъркна пак. Докато кладеше огъня,

докато месваше и вареше булгурената чорба, Захарина усещаше как цялото ѝ тяло се къпе в горещина; пък и глава я цепеше, слепите ѝ очи бъкаха.

По едно време, както седеше до огъня и отгрибаше чорбата да не кипне, изведнъж ѝ се стори, че червената светлина на огъня избледня; тя люшна котлето и излезе на прага. Вън беше се развиделяло и ситнеше слаб дъждец, от който едва потрепваха листата на дъба. Над Акманския баур, между камари от мокри черни облаци, пламтеше гъстата и тревожна червенина на залеза.

Щом се изпече хлябът и увря чорбата, Захарина отбутна огъня изпод котлето, свлече жаравата от вършника и седна до огнището да чака коначите. И както седеше, усещаше, че я разтрошва на треска: лежеше ѝ се, свят ѝ се виеше, а очите ѝ сякаш щяха да капнат. Тя облегна рамо на затоплената камина, притвори клепки, унисаше се. И ту ѝ се струваше, че се е надвесила над пропаст, ту че – както си седи – се носи нанякъде, а на гърба ѝ студение тонка сняг, ту пък че някой се е надвесил над нея и ѝ разправя нещо, като повтаря все едни и същи думи... И когато се сепваше, сама не знаеше сън ли беше това, мечти ли някакви бяха.

Над главата ѝ щурчето неуморно повтаряше късата си невесела песен.

На другия ден тя се събуди късно; и като че на душата ѝ се ставаше, а на тялото ѝ се спеше. Тя лежеше будна и слушаше майка си да гълчи по двора. Като се прибра майка ѝ вкъщи, Захарина стана и влезе при нея.

Стрина Крема я посрещна със загрижен поглед и я запита:

– Ти... гърба?

– Боли ме! Ами ти... какво така. – И Захарина

показа с глава грехите ѝ.

— Мен... Остави ме ти мен! Поизмачкали се... Нищо им няма. — И стрина Крема се приведе да изпрати с глан бръчките по фустата си. — С тях спях нощес, да изсъхнат, че нали вчера гъждът... Изсъхнали, ама се поизмачкали. Нищо ми няма.

— С тях! Да изстинеш!... Не преоблече се, ами... така! — сопна ѝ се Захарина и седна до огъня при майка си.

— Па с какво? Нали пък онази се преоблече!

— Тя къде е?

— За вода.

И като помълча, стрина Крема догаде:

— Отсега ще се връща.

— Кой? — сепна се Захарина.

— Орлица. Нали за нея ме питаше?

— За кого другичко... Така ли ходиш понавън?

Стрина Крема поподигна фустата си и погледна босите си окаляни крака:

— То не е студено... Водата оправих към портата. В двора е море.

— Не е, не е! Гази! Гази, дано се разболееш пак!... Мислиш, че си много здрава!

— Я гледай пък тази каква ме е подзела! „Ще изстинеш“, „Ще се разболееш“. Ти ли знаеш или аз? Стана толкова време, нищо ме не е заболявало! И работа... и пак...

Захарина беше навела глава над огъня и мълчеше. Мълча какво мълча и стрина Крема, па я запита с променен, загрижен глас:

— Па много ли те боли?

— Боли. Целият ме боли. И гърдите от едната страна.

— И гърдите? Пък мене гърдите ме не заболяха, когато боледувах! — подкрадна се някаква ра-

дост в гласа на стрина Крема.

— Е, теб не са, ама мен пък ме боли! И гърдите ме болят, и гърбът ме боли, и всичко!... И може да умра!

В това време вратата се блъсна така силно, че се удариха в стената, и вкъщи влезе Орлица, като крепеше котлите на рамото си; с нея влезе и хладина отвън. Тя окачаше котлите на лавицата, като ги плускаше, и разправяше, че долът е дошъл още по-голям, носел камънаци, бучи, ако не била баба Цона да припречи дъска, нямало отде да мине.

След ягене Захарина си легна, но от нищо не беше доволна, та дълго се въртя в леглото и дълго мисли, вперила очи в тавана.

Като живееше все със страх от смъртта, Захарина най-сетне готовкоз се промени, че взе да си мисли: „Все ще трябва да се мре някога. Годините ще минат като един ден и пак ще дойде това време, ами барем да си махна рега. Да си смири човек кокалиците. И това е, че всички ще мрат! Всеки го чака гробът му отворен — друг няма да го напълни!“ Когато мислеше така, току ще излезе да повика на прелеза Вранкината свекърва, та ѝ обаждаше, че ще иде тя да прелее тая събота Вранка, за да я отмени. И отредяха ли се жътварите да излязат на работа, ще се преоблече, ще запали кадилницата и тръгне за гробищата с някаква тиха радост в душата. А щом стъпяше в гробищата, сякаш в свой свят навлизаше, сякаш свои хора я заобикаляха — не гробове. Като прелееше Вранка и запалваше свещица на кръста ѝ, тръгваше да споходи пък близките си; и дълго стоеше над гробовете, сякаш разговаряше с тях. Но така не ставаше всякога; напътти, като прелееше Вранка надве-напри, тръгваше си и сякаш не излизаше, а бягаше от гробищата.

* * *

Стрина Крема и Орлица прекопах, огънаха, обраха и като доде времето на шумата, и шума взеха да секат. Бъркаше им се наистина работата, кога станеше въжсти нужда от мъжка ръка, но пък тогава се обръщаха към свата си и пак тръгваше всичко наред. Така, като остана камарата им по вършитба незавършена, стрина Крема, щом забеляза една вечер облаци по небето, накара Орлица да изнесе от бадата няколко кобилици вода, та да напръска лампата, отбутната за завършване, пък Захарина прати да се примолит на свекъра си, утре, като се съмне, да гоиде и да я забърши. Доде се маяха гъщерите ѝ, тя услужва из къщи, сложи вечеря и седна до софрата да ги чака. Първа Захарина се прибра и стрина Крема я пресрещна с гуми на прага още:

— Е-е, какво? Ще доде ли?

— Е, щѐ! Като стане, и ще доде.

— Добре, че... Пък ние ще се събудим рано, та докато доде, да складем шумата. Да се оправим на работа навреме.

И стрина Крема погледна към софрата, където глумеше гозбата и разчупеният хляб, понаместити коматчетата и се повайка:

— У-у, какво пък прави, та се бави толкова! Хайде ти си пий, мама, млечицето, че нали я знайш каква е; като те види, ще вземе да... па ми омръзна да я слушам.

Когато Захарина допиваше млякото си, в което беше разбито сурово яйце, вѐн пропищя кучето и въжсти долетя Орлица. С влизането си тя хвърли крив поглед на лампата и доде майка ѝ да продума нещо, загълча, като окачваше котлите на лавицата:

— Че не бива да отдели някое яйце за шише, ами със строшеното! И то чуждо!... Не омръзна ли

ти да ги пиеш цяло лято? Какво си се ококорила такава, та ме гледаш!

— Аа, яжте се де! Яжте се!

— Е, пък ще ги пия! Гледала съм лятос кокошките, ще ги пия — уплашено шеговито се бранеше Захарина.

— Гледала кокошките!... Аама, работнице, така ли? Ами та чакай де хляба 'ащо ядеш, като лежунш цяло лято? Нали не си копала, що ядеш хляб?

Захарина, както държеше в ръце хляб и сирене, постоя така, наляха ѝ се очите, премига и като остави полета на софрата хляба и сиренето, стана и си влезе в стаята. Стрина Крема гизна глава към Орлица и я загледа жално и безпомощно. Под изострената ѝ брада се бяха изтегнаели сухожулия, а от двете страни по бузите ѝ се спуснаха скръбни бръчки; очите ѝ овлажняха. И както я гледаше, погледът ѝ току стана зъл.

— Омразнице! — изведнѐж избухна тя. — Не омръзна ли ти!... Ризата ще си дерна от теб! До доле! Все!

Орлица стоеше позабъркана и пак соннато, но по-тихо се оправяше:

— Мигър като съм рекла... и тя пък да... Пошегувах се.

Стрина Крема стана, отвори Захаринината стая и се наведе навътре:

— Хайде и ти... недей така! Дожди. Грехота е от хляба, като го оставяш! Или щем като гецамата... Хайде, але какво вика: „Пошегувах се“, кай. — И тя се изви към Орлица и скришом, злобно и заканително ѝ завъртя с глава, като се зъбеше.

Захарина седеше на кревата си, кръстосала ръце в пола, и мълчеше.

— Хайде де! Или искаш да ти се моля!... То сега един дявол ѝ вика: „Стани“, пък други ѝ вика: „Недей

става“... Хайде, хайде, а послушай този, гето те кара да станеш... Стани. А яла яш. Послушай ма.

Захарина мълчеше и не помръдваше.

— Сега, като не щеш, воля ти. Няма да те повлеча насила!

И тя се бърна на софрата, като остави вратата да седи отворена. Но щом сръбна джаз-триз от зелената чорба, удари лъжицата о софрата и заглъча:

— Че то ям, ама ми не е сладко! Сякаш ям от месата си!

Тя рипна и пак тръгна към вратата:

— Ти ще ставаш ли или да се правя аз на луда... Аама?

И тя влезе при Захарина. Чу се боричкане.

След малко на прага се показаха стрина Крема и Захарина — стрина Крема я беше прихвнала с две ръце под мишницата и я влачеше. На Захарина лицето беше някак начупено, но не можеше да се разбере добре от какво — от плач ли или от смях, защото от очите ѝ бликаха два реда сълзи, пък устните ѝ бяха разпукнали в смях. И майка ѝ ту се сърдеше, ту се смееше. Тя я готрази до софрата и я сложи на мястото ѝ. Захарина се поизви гърбом към тях и остана така; и доде яде, все си държеше главата малко настрана.

— Зелe и чушки — мръщеше се Орлица, — ядох, ядох и пак съм гладна!... Я да видя какви са тези галавери. — И тя се пресегна, та взе останалото на Захарина парченце сирене.

— Хайде то... измъчихте се това лято, ама пък като се отелят биволиците, ще ядете. Няма и в пост да ви запирам, все за вас. Не ща пари!

— Щях да заборава — обади се Захарина, сякаш с чужди уста, както бе се поотгърпнала вече от софрата. — Днес секретаринът ни донрати червен

лист... Данук. Петстотин и четирийсе лева.

— Данук! — кресна стрина Крема и остави лъжицата си. — Че нали пролетес му плацах! Тоя го-льо голи много е изплатил на баща си дълговете, ами пък тръгнал и хорските да сбира. Мескинин! Червен лист! Той ще влезе в двора ми, ама пък го моли! Аз няма с какво да се припера, ами доде ми изсъхне ризата, стоя до огъня, пък той — данук! Нищо няма да му дам! Петстотин лева! Петстотин чуми да го ударят!

— И четирийсе.

— У-у, и четирийсет пък отгоре! Чак за тях ще извинева!... Дигайте! Като ми каза, наядох се.

* * *

Захарина, както беше пролетес, сега не беше. И гръб по-малко и по-рядко я болеше, и пооправи се, пък и кръв, откак плю на джаз-триз през пролетта, не плю вече. И когато се изхрачваше и виждаше хрчката си чиста, по тялото ѝ преминаваше радост, ставаше ѝ леко, сякаш криле ѝ израстваха. Божин, като се прибра, не ѝ даваше нищо да лови, караше я да се облича добре, караше я да яде колкото може мляко от биволиците, които се бяха отелили вече. Пък когато по-навътре, през зимата, доби момченце, дои го какво го дои, на го отбиха. И хранеха детето, хранеше се и майката. През пролетта на няколко пъти усеща леки болки, но не стана нужда ни да ляга, ни пък да ходи по лекари. Излиза и на работа през лятото, като не си даваше много зор, а щом усетеше нещо да я позаболи, присеждаше си в село. И като я пече слънцето и това лято, когато се заесени, не усещаше вече нищо по себе си.

Една есенна привечер по стар навик у тях под гъба бяха се насъбрали мъже от махалата на приказ-

ки. Тя стоеше до тях с детето на ръка и ги слушаше.

— Нови си купи, а? — питаше един от мъжете Божица, като сочеше с очи цървулите му. — Па какво ти зеа?

— Зеа ми... Пет-шест кофи!

— А бе и аз мисля, па ме е страх, че и жената няма, и децата, и мама... Трябва да изгреба житцето из хамбара. Не ще има какво да хвърля в земята...

— И тези нещо не направиха — мятеше недоволю главо Божица. — Все си нашето евтино, пък тяхното скъпо. Дореда няма да гласуваме и за тях.

— Доге не дигаме криваците, няма да се оправят работите, и това си е! — намеси се друг.

— Червената гвардия ще ни оправя нас — обади се отново Божица поуспихнат. — Ще направим болшинство веднъж и на тях, та да видим какво ще стане!

— Гвардее-мардее — хляб!

Захарина премести пък на другата ръка детето и се обади:

— Каквото съм се мъчила, та!... Като бях болна... То нали е все от неволя, от незнание... И детето ми ли така да се мъчи! Зарад него и аз ще гласувам, и аз ще дигна кривака!

— Хи-хи! И жените! — намеси се някой.

Излезе лек вечерник и дълбоко зашумоля над главите им. Един узрял жълд се откъсна от върхарите, прошумоля между клоните и тупна на тора.

ГОРА

Кравите сами се отбиха от пътя и колата заподскача по кукурузенището. Гората се изправи срещу чича Божица; върхарите ѝ неспокойно се размърдаха и зашепнаха; сякаш се готвеше да посрещне стопанина си. Тих ветрец го погали.

Чичо Божица спря на една полянка сред гората. Като отпъди добичетата да се поочешат о граките и да се наведат за някоя по-зелена сламка, той се изправи и погълна с поглед гората. Като че не стоеше в бранището си сред дърветата, а вкъщи, сред челядта си. Прясната, мека, зелена светлина наоколо нахлу в душата му.

Дигнала се е гора за чудо. С колко грижи, с колко обич я отгледа! Беше до колене сечина. Пролет, като се разбиваше, листенцата и по младите червенки клонки бяха сиви, меки, пухкави, и когато ги сбиеше човек с шепи, сякаш не свиваше вейки, а живо, галено котенце. Колко често я спохождаше! На нивата ли отица — ще се отбие да я обиколи, от нивата ли се връща — пак ще мине през нея; а понякога и в празник — ще рипне, та в гората само зарад нея. Пазеше я от добитък. Веднъж я завари побеляла от говедата на Ивана Сурия. Като видя как я газят и чекнат, как преяждат крехките филизи, разтрепера се, притъмня му и дигна ръка на Сурия. Сурия беше побойник и извади нож. Голям късмет има тогава чичо Божица, та се задоволи хора по пътя.

Сечината се отдели от земята и като че

стана по-рядка. Той чистеше трънето, да я не усвойва, изсичаше граките, подкастриаше я. Тя крепнеше и се гизаше.

Не се отглежда лесно гората. Толкова време се е изнизало оттогаз, сякаш тая сечина, тия грижи около нея не са били, а са видени насъне.

Чичо Божин стоеше сред гората и не помръдваше, като че сам беше храст.

По едно време се разшава, обгърна я с поглед и срещна много тръни, чиито върхове биеха чак в клоната.

„Ех, Желязко ех, магаре ти! – залюля глава чичо Божин. – Така си е! Чуждата ръка не милее, както своята. Като се откъснеш от работата си, така е.“

Той пристъпи до колата, та откачи брагвата и изгледа дърветата, които любопитно бяха наобиколили полянката; едно от тях беше излязло напред. Чичо Божин го изгледа от върха до корена и тръгна срещу него; но още непристигнал, сепнато се спря, очите му се уголемиха и не помръдваша. Той виждаше като насън едър мустакал мъж да стои под клоните на едно старо грамадно дърво някъде посред тази полянка и да го гали по меката руса коса... Това беше едничкият спомен от баща му, който още на младото си време беше напуснал света. Чичо Божин прекрачи под дървото, постоя със затоплено сърце и отмина на друго. Но то пък му се видя, че по-нататък може да влезе в работа, та и него остави. Третото дърво, под което се спря, беше право като свещ, високо и стройно – клоните му захващаха по-нагоре, отколкото на другите. Тънък светлозелен лишей красеше сребърната му напукана кора, а долу главестият му дънер беше затоплен от гъст зелен мъх. Чичо Божин свали овлажнял поглед от клоните, протегнати като ръце, по-

милва го и продума: „Как ще кайдисаш да го отсечеш! Какво е шарено! За огън ли е това дърво! То е една хубост, само да стоиш и да му се радваш!... Ако ще цяла зима да мръзна на снега, пак не мога се реши да гизна брагвата на него. Така си е.“

И следното дърво, което спря окото му, не отсече. Отдалече му се стори, че ще е добро за горене, но като дойде до него, видя му се и то право, високо; не искаше да признае, дори, че не е така стройно, както първото, да го не обиди сякаш. По едно време, както му се любуваше, го удари гальовно с тила на брагвата. И като го удари, тоя си час изхвъркна птица от клоните и запляска с криле над гората, а мравките, които спокойно сновяха по кората му нагоре-надолу, се изпокриха в пукнатините. Чичо Божин дълго се смя с тих добродушен смях, а когато се насмя, откъсна се и от тоя храст. Напразно се озърта, напразно търси с поглед – нито едно дърво не взе очите му. Най-сетне реши да обиколи горната страна, където мястото беше по-гладно и можеше да го полъже някое дърво, макар че пък там му се виждаше много далече от колата. Преди да тръгне, излезе на полянката, та надникна за кравите да не би да се изгубят някъде, и след като видя да се бялка гърбът на едната между шубрака, отправи се нагоре. Слънцето светеше над сами върхарите и като че вървеше заедно с него нагоре. Които от лъчите бяха успели да се промъкнат между клоните, лежаха като изморени по земята и се жълтееха като огън. Чичо Божин вървеше по светлината на един дълъг прав лъч. Под краката му сладко шумолеше шумата и като че не стъпваше по шума, а по памук – така му беше меко.

Но дърва за сечене и по горния край не намери.

Ако забележеше някое по-тънко гърво, думаше си: „Тънко е, ама я го виж, подгонило небето. То, младото, от него ти най-много очаквай. Така си е.“

И като казваше това, трепваше и боязливо се озърташе, сякаш се боеше от нечий укор.

В голната страна на гората, откъм пътя, имаше суха локва, която през летните гъжровни дни се пълнеше. На нея често се отбиваше добитъкът да пие, пък биволите и лягаха да се калят. И още когато гората беше сечина, шубраците около локвата все биваха огазени, все биваха изкаляни.

„Не е край – мислеше си чичо Божин, – да няма там някое сбутано гървце. Сè ще има.“

И се отправи към локвата. Като слизаше надолу и мятал поглед ту на една, ту на друга страна, не преставаше да се тюхка, че из цяла гора не може да пробере едни кола гърва за огън.

„Видя ли как ще се върна с празни кола! – взе да се бои той и по устните му се залута плаха усмивка. – Ще се сказват с мене хората! Да беше излязъл ратаят, щеше да нахвърля колата за час и ще си стане, та хайде. Но нали трябваше плета да доизгради... Па и градината е на прелези; и около нея ще се върти някой ген. Тръни ще иска да се насече и за нея.“

Когато мислеше за трънето, той усети, че някаква радост прошава в душата му; но отде идеше тя, какво беше – не можеше да разбере. По-наголу срещна един храст, потънал в трънак, и отново взе да се ядосва на Желязка, че не ще да докара тръни за градината оттук, да изчисти и гората, ами иска да иде на Рудината, защото е по-близо. Още неизлязъл яда си към Желязка, усети, че радостта отново се яви и пълнеше душата му. Но тоя път чичо Божин вече разбираше отде идеше тя.

„Че защо? Може! – усмихна се той. – Така и

така ще се изгуби един ден за тръни, ами да ги закарам барем аз, че ще си изчистят и гората. Той, какъвто е, току ще навири глава и ще повее колата към Рудината. Хе-хе, за гора излязъл, с тръни се върнал... Не иде.“

Чичо Божин беше наближил вече локвата и през гънерите така силно светеха шубраците около нея, така се златееха, като че там беше паднало парче от слънцето. Той се сбързи и излезе на видело. Около сухата напукана локва стърчаха граки с по два-три листа, а малко по-навътре едно криво, гърбаво гърво сякаш криеше ниския си ръст между шубраците. Чичо Божин пристъпи до него. Като го гледаше, като гледаше и врѣстниците му наоколо, стройни и горди, дожаля му за младото сакато гърво и протегна ръка да го помилва.

– Мислиш, че само теб ли ще отсека? заговори му той с тих, мек глас. – Няма, няма. Не бой се. Няма. Ама та нали, който ме срещне, ще ми се смее на ума, като види, че тропам колата само за един труп! Не бой се, няма.

Чичо Божин мръдна навътре и се навее да сече тръни.

Лъхна ветрец. Клоните се галеха един друг и весело си бърбореха, листата се къпеха и ликуваха в меката златиста светлина на есента.

Над гората бяха се спрели тихи есенни облаци. На другия ден излезе за гърва Желязко. С пристигането си той се хвана за брагвата и навлезе в гората да сече.

„У-у, че тъмно! Гора – гъста като тъмница. И влажно – потръпна той, като разглеждаше наоколо си. – Слънце не е влизало в нея. Да ми е да се развъртя на два-три пъти, ще стане на поляни. И порасла. Кога е порасла такава голяма! Шумак беше, кога-

то минавах с дуловските говеда покрай нея. Едър шумак, ама шумак. И не усетиш кога порасте.“

Той плю на ръцете си, натисна шапка и замахна на първото гърво.

Излезе силен вятър. Гората зарева и се огъна, като че бягаше нанякъде. Заскърцаха стволци, затракаха сухи клони, а от върхарите се порони клечотак. В полумрака на гъстата гора често святкаше между разлюлените вършеи сивото стугено небе.

Желязко беше свалил една поляна гървета; като ги и изкастри, нараму ги към колата.

„Мило му било! – зъбеше се той, като изнасяше гърветата. – Домързяло го, пък мило му! Що да си беле раменцето човекът, доде има чужд гръб. Я да няма кой – да видим мило ли ще ти е!“

Насечената гора му се видя малко, та мина да гътне от долна страна още някое гърво.

„Тук, че е по-близо – спря се той пред първите гървета. – Онова там е по-криво. Нищо. Нека и хубавите да ги напече огънят. Само грозотията ли?“

И гърлестият му грапав смях удари гората.

„Той сгърна из селата по търговия и няма да се извие към село барем една седмица, пък аз утре ще ги нацепя всичките. Де ще види, де ще познае.“

Желязко дигна гървата и потегли за село. Кравите изпънаха гръб, колата заскърца под тежкия товар.

Гората изоставаеше все по-далече и по-далече. И сякаш не беше вече оная истинската жива гора, а изрисувана – върху мъртвия студен фон на небето.

Самъ гора, самъ небе.

МЕЧТА

Златан беше първо дете и единствена мъжка рожба на майка си, затова вкъщи му се радваха много; а откакто падна баща му на фронта, угаждаха му на всичко и трепереха над него. И тъй като на Златана много му се щеше да си има джобно ножче, когато дядо му искаше да го склони през зимата да закара биволите за вода на реката, така го предумваше:

– Хайде. А закарай ги и моя рег, на ще видим какво ще правя аз!... Като се изпролети, да пекне слънцето, ще рипна, та в града. Ей го де е. Пазара наопаки ще обърна и пак ще ти взема ножче. Нали е пък за едно ножче работата!

А когато майка му искаше да го прати на гръбника, залъгваше го с ония гребни търговци, които слазяха с конете си от планината, като се стоплеше времето, и продаваха ножчета, пендари, пръстени, мъниста и други евтини украшения. Леля му Денка пък, у която той ходеше да спи всяка нощ, защото беше останала сама вкъщи, замина мъжът ѝ на война, като го видеше вечер да иде сърдит, ще се засмее срещу него и още от вратата ще го заговори:

– Нали ти казах, мисля, или не съм? На вуйча ти, когато последния път си идва на отпуска, сто пъти съм му заръчала без ножче груг път да си не идва. Ще го върна от реката, ако ми каже, че не носи ножче. Па защо ми е без ножче!... Да ти гонесе

някое такова, германско, човек да заколиш с него!

Но нито от пазара донесоха ножче на Златана, нито пък майка му може да вземе. Дядо му, като се върнеше от града, все казваше, че се били свършили там; когато златарите плъзнаха по равнината и жълтите медничета на конете им пробудиха тихите селски улички, Златановата майка излезе на вратата, поспря се, огледа наоколо и тръгна навън по мекото пролетно слънце. На мегдана пред тях беше спрял златар. Той седеше до кроткото добиче, наслагал пред кръстосаните си крака на една полчка огненожълти пендари, златни и сребърни пръстени, обици, мъниста, грибни и ножчета, чийто блясък и новост запалваше очите и караше сърцата да бият по-силно, отколкото друг път.

– Как ги даваш? – пресегна се тя към ножчетата.

– С пари, с жито! – дигна изгоряло корабо лице планинецът.

– Пари. Пари няма, ами кукуруз, кукуруз, ако щеш! – подвикна тя.

– Само жито – отсече старецът и се изви към друг.

Тя се изправи, пребледня и загърпа Златана за ръката:

– Ще минат още, няма да е само този! Па... и не харесват ми много. Хайде, хайде! Скоро! Кокорките ще изкълцат кукуруза за семе. Оставихме отворено вкъщи... Па ще ни избие дядо ти!

Ден след ден минаваше; погледът на Златана всякога беше изпълнен с едно ножче. И това ножче, както той го виждаше в мечтите си, имаше бели седефени чирени със стоманена лъскава пръчица по средата, пък двата му заоблени железни края за-

вършваха по с едно пълно остро ножче, зарязано в горната част.

В училището Златан всяко междучасие чувстваше нужда от ножче – било за да изостри меко-то гръбце на молива си, било за да разреже някоя нова книжка, да препращат белите ѝ кораби листа между пръстите му и да потопи очи в дълбоките черни редове. В отшелението малцина имаха ножчета и затова всички се въртяха около тях и непрестанно им се молеха, най-вече момичетата, към които неговото малко, невинно сърце не беше вече съвсем равнодушно. Желанието на Златан да си има собствено ножче дотам нарасна, че къде ходеше, все уничиаше да търси – по пътища, по боклуци – и дори взе да завижда на всеки свой другар с порязан превързан пръст.

На Златан му беше омръзнала вече тясната училищна стая и затова, като се раззелени гората, изкара добитъка на паша със съседските деца още през първия неделен ден; а като се откъсна и от къщи и се видя сред зелените храсталаци, сякаш беше без ръце – не без ножче.

След студената гладна зима измършавелият добитък беше излязъл на ливадите като на някакъв празник. И биволи, и говеда изпърво се налудуваха, а сетне лека-полека се закрепиха и поразкращени, сладко рупаха младата крехка трева, като мятаха опашки от удоволствие. Жълтото пролетно слънце сякаш беше слязло по-ниско, изгубило блесмеше и заливаше прясната зеленина в смях и топлина, а бистрият стоплен въздух тихо звънеше. Шарени цветя веселяха поляната – замаяните пастирчета тичаха, късаха си и радостните им гласчета отекваха в близката едра гора. По едно време Златан, след като ходи, та завърна добитъка, се

обърна към двете си другарчета:

— Знам на един глог тояги, прави като струна. Още от есенес ги знам; зимъс са станали чудо! Ама... ножче... — И той погледна въпросително ба-
тя си Петка.

Петко се съгласи с неговото да ги отсекал, оставиха добитъка на другарчето си и тръгнаха надолу из гората.

В гората беше слабо притъмнено и миришеше на блага и гнила шума. По мократа земя личаха следи от влечуги и някакви бели лишеи като канки мляко я покриваха тук-таме. На места лъчите на слънцето се промъкваха между вършеите, спускаха се към земята и златисто озаряваха някой нисък шубрак или падаха между напуканите дънери и светеха като огнища, на които се грейт навярно горските духове, когато никого няма в гората. Дърветата бяха едри, прави и стволовете им, покрити от северната страна с мъх, се чернееха високо, самотно и гордо между зеленозлатистите корони от листак; а когато някоя птица изпляскаше с криле и се избуеше над гората, едно от дърветата дълго ще маха след нея клонче, сякаш я изпращаше.

Златан и Петко газеха до колене из ланската червена шума, тишината се пробуждаше от стъпките им и избягваше надълбоко в гората. По едно време на Златана, като се изви настрана, му се стори, че някой — лек като сянка — се изплъзна из погледа му и се скри. Той се спря за миг, очите му се поколебаха и се опряха на Петка. Петко бе се уловил о шръкналите навън корени на един дънер, пъш-
каше и се свличаше по корем из една брежливка — под краката му се ронеха бучки пръст и дълго екли-
во шумяха надолу по сухорляка. Златан се усмихна и се засмъкина и той.

Когато слязоха в дола и се спряха пред зеления зашумен глог, Петко приклепна от всички страни, да огледа добре младоките, и като подаде на Златана ножчето, мълчаливо и важно отстъпи настрана и се зашура из гората. Златан не смееше да стисна ножчето, а го държеше на длан и го разглеждаше с разнежен и светнал поглед; сърцето му се обаждаше под вехтите скъсани дрешки.

По края на тихия изцъклен поток падаха като черни граскотини отраженията на крайбрежните треви, а през видимото уж, но прозрачно дълбоко се открояваше някъде дълбоко под земята синьо лъжовно небе, по което прибягваха птици и плаваха бели набъбнали облачета като насън...

Нещо зашумя в мечтите на Златана и ги разбърка. Между дърветата идеше Петко с камък в ръка. Златан се сепна, разтвори ножчето и се приведе да отсече трънака към младоките.

— Чакай! Ти не можеш. Ще го счупиш! — извика му Петко и погледна камъка. — Ще го счупиш — повтори той по-ниско и замислено, като пристъпваше към глога.

Той изрязал сам бодливите клончета, които щяха да му бъркат, и взе да сече тоягите, шибайки с камъка бедното слабо ножче, за да се връзва по дълбоко в младоките. Когато ги отсече и изкастри, нарами ги и трите като лакомец.

— Дай ми на мене да нося пък... ножчето, да ти не пречи — страхливо помоли Златана.

Петко го изгледа хитро, даде му го и тръгна напред. Златан беше спрял разширени братски очи върху раните от тежкия студен камък, а краката му се препъваха някъде из сухорляка. Отсреща зад гората овчарско звънче разказваше унесено някакъв чуден пролетен сън.

Горе на ливадата Петко прати и Златана да пазят добитъка, пък той се разположи да прави моягите. И когато ги издяла, избра най-хубавата за себе си, а другите две занесе на другарчетата си. Той изтриваше ножчето, което беше посиняло малко от зеленината, и му захваляше:

— Не е и мигнало, че е направило три мояги. Чиста стомана. Пак ще бръсне. Чиста стомана!

И той възсука ръкав и прокара ножчето по мъха на ръката си, но като видя, че не лови, бързо смъкна грехата си и продължи:

— И огън сека, ами кремък няма. Чиста стомана!

В това време пристигна Златан, който беше притичал да възвърне добитъка с новата си тояга, и Петко вдигна поглед към него:

— Какво ще гадеш да ти прогам ножчето?... Хайде, ще ти го дам и така, ама ще ме слушаш за всичко. Каквото ти река, ще го изпълняваш!

И щом забеляза готовност по лицето на Златана, лукаво се усмихна и пробъбра:

— Давам ли си аз ножчето! Който посегне на мене, като го извадя насреща му... — И като го затвори, скри го дълбоко с джоба си.

В миг над ливадите заруменя. Слънцето — голямо и алено — беше слязло ниско на запад и хвърляше през клоната златни ивици светлина по зелените сочни полянки и по напуканите дънери на дърветата. Облаци от огнени птици минаваха през залеза и потъваха в гората. Отсреща по шосето идеха от гарата двама войници отпускарни, кърваво озарени от вечерта, и бързаха към съседното село. Златан бе се изправил, впил беше очи в тях и не помръдваше.

Когато откараха сития добитък в задимено-

то пролетно село, Златан, както всяка вечер, взе под мишница сухи съчки за подпалване и слезе в долната махала у лелини си. През цялата нощ душата му плаваше в светлини и зеленина. И ту виждаше в ръцете си ножче, ту това ножче се превръщаше на малко войниче, което нарастваше, слизаше от ръцете му и отминаваше нанякъде, ту пък непознат войник се задаваше отнейде, спираше при него и натрупваше наоколо му ножчета, много ножчета, които добиваха крилца и започваха да хвърчат над него на облаци. И накъдето и да се избиеше, виждаше само хвъркати ножчета!

Призори му се стори в просъница, че в стаята свети лампа, чу му се тежък тропот на подковани ботуши и сдържан говор; но сънят му надделя и той отново заспа. Когато отвори богри очи на сутринта, видя вуйча си — в цивилно облекло, но с войнишки чизми и с войнишка шапка на глава — да седи насред къщи; наоколо весело се суетеше леля му. Като забеляза, че Златан е буден и нерешително се върти из леглото, тя радостно извика:

— Що лежиш? Не видиш ли, вуйчо ти си дойде. И ножче ти донеси! Ставай, ставай!

— Ножче! — извика Златан несъзнателно и когато се смъкна от одъра, краката му се подкосиха от възмущение, а сърцето му силно тупаше.

Той пристъпи до вуйча си със замъглен поглед и се наведе, та му целуна ръка. Вуйчо му извади из джоба си две ножчета, подхвърли ги в шепи, изпореди ги на глан пред него и като го погледна, прогума:

— Избери си. Воля ти това, воля ти това. Кое то щеш.

И двете бяха с по едно ножче. Едното беше по-голямо, чирените му бяха от жълт груб кокал и

на края имаше халка за синджир. Другото беше малко, плоско и по хубавите му седефени чирени имаше сину жилки; то и взе очите на Златана.

Вуйчо му го погледна, трепна и протрума:

— Ако вземеш това — казваше той за по-малкото, — може да се каже, че пак си без ножче. Няма за какво да го окачиш и утре ще го загубиш. Пък и малко е, каква работа ще ти върши! А пък това е по-голямо! Ще накараш гяда си да ти намери синджирче, па ще си го вържеш на поясчета и... сигурна работа е то! И мояжка можеш да си отсечеш с него, и всичко. Пък като станат любениците — гизна той към Златана подслепен, но малко виноват поглед, — ще ги режеш с него, каквито да са големи! И овошките, като станат! И гроздето, като узрее!

— Я му дай малкото, че е по-хубаво холан! — прекъсна го жена му, която беше спряла при тях и любовно бе облегла ръка на рамото му.

— Мигър че му го не давам, пък ти! — обърна се той към жена си и мръдна рамо, та се освободи от ръката ѝ. — Кое то ще, него да вземе! Затова съм извадил и гвете — да си избира. Ами обяснявам му. Кое то остави, то ще е пък за мен, да си режа хляб там.

Златан стоеше пред тях и мълчеше.

— Хайде — подкани го вуйчо му.

Златан се пресегна за голямото и бързо го мушна в джоба си. Вуйчо му отново взе да изрежда неговите предимства.

На тръгване лелята изпрати Златан до вратницата; там се спря, понаведе се над него и тихо го запита:

— Ти, леля, защо не взе малкото, като е похубаво? Не хареса ли ти или вуйчо ти като... а? Ле-

линото сираче, то колко ми е разумно, пък защо го господ така наказва! — простена тя, като не дочака за отговор, захлупи глава над него и го затопли със съзвите си.

Когато се разделиха и Златан отстъпи, лелята извика след него:

— Нали ти казах, мисля, или не съм? Довечера не угвай. И навечер. Доде си е тук вуйчо ти... Посни си и ти при майка си! — допълни жаловито тя.

Златан кривна по уличката. През цялото време той усещаше ножчето в джоба до телцето си.

БОЖИ ХОРА

214

ИЛИЯ ВОЛЕН

Богати семейства се срещат често по света, но щастливи – рядко.

Вуйчо Божко имаше две дъщери – задоми ги. Имаше двама сина – благослови ги и ги изпроводи по-градовете да ловят занаяти. И сега са останали вкъщи само той и леля Блага.

Имотецът им беше малко, но те не си жалеха труда и добре се гледаха. Колкото вуйчо Божко беше едър, толкова леля Блага беше гребничка. Тя е гребничка, но шетарна стопанка: Като свършеше своята женска работа, вземаше пък чужда. А каква ѝ беше хубава работата! Кълчищата така ще ги изпреде, така ще ги изтъче, че когато мъжът ѝ нахлузи на гърба си риза от тях, сякаш беше памучна – и мека, и ситна. И вуйчо Божко не се спираше вкъщи; когато нямаше какво да прави друго, ще поведе колата към гарата – или с гърва, или с чужда стока – и насам ще се върне със сол, с газ, с цървули; а понякога се пошегува, та донесе и бонбони на леля Блага, като на дете. По-имотните от тях често им думаха: „Не можем да ви се начудим! Все облечени, все засмени! Ние уж и ниви, и ливади, и добитък, и пак ни се отне!“

Макар че бяха останали сами, на бяха и по-застарели вече, вуйчови Божкови с хората прекопанаха, с хората ожънаха. А когато наизлезе селото да сече шума за зимъс, и вуйчо Божко наточи брадва, и да нямаше из двора си овча стъпка. Колкото насе-

чеше през геня, вечер я дигаше с колата и я разхвърляше по градината и хармана да съхне. А когато видя, че ще има вече за три листника – спря. Един складоха вчера заран, а другите два мислеха днес, като улети росата. Вуйчо Божко на два-триж става, та ходи из шумата, а когато я забаври изпръхнала вече, извика и леля Блага.

Зелената засъхнала шума, слабо побеляла от слънцето, беше изпълнила градината с остър и приятен горски мирис.

Вуйчови Божкови нагазиха из вършините, но както всякога пред тежък труд, не им се щеше още с пристигането да се залепят за работата. И за да си намерят врътня, леля Блага приседна на един наръч да си стегне цървулите, пък вуйчо Божко, потънал в шумата до колене, разля поглед по къра, да се порадват очите му на хубавото утро.

Тънката синя мъглица, която се явяваше всяка заран по отсрещния дълъг баир и се смесваше с гребната неравна гора по него, беше се стопила вече и сега зад изплакнатия баир се спускаше бяло светло небе. Започваше една от ония чудни есенни утрини, които идват на село към средата на септември и не са повече от две-три; те са толкова тихи, бистри и просторни, че сякаш и въздух няма гори; през тях гласът звучи и отеква в пространството като в храм и ти се струва, че стига до небето. Далеч в ясения кристален кър се издига сив стълб от дим и с часове не помръдва, като че се чуди на дълбокия сън, в който спят есенните поля.

Леля Блага зашумя и се обади:

– Стига сме ѝ се мъдрили, на нашите глави лежи! – И като помълча малко, добави: – Доге се не е напекла, че като се напече, на сол ще стане.

Вуйчо Божко гръпна погледа си от гората и

215

ЧЕРНИ УГАРИ

се набеге да вземе шума; но още непосегнал, отново се изправи и мълком заразглежда из градината.

Покрай оградата стърчаха сеноето и листникът, обтягаше се камарата, немееха замрелите овошки.

— Не е ли по-добре при оня? Ще ги сместим и двата до него, има къде... а, Божко? — обади се пак леля Блага, като следеше погледа на мъжа си.

— Там кукурузището да ни е по-наръки зимъс. Шумата, мисля, в края ъе, до черничката. Далечко е за пренасяне, ама нищо... Щом искаш да стъпкаш по възлени чорапци из къщи, ще напругаш! — И вуйчо Божко се изсмя високо, сърдечно, както всякога се смееше, и весело извъртя към леля Блага сивите си, кокорести добри очи.

Започнаха да пренасят. Над градината се носеше само усамотено ситно шумолене. Но така беше до едно време; шумарите се оживиха, разприказваха се, а понякога се и шегуваха.

Вуйчо Божко, макар че ходеше да прибира най-отдалечената шума, какъвто беше здравеняк, като се натовареше веднъж-дваж, като закрачеше, годе го види човек, оголваше една поляна. Като се изправи веднъж да изcede с пръсти потта от челото си, той спря очи на леля Блага, която беше се изгубила под един наръч шума и пълпеше като буболечка из сухия градински буренак. Вуйчо Божко я изчака да отнесе и да свали от рамо наръча, позасмя се и я взе на подбив:

— А бе ти отде носиш? Носиш ли, не носиш ли? Защото аз пък гледах, гледах и не можах да позная отде взимаш.

Леля Блага, като прибираше разчорлените си коси и пристягаше забрадка, запъхтяно отвърна:

— Отде взимам. Отвсякъде, отде! Аз не съм

като теб, само от едно място, та да се хваля.

— Кои знае; отвсякъде, пък не личи. Да не би, като оставиш наръча, полек-полек да се връща след теб.

Тя ласкаво погледна мъжа си, засмя се и меко продума:

— Нали затова съм те избрала, че си като хала на мъжката работа!... Хайде, стига сме стояли, че слънцето не стои.

Размърдаха се пак по градината.

Леля Блага се опита на няколко пъти да дигне двойно повече шума, но едва пристъпваше петшест крачки с нея, и половината падаше, а някоя съчка ще се повлече и ще вземе да я спъва. Като видя, че не може да се бори с мъжа си, започна и тя, изпърво уж на смях, да носи, отдето носеше той. А щом се събраха, обърнаха се на деца — надпреварваха се кой пръв да вземе, кой пръв да отнесе, кой пръв да се върне.

Като нанесоха всичката шума, отгъхнаха си малко и станаха да кладят. Леля Блага се качи на гънището, пък вуйчо Божко остана да подава. Листникът се отдели от земята, тръгна нагоре и все повече се заостряше. Завършиха го, започнаха и другия. И пак леля Блага се качи, защото отгоду ѝ беше по-тежко. По едно време тя взе да усеща умора, мъчно надвиваше вече на шумата и ту ѝ се струваше, че вуйчо Божко не подава добре, ту се караше със съчките, че я убиват. А веднъж, като я ограска една суха клечка, окърши я, ядосано я хвърли долу и загълча:

— Докога ще ми проливате кръвта, пущини! Не омръзна ли ми, не досади ли ми! Няма ли за мен отмяна! Докога, докога! Изжени си гъщерите, пък синовете си прати по градищата. Думам му: „Бе,

човече, не така! Да оставим при нас барем по-големия, па да го оженим, както е дал господ, та да видя и аз отмяна вкъщи. — Нали затова съм гледала челяд.“ Не! Занаяти! Като че моя свят, дето е без занаят, е измрял!

Вуйчо Божко бе се загърбил, та избираше погребна шума, китеше я и мълчеше. Когато се умълча стопанката му, той се изправи и кротко прогума:

— Е, холан и ти, не гълтам ти се приказките! Да не съм я и сякъл, ами нали така се сдумахме: да складем три листника уж: два за вълна, а с един да вземем агънце за Гергьовден... И мен ми дотегна. Още малко. Има за два-три пъти гребна, като дигнем и нея, остава само егра.

Леля Блага, позасрамена, мълчеше. Тя пое останалата ситна шума, напълни с нея средата и се изправи на върха; главата ѝ сякаш опираше на светлото небе. Оттук наглед беше вече по-леко. Тя само застъпяше дългите, подкастриени пръсти, които се протягаха наголу по разрешения листник и го пригладжаха. Листникът бързо растеше. Като го завърши, тя не слезе веднага, а се застоя на него. И когато вуйчо Божко зяпна към нея, тя се усмихна и му отговори:

— Да си усетя малко гушицата!

Листниците се изправиха в градината при другата зимнина като паметници. Вуйчови Божкови ги обиколиха, порадваха им се и тръгнаха към къщи. Както бяха изподраскани и окъсани, сякаш че идеха от бойно поле. Зачервените им лица бяха разведгрени и засмени.

След плагне се разтичаха да приготвят колет за момчетата. Леля Блага свали из килера бяло платно, разкрои го и седна да шиє торбички, а вуй-

чо Божко, като сглоби едно дълчено сандъче, стегна се да иде из село.

— Като излизам и не знам къде отивам, сякаш отивам да мра! — сбърчи чело той и се подпря на вратата.

Леля Блага рипна и се изправи срещу него, с ножица и парче платно в ръка, като мъниче.

— Защо бе, Божко, ами та... — но тя не знаеше какво да каже повече и само го гледеше в очите плахо и нажалено. Но като помълча, добави: — Ами та... чакай де, колко мислиш, че ще идат?

— Колко, все двайсет-трийсет ще хвъркнат.

— Ами та, ако ти се отнеме, потърси пък оня. Изнат Масларя потърси. Чакаме, речи, кой ден да се отели биволицата. Като се отели, речи, първото масло от нея за теб ще бъде. Така де. Дай ми, речи, да пратя на децата колет, па ще ти се отплатим с масло, с яйца. Нали сме хора. Така де... На голям зор съм, речи!

Вуйчо Божко гледеше към двора и мълчеше. По едно време се изви, спря на жена си прояснен поглед и излезе, без да продума.

Къщата потъна в такава дълбока тишина, че предметите из нея сякаш оживяха. Леля Блага, както бе се привела над работата си и както бе се умълчала, сякаш и тя бе се превърнала на вещь; само понякога ще простене, но така човек не би разбрал тя ли въздиша или гредите над нея пукаат.

Не мина много време, и пътната врата клопна. Леля Блага подскочи, но докато да се съвземе, мъжът ѝ се изпречи развеселен на вратата, влезе, изпълни стаята и я удави в приказки:

— Намерих! И знаеш ли де? Кооперацията! Дайте ми, викам, па ще ви докарам стока от гарата. И те, гърчиха се, гърчиха се, па изтеглиха из

касите и ми дадоха. И... знаеш ли, ще дойдат гъщерите! Като взех парите, тръгнах към пощата за картичка и ето ти отгоре иде Веселинка, слазя на помпата за вода. „Къде така, таме?“ Разправих ѝ аз всичко. „Какво, казва, ще даваш пари за картичка! У нас, казва, има една; пазя я още откогато Марин беше войник. Ще повикам, казва, кака и ще дойдем и двете. Тя, казва, завчера се вайкаше, че не е виждала скоро мама.“ „Е, щом е така работата, викам, добре!“ И взех, че се върнах... Знаеш ли, Вълвци са обрали кукуруза си на парцелите. Отби ме човекът от пътя. „Идете, казва, и вие, доде не са го изяли кучетата. Ще е язък, казва, за хляба.“ И ние ще му излезем утре.

Докато вуйчо Божко приказваше, леля Блага беше зяпнала нагоре към устата му, примигваше от радост и повтаряше: „Така-така!“ Само когато го чу, че голямата ѝ гъщеря се вайкала за нея, простена: „О-о, мамо-о!“

Тя поиска от мъжа си парите, които беше заемнал от кооперацията, порадва им се и му ги върна. И докато се успокоиха, докато седнаха, влязоха и гъщерите им. Те носеха със себе си пресни и сушени плодове и други неща за ядене, които искаха да пратят на братята си. И толкова много багаж се натрупа, че сандъчето можа да побере една съвсем малка част от него. Леля Блага, както се смееше мъжът ѝ, едва ли не искаше да сложи и от снощното ядене.

Когато колетът беше приготвен, вуйчо Божко намери молива си и пое картичката от гъщеря си.

— Малко е смачкана и пожълтяла, ама нали няма да давам пари за нея, добра е! — продума той, като я изправяше между пръстите си.

— Откога я кътам в сандъка си! — обади се за-

рагвана Веселина. — Понякога, като минеше през ръцете ми, мислех си: „Боже, защо ли не фърля това в огъня, ами съм го запремятала такава из грехите си?“ Па ми дойде пък друг ум: „Нали не иска ни вода, ни хляб, я да я оставя, все може да дотрябва някога.“ И ето, излезе ѝ късметът!

— Е, бабо, казвай сега, какво да пишем? — обърна се вуйчо Божко към жена си натъртено и малко шеговито, като недоизслуша гъщеря си и се приготви да пише.

— Какво — подзе гребната леля Блага, като изгледа поред гъщерите си, — да си гледат работата, това! Да не ходят много нагор-надол, ами работата да си гледат. И по-настрана да стоят в тия мътни времена! Да си вадят очите другите, те понастрана; така знам аз! — И тя пак изгледа поред гъщерите си.

Вуйчо Божко не я слушаше и вече шушнеше с молива си по картичката. Като написа писмото, той взе и колета и замина на пощата. Докато се бавеше, една от гъщерите хвърли в огъня хляб, а другата сготви и когато се прибра, сложиха трапезата да се гостят, като наредиха на софрата и овошките, които не можа да побере колетът.

На другата заран вуйчо Божко нагърби малкия кош и излязоха с жена си да окършат кукуруза на парцелата. Парцелите бяха новоразорани общински поля около селото, които се даваха под наем. Вуйчо Божко на всеки търг вземаше по една парцела и я работеше или с кукуруз, или с жито, защото неговият имот не можеше да го храни.

Като се качваха по една брежливка, за да стъпят вече на полето, леля Блага простена:

— Ох, опря ми се! Като кладохме вчера шумата ли, ама че то съм стропена, стропена, сякаш

съм кълцана в чутура! Не мога вече, както можех.

Вуйчо Божко мълчеше; насреща се издигаше стената на гъстите и едри като гора кукурузи.

— Защо не е цялото поле наше! — пламнаха и се разшириха очите на леля Блага. — Не ще да ми помага никої, сама ще го скърша!

Вуйчо Божко се засмя.

Те се отбиха от пътя и спряха пред парцелата си. Леля Блага не можеше да се нарадва на малките, големи и разпречени като ръце.

ВОЙНА

През първите дни на есента, 1915 г., селото беше възбудено от разпръскваните слухове, че скоро ще избухне война; те идеха от града, пренасяха ги от близките села, предаваха се от човек на човек. Някаква тържествена тревога беше обхванала всички — и мало, и голямо. Около отварянето на войната из селото се разказваха най-невероятни неща. Така например Койка Гораница, която имаше нива до мерата на едно от съседните села, разнесе новината, че господ, престорен на просяк, се явил на един овчар от това село. Пасял си овчарят стадото и по пътя току се задал човек с дълга бяла брада, с торба през рамото, с тояга в ръка; като стигнал спроти овцете, той се поспрял и заговорил на овчаря: „Е-е-ех! Пасеш си ти овцете, ама да знаеш какво ви чака! Ще пламне светът и каквото изгори — изгори, каквото остане — остане; всичко през решето ще бъде пресято!... Забравихте бога, всеки мисли само за себе си и затова ще бъдете наказани.“ След тези думи си поиска малко хляб, но не го изял, а го спуснал в торбата си и като мръднал няколко крачки по пътя, се изгубил, сякаш потънал в земята. Други пък разправяха, че някой си някъде си бил видял презнощ на небето червена опашата звезда, която също предвещавала кръвнина. И тъй нататък.

Жените бяха убедени, че ще има война, и стягаха мъжете си с долни грехи; които имаха топчени платно — разкриваха и шиеха, които нямаха —

простираха стана. Койка тури да тъче за двои гащи и една риза заедно със съседката си, близаха ту едната, ту другата в стана, изтропаха го за дватри дена и сгънала пред прага на есенно слънце, вече шиеше.

И наистина, един ден общинският барабан удари, че войната е обявена.

Койка прибра от улицата момченцето си го прати да вика баща си от гората, където сечеше шума. Малкият завари баща си да кърни едно младо тънко дърво, което се люлееше под тежестта му. Като му съобщи, че войната е обявена, той — както беше презърнал с една ръка дървото, а с другата държеше брадвата — се умълча, помисли и се обади с глух далечен глас: „Чакай да докърна барем това дърво.“ Когато го докърни и слезе, момченцето забеляза, че беше плакал, и през целия път то се държа за ръката му и се притискаше о него. Като влязоха в село, улиците и мегданите се бяха зачернили от развълнуван и изплашен народ, от една-две махали се издигаше висок женски плач, а черковната камбана продължаваше да бие бързо и неспокойно, като че гореше нещо. Горан даде на детето си брадвата и торбичката да ги отнесе вкъщи, поизпуха се, поизчисти се и тръгна нагоре по главната улица за общината. Когато се прибра в дома си, мълчалив и угрижен, Койка беше извадила вече грехите му и ги беше нагънала върху един стол настред къщи, сложила беше отгоре им една голяма нова торба и се суетеше зачервена около пещта, където се печеше хляб за път. Горан приспособи новата шарена торба за раница, като ѝ остави дълги прашки със свободни краища и приши клопове на долните ъгли, огледа я с видимо доволство, преди да я тури на стола, и се качи горе в килера, дето

дълго се бави. Щом слезе и оттам, повика Койка настрана, преброи някакви пари и отдели малко за себе си, а другите ѝ предаде. Сетне взе да вади из една кутия някакви книжа, четеше ѝ ги, обясняваше ѝ нещо с тих примурен глас, а пък тя — насълзена, объркана и с някаква неясна гордост в душата — слушаше и често го прекъсваше смутено: „О-о, аз съм дива! Аз нищо не разбрах. Я ми го повтори пак, Горане!“ И отново ѝ обясняваше. Като свърши и с книжата, наложи ги пак в кутията и предаде и тях на жена си. До вечерта на няколко пъти се случваше да се сети за нещо и я викаше при себе си или пък сам отиваше при нея и започваше да ѝ дава разни нареждания ту за полската работа, ту за децата, ту за къщи, ту за добитъка.

На другата сутрин той замина с другарите си за окръжния град, където викаха неговата част.

Селото овдоя; останаха само кметът и двамата-трима данъчни. Над общинското управление беше издигнато знаме, обърнато с кървавия злобещ цвят нагоре; денем то стоеше на високия прът, увиснало и неподвижно, но привечер, когато подухваше ветреца, се размърдаваше, изопваше се и плющеше като бич над селото. Жените и децата, които се прибираха от нивите, се поспирваха да го гледат. Още от първите дни след заминаването на мъжете дойде заповед да се реквизират коли и впрегатен добитък за „нуждите на войската“. И една комисия от кмета, попа (които бяха братя) и един почтен старец тръгна по думите; често над някоя махала се дигаше висока женска врява. Комисията стигна и до Койкината махала и ходеше вече от къща в къща. Когато тримата ѝ членове излезеха из някой вратник и тръгнаха по улицата, улицата сякаш се изпълваше от тях и добиваше тре-

вожен, тежък вуг. Откак Койка беше забелязала, че обхождат махалата, стана неспокойна, често излизаше във вратницата и надничаше нагоре по улицата да види докъде са стигнали. Когато вече дойдоха до нейната къща, тя се скри при децата. Не мина много, и на вратницата се показа кметът; малко след него се зачерни попът, с някаква книга и молив в ръка, и старецът. Те влязоха в двора, без да потропат, без да повикат. Кучето скочи срещу тях. Койка излезе из къщи развълнувана – напъти го, навика го.

Тя гледеше две биволици и една тормакия, слаба още за впрягане, и колата ѝ бяха съвсем зграви. Комисията се спря най-напред под сайванта при биволиците. Кметът ги погледна, чукна и с бастуна си, та се поразместиха, разгледа ги внимателно отврег и обърна лице към Койка, която беше застанала настрана от комисията:

– Да не би да са телни!

– А-а! – утвърдително поклати глава тя. – Телни са! И двете са телни! Нагаме им се и на двете по свети Никола!

И недошла още на себе си от уплахата – объркана, зашеметена, – тя започна да дава с някаква смешна готовност подробни сведения кога са се заводили биволиците, къде са се заводили, че напразно правили опит да ги разменят, като се заводи само едната, пък другата остане за по-късно, за да си имат винаги мляко вкъщи, и завърши обяснението си с въпроса: „Не е ли си така бе, господни кметове?“ Кметът не я слушаше; той се съвещаваше нещо с комисията, като на няколко пъти посочи с бастун затежнените корема на биволиците и поглежда към дядови Маринови, откъдето току-що бяха излезли. Както си приказваха още, те пристъпи-

ха и до колата, прегледаха и нея и на края кметът хвърли многозначителен поглед към гругарите си и кимна с глава: „Да!“ Той-веднага се изви към стопанката, която все още стоеше настрана от тях:

– Ти погаждаш ли се с дядови Маринови?

– А-а, погаждаме се, ами що да не се погаждаме! Нали сме врата във врата, се казва. Трябаме си често. Погаждаме се. Лятос мъжете караха наедно снопето, пък пролетес...

– На теб ще ти направим едно добро, Койке! – кротко и мазно я прекъсна кметът. – Няма да ти разешваме биволиците да ти пада яремът, ами ще вземем предницата на колата; на дядови Маринови вземаме пък задните колелета. Вий с него каквото остава ще го сглобите в едни кола и... така ще работите, така ще карате кукуруза, с едни кола. Пак заедно, се вика! – И той продължаваше да я гледа, като че искаше да каже: „Нали е добре така!“

Койка се съвзе от вцепенението си и избухна:

– А-а, голямо добро ми правиш! Много голямо! Щом ме оставяш само с две колелета, като мен няма! Па защо ми са, вземи ги и тях, вземи и биволиците, всичко, всичко вземи! Да се знае. Пък аз ще изпратя децата на баща им да ги гледа на фронта. Аз не се наемам да ги храня тук с две колелета! Защо не взе на дядовите Маринови кола предницата, че вътре е и ярем, и процеп, и стърчишка, и всичко! Това са колата, предницата! Ама те болят очите от него, че е мъж! Пък аз, нали съм жена, с мене може всякак!

– Е, холан и ти! – намръщи се кметът, който най-сетне успя да я прекъсне. – Какъв ти е дълъг езикът!... Де, не сърди се толкова! След един-два месеца ще се върне и Горан, ще ти върнем и колата, здрави и читави... Ще стигнат докъде София, па ще

ги върнат; какво ще правят с толкова народ, с толкова добитък, с толкоз коля!

— Щам, щам те! Ще ги върнат, така ни лъжи ти нас! Най-напред думаше, че ги събират на обучение в Плевен за една-две седмици, пък сега — за един-два месеца, и до София. Знаем ний! То ще е война като Турската, ами защо е и за какво е! Само да проливате кръвта на мъжете ни! Защо ги откъснахте от нивите, като си гледаха децата? Да се бият за земи! Не искаме ние земи! Комуто трябва още земи, да взема пушката, па да върви да се бие! За нас, като има какво да ядем — стига ни! Не е ли така бе, дядо Илия, кажи пък ти? — обърна се тя към стареца.

Старецът, който и без туй се чувстваше малко смутен от новата си неприятна роля, смънка:

— Е, булка, тя, царщината, си знае работата. Като е рекла да гига война, все трябва да има защо. Какво ще ѝ се мешим! — И той плахо погледна към кмета.

— Наши братя, българи, има под робство. За туй ще се бием! Да ги освобождаваме — добродушно се намеси попът.

— Като са под робство, да си се бият там, па да си се освобождават! Какво сме им криви ние, да гледаме сетне сираци? Те много ли ще ме мислят мен, като не ще има утре с какво да докарам на децата си един наръч гърва? Да се бият те, не ще ме ние война! Не е ли си така бе, отче?

Кметът съвсем се ядоса от искрените думи на брата си и се скара на Койка:

— Я стига си грънкала ти, да те не намери и по-лошата! От всички сме взимали по нещо и от теб ще вземем! Война е това! Де се намираш!

— Война е само за едни, пък за други не е вой-

на! — смело го простреля тя с очи, като искаше да каже, че те и двамата братя си са тук — нещо, което беше озлобило цялото село.

Кметът гневно я изгледа, размърда побелели от яд устни да каже нещо, но се стърпя и грубо се обърна към брата си:

— Писа ли пък ти бе!

— Койка Гораница: предната част на колата — смирено и виновно прочете попът от листа.

Кметът разлютен побеге комисията навън. Кучето изскочи отнякъде и се спусна след тях. Койка не пристъпи да го спре. Тя се застоя при колата.

На другия ден събраха всичко реквизирано, потъкмиха го и презнощ наредени от общината хора откараха кервана в окръжния град; някои старци, на които бяха взети добри, мили волове, сами пожелаха да угат с добитъка си до града.

Койка беше намислила да излезе къде обег с момчето си до бариерата, за да отърсят крушата на Бойовото за цепене. И понеже не намери из къщи свободен чувал, прескочи за час до сестра си да ѝ поиска един. На връщане, както бе се сбързила покрай Циколевци, тя дочу, че някоя я вика отдире ѝ на име:

— Койке ма! Койке ма!... Булка Горанице!... Чакай! Когато се изви, видя да я гони Кърри циганинът. Тя се позапря полуобърната.

— Бре-е, не мога да те настигна бе! — заприказва той още отдалече, като намали крачките си и пъхтеше. — Не вървиш, ами хвърчиш. Видях те, че приграсна покрай ишлика и а тук, да те стигна, а там... Много ти здраве от Горана! — радостно и отпуснато извика той, щом я настигна. — Озарана се върнахме от Плевен. Предагохме колите и се върнахме.

Лицето на Койка засия:

— Ама ти го видя, се казва!

— Видях го аз! — кривна глава циганинът. — Той е добре. Добре е той! Няма какво да го мислиш! „Да я видиш — каза, — и нарочно да я поздравяш! И да не мисли — каза, — много за мен. Аз съм добре.“ Знаеш ли, Койке, как се е наредил твой Горан? — светнаха черните очи на циганина. — Няма да е отпреди на огъня, сред куршумите и гранатите, и да висе животът му на косъм всяка минута! Отзад! В обоза! И не какъв да е, ами старшия на обоза!

— Старшия! Боже! Горан старшия! — почти извика Койка.

— О-о, старшия, старшия! Старшия. Като пипнал молива и хартията, и с още други двама войници приема ли колите, приема! Почукне я оттук, почукне я оттам; тая хареса, оная не хареса... Добре са те през войната! Има си един войник, който му чисти и чизмите, и грехите, и коня му гледа, и всичко. Той само седи на коня, върви спроти обоза и заповядва. И паричките си му текат. Добре са те.

— Ами като е старшия — поде малко смутено Койка, — той, се казва... и нашивки, и всичко, а?

Циганинът се позамисли за миг и веднага уверено отговори:

— О-о, и нашивки, и всичко! Дрехите светят по него! Като се е стегнал с оная куртка, с ония чизми, да те е грях да го гледаш!... Златни нашивки... — замечтано допълни той.

Трогната от хубавите новини, на раздяла Койка му каза да изпрати привечер циганката си вкъщи, за да я дукиса с брашно и с малко гръвца. И щом го остави, почти се затича към къщи, защото чувстваше някаква непреодолима нужда да остане насаме. Тя не се радваше толкова, че мъжът ѝ ня-

ма да бъде отпреди на бойната линия, колкото, че е станал старшия.

Когато се втурна на двора, бе се засмяла до уши и лицето ѝ сияеше от радост. Тя завари децата да се пречат за нещо, но не ги смъбра, както правеше друг път, а им заговори весело-весело още от прага:

— Я млъкнете, я недейте се кара, че баща ви!... Имате много здраве от баща си едни кола! Къдрията, циганинът, го видял в Плевен. Баща ви е станал старшия на обоза! Няма да се бие, няма нищо. Само ще се носи на кон и ще заповядва на коларите. И ще му плащат. И като си идва на отпуската, все ще ви донесе подаръци. Шапчици, чепички, грешки...

Тя оживено бърбореше на децата за новата служба на баща им, обясняваше им по своему някои неща в нея и се стягаше за път; доде им разправяше, изплакна лицето си с малко вода, забрави се назад по момински, бодна на ухото си една китка, от което лицето ѝ се поразхубави, и на няколко пъти се опитва да замананика някаква песен, но застарелият ѝ глас пресекваше. Като се приготви, взе на ръка цедилото с чувала и една тояжка, с която щяха да очукват по-неприсътпните клонки на крушата, поръча на момиченцето си да играе все по двора — да не оставя къщата сама — и тръгнаха с малкия.

По пътя също няма-няма, на току ще заприказва с детето за обозите, за старшиите им, за мъжа си; ще каже уж две-три думи за нещо друго и току отново извие разговора за това.

Бяха се изкачили вече на хълма срещу село. Отвъд гола пред тях се простираха имотите им, имотите на рода им. Това беше един голям, дълъг баур, чийто край се губеше някъде зад хоризонта; беше начертан от синори, напичен тук-таме от крушак,

а в едната страна, която беше стръмна и не можеше да стане на нива, беше покрит с гора. Неуде по средата на гората се издигаха две огромни клонати вървета; под тях бяха кладенчето, което поеше лете работниците на два-три върха. Тъй като Койка и момчето ѝ бяха яли, преди да тръгнат, доде излязоха на хълма, ожадняха и решиха да минат откъм кладенчето. Те се смъкнаха в дола и като навлязоха в гората, се умълчаха. Гората не беше много едра, не беше много гъста; често из нея светваха неравни обгорели полянки, беше промесиена с трънак, накръс-тосана с множество пътеки, които водеха във всички посоки, замърсена от добитъка, а на някои места проблясваха близките ѝ краища. Тя беше още зелена и като я осветяваше отгоре слънцето, в нея се образуваше златист горски въздух, свеж и прохладен. Койка, както вървеше напред по пътеката, щом наближиха, изведнъж трепна и се поспря за миг. На кладенчето се чернееше някакъв човек. Но когато мръднаха още няколко крачки и се вгледа, видя, че това е една позната жена от селото. Жената беше облечена в черно, препасала бе с престилка блузата си и беше надвесила забрадката над очите си – както ходеха повече от жените, откак заминаха мъжете им на война. Койка слезе на кладенчето при нея. Като се напиха и те, момченцето се улеса в струйката вода, която чучуреше по неравния дол и се разливаше на места в светли вирчинки, позлатени от окапалите листа, а пък майка му се застоя и се запrikaзва с жената. По едно време жената отвори гудма за войниците.

– Какво се чува за клетниците-е? – въздъхна тя напевно: – Научи ли се отнякъде?

– В Плевен били още. Къдри, циганинът, видял нашия, като карали колите.

– А-а, не са, не са! – поусмихна се печално жената. – Озаран ги дигнали за нагоре. Ще се бият със сърбето... Лалю, данъчният, ми каза. Чул го отнякъде човекът.

– Той, нашият, бил оставен в обоза. На обоза го направили старшия, та може още да е там, се казва – с едва сдържана радост отвърна Койка.

– А-а, щом е така, добре си ти! Добре е той! Оная година през оная война, Турската, този... кажи го де, Галунският, младият, беше така старшия на обоза! И кам го – де го, току го видиш, че си иде на отпуска; всеки месец. И все ще донесе някаква плячка: килими, пешкири, платове; напълнил беше къщата. Облякъл бе си жената и децата. И като свърши войната, тоя без крак, она без ръка, пък той, щом си дойде, и си направи нова къща. И бе се ошишкар, ошишкар като свиня!

– Е, то... според човека! – промърмори Койка, но дълбоко в душата си се радваше на думите ѝ.

– Едни сватба, пък други брадва. Война. И защо им е тая пуста война! Този, който най-напред се е сетил за нея, да убони на едно място и да няма кой да го погледне!

– Разправят, че имало някъде си по земите българи, като нас българи, под чуждо робство, та за тях сме щели да се бием. Все трябва да има нещо, като отваря война царцината, тя си знае; ние сме дива, ние нищо не знаем. Не е ли си така?

Те продължиха разговора; Койка предпазливо оправдаваше войната, заставаха на страната на теза, които са я обявили – големите, богатите, -и чувстваше от това някаква егоистична, жестока наслада.

По едно време жената, недоволна малко, си наля барденцето и тръгнаха. И доде излязоха горе

на пътя, и двесте си мълчаха. До пътя беше Койкиният кукуруз с крушата, за която идеше. Крушата беше навътре, но клонакът ѝ, гъсто покрит с узрял плод, се жълтееше над кукуруза още от пътя. По лицето на жената премина някаква радост, като видя крушата.

— У-у, каква рожба, какво чудо! Заринала се — едва сега проговори тя. — как се не е сетил някой да я обере.

— Ние я попривардвахме! — с малко гордост в гласа отвърна Койка, както бе се загледала в крушата.

— Нацепи си ги и си ги изсуши. Аз така. Е-е го оная година, когато да умре първото ми дете, не знаех какво е това да седна да цепя круши. Па като видях зор през постите за гомвене, да видиш оттогава човек! Доде ли есен, първата ми работа е да си изсуша круши. Нацепи си ги, изсуши си ги и ги сложи настрана. За лошо, за добро, все трябват.

На Койка ѝ стана неприятно от тези думи и се умълча.

Жената ги остави и тръгна нагоре из пътя. Койка полека разтръпни на едно място кукуруза, внимателно изчисти трънето голу по земята и пусна момченцето си да мине. И преди да мине и тя, изви се нагоре към жената. Жената бе се отдалечила вече и вървеше по есенния грум — самотна, черна — като орисница. Койка я хвана някакъв смътен страх и побърза, та влезе. Те се изгубиха навътре в кукуруза. Чуваше се само високият им есенен, самотен говор...

Отсетне се оказа, че Койкиният мъж бил само в някаква временна комисия по приемане на колията, които идели от селата; наивното и разпалено въображение на циганина Къдри, поразено от

блясъка на града и от тържествените паради на войските, напразно го беше видяло в такъв величествен вид. Заедно с другите войници и той беше дигнат и откаран на горния фронт. И още през първите месеци на войната се получи известие, че е загинал.

Голяма беше скръбта на клетата Койка. Отчаяните ѝ писъци и гене, и ноще дълго време измъчваха съседите ѝ и правеха нощите им кошмарни.

ГРУДКА

236

ИЛИЯ ВОЛЕН

Свиден се облегна на сабицата, която правеше за предната задънка на колата, и спря поглед на Грудка. Тя изгръстваше прани черни грехи, несъзнателно си тананикатше и простираше по плета на кошарата, като се подигаше на пръсти. По едно време си срещнаха очите; той навее глава и пак задялка. Грудка го изгледа хитро, зина да каже нещо, но вместо да заприказва, загърби се и се вдаде в работа. Свиден подялка какво подялка, на протегна сабицата пред присвитите си очи да види права ли е и от нея погледът му отново мина на Грудка. Тя простираше вече последния парцал. Като видя, че Свиден пак се е захласнал в нея, погледът ѝ заигра, заблестя; и тя се изсмя звънливо, но тихо, както се смееше. Усмихна се и Свиден, плю на гланта си и мъжки задялка. Тя пристъпваше към него — едра, хубава, пълногръда — и смеешком му думаше:

— Какво, по ли ти се... Така, с тази премяна, бялата, по ли ми е добре?

— По.

— По ме харесваш, а? Ами... Марушка, на Черния, а?

Свиден склочи вежди, навее се и заопива от голна страна сабицата. Грудка стоеше пред него, сякаш още по-едра, и в очите ѝ гореше дяволит, безмилостен огън.

Тя пак се засмя и се смя някак си ситно и дълго. Когато престана, навее глава над единия си ръ-

кав и взе да го чисти:

— Тази блузка, бялата... Обичам си аз белите грешлета. Друго нещо са те.

— Правят човека по-весел — обади се Свиден, като гледаше към земята. — Ония, черните — метна той очи към плета, — ти и дотегнаха, доде жали чорбаджията.

— Хм! — трепна Грудка с рамене, като гледаше обидена с присвити очи. — Ти... Гледай го ти него! Откога правиш ти тази задънка? Слънцето изскочи на големи обяд и той още о нея се държи! И друга работа си имаш! Гледай го ти него! Черни грехи, бели грехи!

Свиден се размърда и ту търсеше неспокойно нещо из треските, ту се мъчеше да заприказва, но тя не го гледаше, не го слушаше и гълчеше:

— Каквото ти се отне от ланския кукуруз оня ден, гнес ще го урониш и ще го насипеш в крайния съсек! Викай Данка да ти помага на троначкама... Черни грехи!

Една треска, която не приличаше на гругите, се мярна пред очите на Свидена и той, който знае защо, я грабна и взе да я чупи на ситно.

По това време откъм хамбара се закламушка сиво рунтаво кученце, приближи го Грудка и като ѝ се завира из краката, взе да ѝ се радва. Както се караше, тя го не видя, та го настъпи. Кученцето изпищя. Грудка се изви, ритна го и то се търкулни и запищя още по-силно. Свиден сви лице, обърна се настрана и бързо задяла. Грудка тръгна към хармана и се заканяше:

— Увираш се! Онова го хвърлих из градиняка, май че и на теб скоро ще ти светя масло! Па за какво ми си? Кучешка гад!... Увираш се!

На двора при кученцето изскочи измършавя-

237

ЧЕРНИ УГАРИ

на п
ния
та
узр
тя.
кам

238

ИЛИЯ ВОЛЕН

едва
я об

глас
ша

она
зна
вид
мог
си
сло

се у

Кой
вни
пус
тя
гал
на,
сми
наб
есе

мо
лия
лен

ла кучка и взе да го лиже, като попоглеждаше плахо към хармана.

Когато Свиден спря, за да си поеме дъх, вгледа се в разпрострените дрехи и дълго стоя така. По плета се тъмнееха браздулици вода, черни капки се стичаха и тупкаха по земята.

На другия ден селото излизаше на кукурузобер. Пролетес Гругка беше разгала част от кукуруза си на изполица и сега, като гледаше да си прибере хляба най-напред от изполиците, повика Данка Ивануца, която беше нейна изполичарка, и отидоха да кършат на Двете локви; там беше и каменисто място, та по-рано зрееше храната. Свиден кара през гения дела на господарката си и го нахвързва под горния сайвант, където всяка година белеха, а вечерта, щом се прибраха и ядоха, изнесоха под сайванта лампата, накладоха огън и седнаха всички да белят. Гругкината свекърва, баба Гена, макар че беше съвсем грохнала и, както се казва, си отиваше вече от света, излезе и тя да побели. Не искаха да си легнат и децата. Весело беше първото белене на царевичката.

Гругка беше седнала между свекърва си и момченцето си. На жаравата често пращяха незрели баберки, в котлето къкреха отбрани зелени

– Бабо, що фърли този ма? Той е мляко и тя... фърля го... Я да видим! – обади се по едно време момченцето и припъзля през беловината до купчината на белените мамули. – О-о! Тя... я виж, свилà по него! – показва то мамула на майка си.

Гругка метна очи към Свидена, скърши вежди и на устата ѝ цъфна усмивка:

– Ами от какво ще си правят мишките полови зимъс. Да му откъснеш главата като на пиле. Не види горкото, пък иска да бели. Бели!

Свиден се позасмя. Гругка се попремести към него и се обърна към момчето си, което беше между тях:

– Я, маминкото, седни тука è, до баба си, та ѝ ги чисти. То не са му останали очи горкото. Ох, така! – наместваше се тя до Свидена. – Че то, не знам, сложила се бях някъде зле и все трябваше да се извивам, за да си взема мамул. Врата си изкривих.

През това време малкият сядаше до баба си; баба Гена спря да бели, изгледа го накриво и му се сопна:

– Що гогее!

– За мамулитe, дето ги белиш. Да ги чистят от свилà.

– Каква свилà!

– Такава, свилà! Дето е по тях. Не видиш я.

– Аз и сама си мога! Като я има, и сама си мога! Ти ще ми ги чистиш!

Гругка закума с глава на детето да си сеги. Децата се въртяха около баба си да ѝ помагат, караха се за печените мамули, боричкаха се из беловината. Гругка и Свиден белеха и мълчаха. Веднъж Свиден, както се беше навел над един мамул, промърмори нещо и Гругка дигна лице към него:

– Какво?

– Нищо. Свилата тук...

– Рекох, че на мене нещо...

Умълчаха се пак. Гругка често хвърляше погледу към него, докато един път, както го гледаше, току се обади:

– Ей, ами че той, какъв е този мамул!

– Такъв, сплескан. Върхът му сплескан. Огрибка сякаш че е. – И Свиден се ухили и размаха като огрибка мамула.

Гругка се отгърпна малко; трапчинките на

бузите ѝ притрепераха в смях, очите ѝ премигаха.

– Ще видят! – пришепна тя. Свиден спря да маха, позагледа я и широка усмивка заля лицето му:

– Аз само както кога месват хляб с огрибките, мигар че... И ти пък!

Веселите им погледи се кръстосаха.

– Хайде да се набелваме, Свидене! А да видим кой ще падне отдолу! – крехко се засмя тя.

Свиден свирна и поклати глава, с което ѝ отговаряше, че е съгласен, и взеха да се набелват. Малкият остави баба си, обърна се към тях да ги гледа и тайно подаваше на майка си по-голи мамули. Свиден пък, щом видеше, че ще я набели, нарочно се забавляше, за да изпревари тя. Когато се умориха и двамата спряха, той протегна десница, разкърши я и си попира рамото. Грудка заморено го попита:

– Какво, що го ловиш? Да не е лъцнало, като така лудешки...

– А, не! Ами откак си отиде ти днес по укиндия, все аз носех кошето с кукуруза. И на нашата купчина; и на Данкината. Да я отменя уж. „Стара съм, вика, не мога. Пък все аз, вика, днес го носих.“ Помогнах ѝ.

Докато трая набелването, баба Гена и момиченцето бяха заспали. Грудка ги събуди и ги отведе вън. Под сайванта останаха Свиден и момиченцето. И като останаха сами, Свиден спусна в пола забеления мамул, склочи ръце зад шията си, протегна се и отпрати замислен поглед към кошарата. Кошарата не се виждаше, беше потънала в мрак; само коловите на плета ѝ стърчаха, а току зад тях се спускаше сива, студена ивица небе, осеяна с едри есенни звезди. По едно време той се сепна от някакво шумолене; и когато се озърна и видя до себе си малкия, очите му се засмяха. Той го прив-

лече в скута си и дълго го гали, дълго му се радва.

Където бели баба Гена, грамадата беше изостанала и Свиден, щом започна да бели, седна там. Грудка пък, като се върна, седна на мястото си. Така че стоеше някак си зад него. Но и тя вземаше мамули, откъдето вземаше и той, за да изравнят купчината. Белеха и приказваха. Грудка, както хвърляше обелените мамули, на два-триж си щя, та го удари по гърба и се тюхкаше, че изпуснала уя мамула; напъти пък му даваше по-биковитите кочани да ги чупи и му думаше:

– Ох, що ли да се мъча, доде има мъж край мен! На. И моя ми се отне.

Той ги поемаше, понавеждаше се и отпращаше кочаните.

– Ей го, колко му е силищата! Твоите ръчуги са по-дебели от моите, ама... – отвърна ѝ веднъж той.

– Вярно, Свидене, я да видим. А да ги премерим! – И тя протегна кръглата си червена ръка.

Изпореги и Свиден своята:

– Па по-дебела ами! Човек не може я префана. Грудка се засмя.

Той прихвана ръката ѝ над китката и като се мъчеше да склопи пръстите си, стискаше, колкото си имаше сила; Грудка се заливаше в смях, охкаше, счупваше рамене и така го гледаше, сякаш щяха да се пръснат очите ѝ. Смееше се и Свиден и я гледаше право в очите. Когато я пусна, момиченцето скочи към майка си:

– Мамо, дай пък аз! Ще я префана, ще я префана! Ще видиш, че ще я префана!

Грудка намигна на Свидена и протегна ръка към гетето си.

Стана късно, приспа се и на гетето и Грудка откачи лампата и го поведе да си лягат, светлина-

та на лампата се залюля из кошарата, премина в двора и се загуби. Свиден щеше да спи при кукуруза, да го варди от кучета.

Като отнесоха светилото и под сайванта останала да се жълтее само огнището, в кошарата станала по-бидело. Свиден различи в нея разхвърляните снопове кукурузище и кошето. Той се сети, че трябва да тури на биволиите беловина, скочи, та напълни кошето, и го отнесе под долния сайвант. Когато се измъкна от биволиите и излезе на двора, прозорецът на Грудкината стая беше вече угаснал. Свиден се повъртя из двора, па се отби при колата, кръстоса ръце на риплата и дигна поглед. Над него небето беше заснежено от звезди; в ниското бяха по-нарядко, но все едри, а колкото се качваше погледът му по-нагоре, толкова ставаха по-гъсти и имаше и по-едри, и по-гребни; пък когато се вгледаше в някое уж празно място, пред очите му започваха да изплават ситни като прах звездици. И целият бял звезден рой припламваше, трептеше, сякаш бе разпревожен, сякаш очакваше нещо. Насред небето, като царица, гореше със зелен дяволски огън една голяма звезда, а до нея лъцяха три едри звезди – сякаш я пазеха. Често литваше надолу някоя звезда, ронеше след себе си златни пера и като че ли прехвъркваше пък на друг клон, а след това звездите още по-се разтревожваха, още по-силно трептяха...

Нещо докачи Свидена по лакътя; той се сепна от захлас и се обърна: зад него стоеше тормакинята и протягаше език към ръкава му. Той я прегърна за шията, сложи буза до нейната и я замилва; тя се разкрачи и галено поподигаше опашка. Когато се откъсна от нея, тя постоя, почеса се о колата и пак заклепа с крака към сайванта. Свиден погледна към Грудкиния прозорец и без да знае как

стана това, изрева като бивол, което умееше добре да прави. На следния миг той се засрами от себе си и прибърза, та влезе при кукуруза. И като влезе, прилегна на рамо до загасналото огнище, запали цигара, пое два-триж и люшна котлачето с мамулиите. Мислите му се завъртяха около Грудка; случваше се да се отплеснат по нещо друго, но по някакъв чуден път всякога се връщаха отново на нея. И както мислеше, често се пресягаше, без да си ще, та люшкаше котлачето. Когато вече допуши цигарата и я натискаше до огнището да я угаси, вратницата на кошарата скръзна; и доде да се погизне на ръката си, чу гласа на Грудка:

– Мале-е, каква е!... Свидене, спиш ли?... Ела, ела!... Я виж каква е месечината! Изгрява, ама една страшна такава!... Каква е!

Свиден изскочи развълнуван от сайванта. На изток, над стъмените гори, месечината излизаше като из напалена пещ и беше силно наядена, мършава и червена; тя бе се изправила на върхарите, които сякаш бяха оживели под нея, и бе се загледала като някаква вещица към удавеното в тъмнина село. Свиден я погледна, озърна се и взе да приказва забъркано:

– Е, ами... какво. Месечина. Като е на разсип, затова... Какво, месечина!

– Месечина, Свидене, ама ме уплаши! Страхна такава, червена! Кръв сякаш че е! И като човек те гледа!

Свиден поглеждаше ту към Грудка, ту към месечината:

– Ами ти, какво така? Носиш нещо. – И той показва с глава черното котленце в ръката ѝ.

– Аз ли? Нищо, Свидене. Вога да долея мамулиите нося. Като легнах, и той гече някой ми при-

шенна на ухото. Ще се опекам, рекох си, като са без бога. Ще е язък. И я виж как съм тръгнала! По... долна фуста и елек. И тъкмо като излязох на вратата... – И Грудка се изви към покрива на хамбара: – Ето я! Още клечи и гледа месечината! Котката!

Когато тръгнаха за сайванта, тя рече на Свидена, който вървеше пред нея:

– Я притъкни огъня да светне. То, тази тъмница!... Страх ме е!

Той беше наколенил го огъня и го кладеше, пък тя стоеше над него и му приказваше:

– Аз рекох, че си легнал, пък ти... Той, рекох, Свиден, е заспал вече, ами аз ще по-леко, да го не събудя. Пък ти още не си бил лягал... Не спи ли ти се, нещо ли си имаш мислене?

– А, мислене! Какво толкова ще мисля! На биволите турях беловина, затова. Пък и времето едно такова... Звезди блеснали. Не може човек да заспи – отговаряше той, като седяше и чистеше коленете си.

– Звезди блеснали! – засмя се Грудка.

Тя голя мамулите, попритисна ги с пръсти да потънат и тури един дънер на огъня. И като си свърши работата, изправи се, загледа Свидена и приказва:

– Като рече звезди блеснали, ти знаеш ли, че има и такива болести? Изгреят звездите, изгрее месечина и човек...

Свиден бе се загърбил, опипваше с ръка из беловината и отвърщаше:

– А, болести! Нали ти казвам, на биволиците турях, па се спрях на двора. Зяпам!

– На биволиците – сигно се засмя тя. – Ти ли ги беше разревал по едно време? Чух брецаие, като се гласях да си лягам.

Свиден за миг престана да шумоли, а сетне и с двете ръце забърка из беловината и отпъзля по колене настрана.

Грудка не сваляше поглед от него; в очите ѝ гореше студен, весел дяволски огън, а по лицето ѝ просветваха усмивки като кратки светкавици; носерите ѝ възбудено мърдаха, разкопчаното елече високо се подигаеше и разтваряше. Като постоя така, тя пристъпи до него и пак му запрюказва:

Да не би за лягане да си правиш? А, Свидене? Ровиш.

Той се обърна и седна пак.

– За лягане. Опипвам де е по-равно – отвърна той, без да дигне очи.

– Навсякъде. Все е равно то тук, под моя сайвант. Я да видим дали ще ти е меко.

Тя седна на беловината, грусна се и весело запрюказва:

– Нека ти е зле? Мекичко. Ох, мекичко! Дали ще ти е студено само с биволското черджо?... Ама кой ти е крив, да си имаш булка, да те топли!

Свиден пак се размърда.

– Булка. Огебе, като си идехме с Данка от кукуруза, и той ни настигна, Вълко, вдовец дето е, и тръгна спроти колата. Пък Данка взела, та му вика: „Що – кай, – те не вземе Грудка. Само едно дете имаш. Ще гледаш имота ѝ!“ Той се смее.

– Смее се, нека се смее... Смее се той, ама още след четирийсет на чорбаджията ти пита за мен. Па защо ми е това! Слабо такова. Ще фърля и неговия калпак на тавана. Умряла съм си за него!

Грудка погледна Свидена, попремести се до него и възлегна на кукуруза:

– Знам аз кого да си взема. Данка! Има си зор и тя!... Чакай – понадигна се Грудка от кукуруза и

сложи ръка върху коляното на Свидена, — ами тя, Данка, нещо предумва ли ме, Свидене, откак ви оставих?... Че съм си тръгнала толкоз рано, за кошето, гето викаш?

Свиден не помръдваше и топло я гледаше.

— Хм, предумва!... „Барем веднаж не ще — кай, — да сложи кошето на гърба си. Все аз със старите си кокали. Ораних си гърба. И не дига ми — кай, — барем, ами детето. Не догреша я барем за него. Сякаш няма душа. Нея си гледа само, имането — кай, — подлужда човек. При баща ѝ имане, сега на още по-голямо.“ Гругка се смееше:

— Мене си гледам, ами че няма нея да гледам! Я виж! Земята моя, пък и да работя отгоре. Аз трябваше и да не ходя. Що е отишел човекът ѝ по печел?... Аз да ѝ помагам!

Очите на Гругка грееха и трептяха като звезди. Тя се поприлепи до него, като се пресягаше за небелен мамул, и когато взе мамул, вече не се отгърпна; мамула изправи в пола и като го понатискаше, забеляше го от едната страна:

— Ама пък и аз, Свидене, каква съм, как с пръст пък не побутнах кошето! Все тя и дъщеря ѝ.

Свиден въртеше изтръпнало лице, не намираще място на погледа си и тихо приказваше:

— И аз не ѝ помагах!... Все тя и дъщеря ѝ!

— И ти ли ѝ не помага! Ами нали уж рамото ти... Ох, какъв си!

И Гругка се отпусна върху кукуруза, засмя се меко и тихо и премрели замъглени очи, под брадата ѝ изскочи гушка, а на бузите ѝ трепнаха трепчинки и лицето ѝ сякаш се разлисти от радост като трандафил. Свиден я гледаше с помътен всеотдаен поглед.

— Тя днес не щя да тури на дял голямата тик-

ва, гето я намерихме откъм Пенъовото. Скри я за себе си. „Копала съм я, вика, нека да си похапнат децата.“ И ме помоли да ти не казвам.

Гругка гизна гръб от кукуруза:

— Така ли? Ще я науча аз!... Ще ѝ река! Няма вече да ѝ давам на изполица. Нека да се помъчи без хляб!

— Недей ѝ дава!... Нека да се помъчи!... Остави я да се мъчи — повтаряше той като омагьосан, разкъсано и в несвѣст, с някакви мъчителни нотки в гласа си.

Гругка го гледаше. Гъстите ѝ бели зъби стугено се лъснаха от усмивка, а устните ѝ, големи — както му се стори на него — и червени като окървавени, леко потрепваха. Тя впи поглед в Свидена и взе да приближава лицето си към неговото. Той за миг си спомни тазвечершната месечина и се поотгърпна, но Гругка се стовари върху му и паднаха и двамата в беловината...

Месечината, успокоена, се белееше вече високо и земята — с равнините, с хълмовете, с горите — гремеше като омагьосана, леко прибулена в млечва, синкава мъглица. Пропя някъде петел, пропя груг и в тоя си час петлите на цялото село завикаха към небето — тънко, пискливо, странно. Свиден, както беше полегнал върху кукуруза, сякаш се пробуди от умората и се обърна към Гругка. Тя усети погледа му, изви се лежешком към него и тихо се усмихна; лицето ѝ беше омекнало, кротко и добро. Той протегна ръка и я погали по зачервената буза. Тя пак се усмихна и се обади с отслабнал, осипнал глас:

— И петлите вече пропяха. Хайде да ставам аз.

Като се подпря о Свидена, тя стана и си тръгна. И не се чу кога излезе от кошарата, не се чу кога влезе въщи. На Свидена не му се ставаше; той лежеше; и ту мислеше за нещо, ту се унасяше

в дрямка; и когато вземаше да се унася в дрямка, мислите му започваха да се разслабват, започваха да се разкъсват. И за каквото мислеше като буден, за същото започваше пък да сънува. По едно време изстина и стана да съгласи за лягане. И като си гласеше, из краката му се преплиташе мамул, наполовина обелен...

На заранта Свиден стана, поочисти се от беловината и свилата и влезе засмян вкъщи. Баба Гена лежеше будна на огърчето си до огъня, пък Грудка беше подигнала с машините връшника и опипваше хляба, да види опекъл ли се е. Свиден се спря настрел вкъщи и заприказва:

— Тая заран се поуспях. Ти, Грудке...

Грудка изпусна връшника, изгори се и загълча:

— Ти, Грудке! Какво: „Ти, Грудке!“... „Грудке! До плагне ще спим! Хайде, доде се опече хлябът, иди донес вода! С ператника иди! От... на вадата иди!

— Спи, спи, все спи! — провлечено и сърдито стелеше баба Гена, доде Грудка се караше на Свидена.

Свиден се намръщи, нарами котлите и излезе. Когато се завърна, по лицето му браздулеше пот. Грудка пристъпи до него, та надникна над водата, сбра вежди и продума:

— Па и ти се припери!

— Ща. Не съм си ходил скоро. Ще си ида.

— Ходе ергенин! — пак задъвка думите си баба Гена. — Не взема онази, как я викаха, на Черния, да го барем пере, ами... ходе!

Грудка се засмя и както пристъпваше към огнището, му заговори:

— Иди кажи на Данка да ме не чакат. Да вървят да кършат. Аз гнес... ще чистя из къщи. Ти нали си там, па си отваряй очите при деленето, че тя... Ще ѝ кажа аз, като я срещна!

Той тръгна навън и тя продължаваше да му дава още наставления.

По синьото утринно прозорче се разтопиха жълти слънчеви лъчи и затрептяха по бялата стена над Свидена. Той беше съборил чергата на земята, отметнал бе глава назад и дълбоко спеше. По възглавницата се червенееха влакна от женска коса. Вратичката на одаята леко се откряна и на прага се изпречи едрата снага на Грудка; тя се усмихна, постоя така и като пристъпи до огърчето, навече се над Свидена, хвана го за гушата и го разгрусва. Свиден примърда и изблеци очи. Тя не го пускаше, постискваше го, смееше се и му приказваше:

— Турчино ти! Пък аз станах и рано, ако да търсиш! Какъв си ти такъв мъж! Празник, празник, ама пак... Слънцето ще ти извади очите. И чергата... Как така спиш, сякаш се бориш в съня си с някого. — И тя, като се смееше, се навече да я дигне.

Свиден бавно смъкна крака от огъра и се изправи: лицето му беше уморено, увехнало, смачкано сякаш.

— Чергата... Отвил съм се. По едно време усетих, че ми беше... — Но той не довърши и се умисли. Грудка оправяше постилката му и приказваше:

— Взеха да изстиват вече нощите. Нощес бе си студеничко пък ти си се и отвил.

Свиден мълчеше. Когато тръгнаха да излизат, той си поподигаше потната риза по гърдите, по гърба и уморено влачеше крака.

Вън Грудка се поспря и се загледа по белия път, който препасваше баира над село и водеше за Ракитино.

— Мило ми е за тебе, Свидене! — продума тя умислена.

– Защо? – лениво запита той, като оглеждаше двора.

– Е така, мило ми е. Мек си, приумян си, мил си ми на сърцето, пък... Ами-ти скоро ходил ли си в Ракитино, а?

– Пролетес, когато карахме житото на гарата, защо питаеш?

– Е така, питам... Стане човек заран и не знае какво го чака вечер – замислено допълни тя.

Свиден беше откъснал очи от двора и учудено я гледаше: тя долови погледа му, трепна и тръгна към къщи; тръгна и той след нея.

Децата още не бяха станали, пък баба Гена лежеше на огъра си гърбом и пошавваше, но не се обаждаше. Свиден си изплакна лицето и приседна до огъня. През това време Грудка беше наляла гореща вода в ношвите и ги стържеше с огрибката.

– Ами да те пита човек, пък тях що си застъпила да миеш! – показва с очи Свиден ношвите.

– Застъпила съм ги аз. Не са мити скоро, за това. Да хване човек гнусот. Дойдат ти хора... Да ги поумия, рекох, какво-годе – отговаряше Грудка и гледаше умислено в ношвите.

А като помълча малко, облегна се на огрибката и дигна лице към Свидена:

– Ами да видиш какво чух пък аз, Свидене, озаран на пътя. Чух, че, такова... Озаран, като изхвърлях сметта на пътя... Твойта комшийка, Войка, ще се жени. Снощи ѝ пращали годежник и срещу сряда ще я дават.

– Ще се жени!... За Стояна ли? Пък аз да не чуя!

– Ами!... За Найдена Попски!

– А-а, Найден! За Найдена! Уж със Стояна се либиха, пък...

– Със Стояна се либила, пък за Найдена оженила. Е, Найден къде е по-богат; имане при имане бяга... Всеки си търси еша! – И Грудка въздъхна и отново се наведе над ношвите.

Свиден уреди добитъка, свърши това-онова по двора и си тръгна за къщи, при майка си, за да се преоблече. И през цялото време все му глождеше нещо на душата, но какво – не му беше ясно.

На другата заран излезе на сеитба. И през целия ден не му вървя; като изпрегнеше биволиците и оставеше някъде жеглите, сетне не можеше да ги намери; на два-триж разсипва житото из чувала, а помрак посече и едната биволица с ралника. Вечерта, щом пусна, свали биволиците в дола при градинката, където бяха извити и колата. Грудка беше излязла по икиндия, изсякла беше зелето и седеше, та чакаше Свидена да го натовари. Свиден взе да пренася зелето с кошето. Грудка му дигаше.

Дълго мълчаха умислени. По едно време се чу гласът на Грудка като че някъде отдалеч:

– Знаеш ли, Свидене, че в Припеково една вдовица се омъжила за ратая си! Харесала момчето, взела го!

– Трябва да е била луда някоя! Че как така? Не ѝ е еш! – присрещна раздразнено думите ѝ Свиден.

Грудка горчиво се позасмя и любовно обгърна с поглед Свидена:

– Не ѝ е еш! Че защо да не ѝ е еш бе? Гледай го ти, не ѝ е еш! Тя богата, ама той пък млад, хубав и добър; всичко му иде отръпки, работен! Да се съберат богатото и работливото – две добрини!

– Хм, човек – закърши той пръсти и местеше очи ту на зелето, ту на Грудка, – човек не че толкова... аз не богатството... хм, друго обича човек у богатите, не имота!... Да ти обеля ли един кочан?

– неочаквано запита той Гругка.

– Чакай! – натъжено се обади Гругка, като се понаведе и протегна ръка към Свидена, който беше наклончил над един кочан и запаше към нея. – Как го каза ти? „Друго, друго, не имота!“ Другото! Та нали и затова всеки си търси еша! – подвикна тя и рукнаха като отприщени злобни думи. – Пък онази трябва да е била луда някоя, гето ратая си взела! Ами ти... – оня помниш ли го, от Ракитино, а, гето за биволицата уж угва, високия? Той не за биволицата, той за мене! Сгледва ме! Пък байко вчера ходи него да сгледва! Харесал го и набляга, набляга! Богат бил много!... Тия дни ще дойде и ще се венчаем – извън себе си говореше тя. – Намерих си еша! Ще си намеря и аз еша!

Свиден беше отпуснал глава и ровеше с нокти сухата пръст около кочана.

Гругка изправи стан и тихо, умолително му приказваше:

– Обели ми кочана, моички! Отрежи го и ми го обели!... Ох, както ми се яде!... Ще го схрускам! – блеснаха ѝ неразумно очите.

Свиден отрязва кочана и взе да го бели; когато го гобелваше, изпусна и него, изпусна и ножа и стисна пръст; на кочана се червенееше капка кръв.

Гругка се наведе, та го взе, поизтри го от тук, поизтри го оттам с длан и лакомо го захрупа с белите си зли зъби.

След вечеря Свиден дълго ходи по двора. А и когато се прибра вече в одаята, скоро не заспа – обръща се в леглото, мисли. И как, и кога беше заспал, не усети. По едно време му се присъни лош, заплетен сън. Сънуваше, че не е още заспал и че лежи сам на огъра у тях си, в стаята, където спяха като деца. И както лежеше, не беше усетил как бе вля-

зъл при него непознат едър мъж. Свиден се изплаши. Непознатият беше подигнал високо остри рамене, вкопчил бе пръстите на ръцете си голу прег себе си, набел бе глава и гледаше право в него. Очите му бяха мътни, като очи на луд, мършавото му лице беше дълбоко и грозно набръчкано, а из остриганата му коса и из небръснатата му скоро брада, които иначе бяха черни, мръсно, гнусно лъщяха туктаме цели кичури бели косми. „Луд е – помисли си Свиден, като трепереше, – ако беше заключено, нямаше отде да влезе.“ И доде си мислеше така и трепереше от ужас, непознатият пристъпи с едри крачки към него, седна на гърдите му, задуши го. Обиден извика и се събуди. И когато се събуди, цял трепереше, а сърцето му силно се блъскаше в гърдите. Той се надигна, огледа одаята и трескаво мислеше: „Ако беше заключено, лудият нямаше да влезе... Но нали е сън!... Какъв беше страшен!... Затова е добре човек да си заключи вечер вратата... Но, боже, нали е сън, нали е сън!... – ядосваше се Свиден и продължаваше да трепери. – И как бе се изправил до вратата!“... Свиден рипна и се вгледа право в зъгла: „Какво се чернее там!... Ох, и аз!... Зелето!... Нали там го стоварихме снощи... Зелето!...“ Лека-полека той се уталожваше и разсънваше и започна да гледа на непознатия луд човек наистина като на сън. А като се разсъни и не може вече да заспи, стана и отбори вратата, да види кое време е. Раззаряше се; небето беше побеляло, звездите бяха оредели. Насред двора си играеха в утринната хладина кучката и кученцето, пък в обора трополеха биволиците...

Гругка наистина че скоро влезе под второ венчило с вдовеца от Ракитино. Той се прибра при нея, пое цялата работа и като доде Димитровден,

не иска да преглавява Свидена. Свиден се усещаше болнав, изтощен и не бързаше да си търси ново място. Когато биваше по-добре, впрягаше кравиците на Данка Иваница и ходеше да засява изостаналите ѝ парчета и бащините си ниви. И през деня го ореше, го лежеше на слънце – такава му беше работата.

Една заран той тръгна за Грудкини да си изтегли и останалите пари от ратайлъка – мислеше да иде до града на лекар. Когато влизаше у тях, в двора на двора стояха гърбом към портата Грудка и къщовникът ѝ и сърдито си приказваха нещо. Свиден се поспря до плета и се послуша.

– На Данка Иваница ли! Аз съм казала един път, че на нея не нива на изполица, ами и греха си ѝ не давам!

Свиден пребледня.

– Женски инат! – отвърна сърдито Грудкиният човек. – Че що да не ѝ дам? Като сеях нивата на Двете локви и като видях как хубаво е обработена, що да ѝ не дам на жената, като ми се моли!

– Щото така! Няма! Нека си се моли!

– Е, женски акъл ще питам аз!

Грудка забеляза Свидена. Лицето ѝ любовно припламна за миг. Изви зли очи към мъжа си:

– Хм... Ще видим!... Ще хвърля и твоя калпак на тавана!

Свиден се олюля, протегна ръце назад към плета, но се убоде на трънака и се свлече на земята – из единия ъгъл на устата му течеше тънка струя кръв.

Някъде покрай плета ходеше сама кучката, душкаташе и жаловито скимтеше...

УТРО

Първите утринни сияния по хоризонта на изток се стопиха над селото, над горите и полята се развиделя; шарките по небето на изток – червени, златни, сини – час по час семеняха. Птичките се пробудиха в зелените клонци на овошките, почуруликаха – шумно, весело, припряно – и отлетяха срещу изгрев към полето, където въздухът гореше тревожен и напрегнат.

Миленко бе се наспал и най-малкият шум вече го раздвижваше – припъшкваше, размъргваше се и затворените му клепки поривисто припрепваха. Той чу насън някакъв разговор във двора и му се стори, че гласовете пеят. „Майко“ – прошепнаха повече по навик устните му и се прозина, както още спеше. На следния миг вече сънуваше, че се е разсъмнало и че ще закъснее за някъде; левият утринен сън не можа да издържи това съмнение и той отвори очи. Радостната мисъл за гнешното утро в училището, с която беше заспал снощи и с която се събуди сега, бързо го разсъни.

Над леглото върху стената се появи свежо златно петно и затрепка. Миленко рипна от постилката, позаваля се при първите стъпки и се облегна на отворения прозорец. На двора под прозореца баща му товареше колата с тор и високо разговаряше с някакъв човек, който вече отминаваше надолу по улицата.

Пролетното слънце – още утринно, жълто –

трепкаше до комина на съседната къща. Оросените листа на голямата череша в двора блестяха златистостъклени. Нейните клони се бяха зечервенели от кичурки плод. Една птичка кълбеше зрелите лъскави череша и след всяко кълбене радостно изчуруликваше и се врътваше на клончето.

Над селото се понесе мекият и мечтателен ек на черковната камбана.

Миленко плахо се загледа нагоре към училището, което се белееше безлюдно и тихо сред зелените овощащи. По едно време той чу откъм двора гласа на майка си: „Не стой на пенджура! Слез да те оправя, че като ми върже някоя работа ръцете, да ме молиш...“ – И тя се изгуби в кухнята. Той задумка с босите си крака надолу по дъсчените стълби.

Тая година Миленко завършваше първо отделение. Имаше деца от селото, които ги биеха, за да тръгнат на училище, други отиваха равнодушно, пък той пристъпи към училищния праг с любов и някакъв таен трепет в душата. В първо отделение пред него продължиха да се разкриват, като многоцветни блясъци, чудесата на детството. Първите му впечатления от калемите, от плочите, от моливите, от мастилото, от книгите останаха незабравими в буквалния смисъл на думата през целия му живот. Най-напред им разгадоха калемите и плочите. Калемите бяха тъмносини, кораби и горната им част беше обвита със зелено нашарена книжка. Плочите – черни, с червени редове от едната страна и с червени кутийки от другата, с бели дървени рамки, обковани по ъглите с жълт метал и с прибиързан към тях жълт, пухкав и мек сунгер. Букварите бяха нови, с жълти вътрешни корици, по първите страници – чисти, кораби и бели – се чернееха букви, големи като

очи; пък рисунки, рисунки! Тези и още много други впечатления, потънали някъде надълбоко в душата му, по-въсно, през целия му живот, ги извикваха в съзнанието му сходни с тях нови впечатления; в първия миг на появата си те имаха поразителна сила и преснота, сякаш душата му се беше върнала в детското си състояние, но на следния миг съзнанието му изгубваше способността да ги чувства така живо и те се превръщаха на спомени, на мисъл – като че тая внезапно пробудила се в душата му детска струна можеше да издаде един-единствен вълшебен звук. Тези мигновени връщания в детството той смяташе за едно малко, но истинско чудо на живота...

Миленковият баща се радваше много на своя „първолак“. Той му уши от кафяв хастар торбичица за бобените зърна и клечките по смятане, острееше му с големия си цигански нож калема, помагаше му – надвесил се над него – по писане, по смятане, по четене.

Той беше гребен шивач и през дългите зимни вечери – кръстосал крака на земята върху рогозката и пред провесената пред сами него газена лампа – шиеше по-евтиничко на близки роднини и по-бедни хорица от селото; наобикаляха лампата и Миленко, и майка му – Миленко учеше, майка му мълчаливо предеше или плетеше нещо. Той обичаше да гледа баща си, когато шаря сукмани. Разноцветните гайтани – огненожълти, зелени, сини, кървавочервени – и теменужната гарнитура, с които обтачаше полите, пазвата и клиновете; шарените търти, които слагаше върху щръкналите отстриани на бедрата клинове – всичко това омайваше погледа му и сладостно раздвижваше детската му душа. Баща му често се поспирваше над работата си, съобразяваше нещо миг-два, като ровеше несъзнателно с

пръсти из мустаците си, и отново се нахвърляше на работата. Миленко обичаше да го наблюдава и когато вземаше жълтото руло тел и правеше с копчерлъка „мъжки“ и „женски“ копчета. Обичаше и ловкостта му, с която развиваше конец от „мечката“ макара – откъсваше го със зъби, бързо като фокусник го вдяваше в мъничката лъскава игла, завързваше мигновено и с една ръка края му и го изшиваше съвсем целия, като го поподръпваше да затяга шева. Миленко следеше свършването на конците, за да си прави от червените макари колаца.

В стаята беше тихо, чуваше се приятният тих пукот на иглата – побутвана с жълтия неравен напръстник, – мъркането на вретеното или мекият звук на плетачните игли, прошумоляването на буквара и случайното избръмчаване на някоя муха горе около гредите – пробудена от горещината на печката. От време на време баща му поразклащаше лампата и размърдваше фитила нагоре-надолу, от което се разнасяше из стаята силна миризма на газ и ставаше по-светло.

Понякога – посред работата – той тихо запяваше със застарелия си вече, пресеклив глас; пееше обикновено песничките „Трендафилът мирише, богулото боде, а любовта говори: люби ме от сърце!“ или пък „Съюзници-разбойници“. Тези песни ги знаеше от една пожълтяла червена песнопойка, с груби шарки и букви и със силно набити краища, която стоеше все на прозореца между железата и която беше купил на пазара от някакъв си прочут певец – Марин Парушов; името на тоя певец често се споменаваше из къщи и често наричаха с него на шега и Миленка.

Срещу празниците баща му пак си седеше вкъщи, изрязваше му от хартия изкусни гълъбчета с големите си шивашки ножици и му разказваше спо-

мени из току-що преминалата Балканска война – за генерал Радко Димитриеви, за капитан Андреев – или пък мечтаеше как ще си купи шевна машина „на крака“ и ще си наеме дюкян насред село.

Тези книжни гълъбчета майката на Миленко толкоз много ги харесваше, че ги вземаше от него и украсяваше с тях стаята – слагаше ги по стените, по прозорците или ги провесваше с конец на черните опушени греди.

Такива бяха зимните вечери на Миленко.

Но пролетта дойде. Настанаха и последните учебни дни. Навън беше хубаво – весело майско слънце, земята изсъхнала и побеляла, цветя нашарили дворовете и изпълнили светлия въздух със сладък мирис, прясна влажна зеленина по дърветата, тревници; децата се заиграваха из улиците, из училищния двор и закъсняваха за часовете; учителите бързаха да приключат в канцеларията книжата си и също закъсняваха. В стаите се учеше при широко разтворени прозорци и учителите караха децата повече да пеят или си приказваха с тях за ваканцията. Децата, като ги пуснеха, тичаха в гората да помагат на родителите си; само тези, които щяха да вземат участие в утрото, големливо оставаха в училището и учителите – с дебел и окъсани сборници в ръка – ги събираха в някоя от стаите и репетираха стихотворенията, сценките и песните за утрото – сред обща възбуда и весел шум и под любопитните погледи на махленските деца, навесили се по отворените прозорци.

Миленко беше измит. Майка му, изправена до него, го стягаше за утрото, като го гръпваше грубичко насам-натам, и му се поскарваше от време на време. Тя му облече зелената плюшена блуза, чийто плат баща му беше донесъл от войната. Блузката с

якичка, с джобче горе встрани и със седефени копченца отпред – издаваше някаква особена и приятна дюкянска муризма; ръцете му се плъзгаха по гладкото ѝ и на отблясъци лице. Майка му винаги се ядосваше и къленеше, когато го обличаше с нея, защото шивачката я беше оставила тясна под мишниците. Блузката беше спусната свободно над панталонките му – сини, власисти, от домашен шаяк, кораво нагънати по него, – пък крачолите на панталоните бяха втикнати в белите, плетени на ръка чорапи; беше обул в кафяви габровски чехли, които бяха купени наскоро и още миришеха на кожа.

Като го облече, майка му се отстрани от него, поглежда го и се спусна, та го целуна. „Ах! – извика тя. – Ами та аз щях да забравя!“ И изскочи като вятър отгоре в килера. След като се бави, слезе – поядосана и засмяна – с дълъг, двуредов и жълтеникав ланец на ръце, окачи го на шията му, придвижи нагоре железцето, което го пристягаше по средата, поизви го красиво на гърдите и набра свободния му край в джобчето на блузката. „Сега си... цял наш!“ – засмя се тя, като го гледаше живо и весело.

Училищната камбанка зачука; Миленко намести на главата си сламената оризова шапка, пое от майка си кърпата за учителя – голяма, със свила и шарени крайци – и тръгна към училището.

Някъде над бялото, зелено зашумено село, в бистрия и стоплен вече въздух, се носеше нежният зов на гугутки.

Училището беше украсено празнично. Вчера през целия ден децата пристигаха в училището, освежено зачервени и на групи и пренасяха горски и градински цветя. Трендафили, божури, кремове, кандилки, нацъфтели клонки от шипки и салкъми бяха нахвърляни на грамада сред коридора – още живи; по цялото учили-

ще се носеше тяхната благоуханна гуша.

По-младите от учителите, подпомагани от учениците, изплетоха венци; над външната врата бе окачен голям венец със слънце по средата и лъчи от дългите остри листа на крема; по вратите на стаите също бяха поставени венци. На сутринта те още бяха пресни. Селяните пристигаха за утрото пременени, изгорели от слънцето, с летен блясък в очите; бели като цвят ризи се подаваха изпод новите им груби грехи, които, грижливо кътани в раклите, издаваха сега дивия и свеж мирис на горска делянка и пелин; някои несръчно държаха в ръка зеленостръкво цвете, което сякаш допълваше пъстриите им грехи и веселото им настроение. Те поглеждаха оживено към венците, поспирваха се любопитно пред картините из коридора, по които бяха изобразени облечени в кожи диваци, и влизаха боязливо в салона. Салонът се напълни с народ – жени, мъже, деца, – но тържеството още не започваше; чак когато пристигнаха кметът и попът и се настаняха отпред, на запазените за тих места, главният учител Иван Славовски излезе на сцената до катедрата и почака да се умири публиката. Огнищата от разговори из салона бавно затихваха; някъде бързаха да приключат започнатия разговор.

– А млъкнете, да видим какво ще каже човекът бе! – провикна се от първите редици Гениша Цочкова, като се изви назад. – Вас сме слушали, слушали!... Бре-е, кучешки очи!

Тя беше успяла да се наложи на вниманието на съселяните си още като момиче, затова и досега я наричаха с бащиното ѝ име, макар да беше женена и с деца вече; тържество в селото без нея не ставаше, произшествие – без нейната жива намеса; също и сега, при нейната грубичка към селяни-

те и покровителствена към главния учител бележка, из салона се чуха одобрителни смехове и бързо настана тишина. Всичви надигаха глави към сцената и съсредоточиха погледи в Иван Славовски; малко смутен, малко вдъхновен от отпразнените към него стотици очи, той започна да дава отчет за учебната година. Той не можеше да произнеса буквата „р“ и затова не четеше, а говореше отчета си, като избягваше гуми с нея. Това забавляваше мнозина – речта му се следеше с любопитство.

Дайчо Кмета, с когото люто се мразеха и го неха, попоглеждаше от време на време ту към него, ту към една от младите и хубавички учителки, която срамежливо се тулеше в ъгъла до сцената; след това той се привеждаше към попа, без да изпуска изпод очи Славовски, и му шепнеше нещо с остра усмивка на устата; попът кимаше одобрително с глава, като гледаше позасмян пред себе си.

Свърши отчетът, започнаха декламациите и песните. На сцената се редяха леки и пъстри като пеперугки момиченца и наперени като петлета момченца. Високите, ясни гласчета изпълваха тържествената тишина на салона и се разливаха – екливо, лятно – навън през разтворените прозорци. Всяко излизане на сцената се посрещаше и изпращаше с оживление в салона. Понякога над занемялата публика неочаквано се издигаше весело гласче на детенце, друго пък ще заплаче – смутената майка бързо го изнасяше навън и плачът му заглъхваше из коридорите на училището. Учителите се суетяха около сцената, зад кулисите и полугласно даваха нареждания.

След свършване на утрото учениците се прибраха по стаите си. Родителите, селските първенци също се разпръснаха по стаите; Дайчо Кмета се отби в отделието на Славовски, попът –

прихванал расото си – закрачи към отделието на младата учителка.

Първаците се бяха събрали в стаята и чакаха учителя. Учителят им – „учител Дончо“, както го наричаха и учениците, и селяните – беше млад човек, назначен от една година в селото. Той ходеше с дълга коса, вдигната яка, широка, развята вратовръзка и с изкачулена шапка; беше наслагал децата на чиновете момче и момиче, блажеше през постите, казваше, че и на велики петък би ял „печено прасенце“ – стига да има, – и разправяше наляво и надясно, че няма господ. Това ужасяваше жените, а когато и децата взеха да плачат през постни дни за мляко, те ги плашеха: „Попът ще ви отпреже ухото, като се блажите“ – и кълняха учител Дончо.

Учениците го обичаха заради свободното му и гругарско отношение към тях.

Сега – пременени, с нашарени от слънцето личица и празнично възбуждени – те се трупаха по чиновете и си споделяха пресните впечатления от гората, където вече ходеха да пасат добитъка. Някои нетърпеливо притичваха до вратата и надничаха навън към коридора за учителя, други попоглеждаха на влезлите вече в стаята им гости с някаква наивна горделива радост, навейна от празника. В стаята бяха влезли и стояха на празното място – около катедрата и до прозорците – училищният настоятел дядо Илия Ранчовски, Гениша Цочкова, която непрекъснато правеше някакви знаци на едно от децата, бащата на Миленко – Лило Врачкин – и други родители. Миленко седеше самичък на чина си, смутен от присъствието на баща си; русичката Славена, с която седеше на един чин, беше го изоставила и стоеше някъде между регите, заобиколена от момчета и момичета; баща

и, който наскоро беше заминал на печел в Америка, току-що и беше изпратил оттам една копирена и необикновено пъстра – е различни сину фигурки – престилка и днес тя беше център на внимание и ухажване от момчета и момичета. Миленко, който знае защо изведнъж бе се почувствал засегнат от това и сгушен на чина, мечтаеше, че минава за второ отделение с шест, наказва с това Славена и тя се връща при него разкаяна и разплакана.

– Учителят иде! – притопурка едно гете откъм вратата. В стаята настана раздвижване, настаняване, успокояване. Учител Дончо влезе със сноп оранжеви свидетелства под мишница, ръкува се с дядо Илиа Ранчовски, поздравя се с останалите родители и се качи на катедрата. Той оправи косата си с ръка и започна да раздава свидетелствата, като се попривеждаше през катедрата, та подаваше свидетелството и поемаше малко смутено подаръка – кърпа, възглавница, престилка; ученикът, с разгънато в ръце свидетелство, взгледан в него и нищо неவிждащ, пристъпваше до чина си или пък се отбиваше встрани при родителите си. Около него наставаше тихо оживление.

– Миленко Лилов! – извика по едно време учителят и отпрати поглед към Миленка, който се измъкваше от чина си. – Остава в същото отделение?

Миленко, както бе стигнал досред стаята, спря и порони гва реда сълзи.

– Остава в същото отделение с шест! – побърза да поправи шегата си учителят.

Но Миленко все повече се разплакваше. Тогава учителят слезе от катедрата, поприведе се, та го прегърна и се изви към публиката:

– Това е първият ми ученик! Обичаме се ние с него!... А, я го виж ти Миленко какъв ланец има! – И

той попила ланеца.

Учителят даде посмутен свидетелството на баща му, качи се на катедрата, поотърка със снежнобяла кърпичка устните си и като се наведе над свидетелствата, извика:

– Коста Цоловичин...

Една чисто, но вехто облечена женица се отдели от публиката и плахо пристъпи до катедрата.

– Той къде е, та ти? – меко попита учител Дончо, като подаваше свидетелството.

– Биволарче. Главих го у Славовци... та затова аз...

– Не е ли малък още?

– Малък е, ама и пари трябват, та... – И тя се смеси с публиката, съпроводена от съчувствени погледи.

Когато привърши раздаването на свидетелствата, учител Дончо пожела на децата да гойдат наесен в училището пораснали и ги разпусна. Гости и ученици се смесиха, заговориха високо, натрупаха се на вратата.

Коридорът, дворот на училището и улиците, които тръгваха от училището, бяха пълни с народ. Учениците, с новички свидетелства в ръка, бяха необикновено възбуждени. Едни се хвалеха с успеха си, разтворили свидетелства, други – останали или недоволни от успеха си – плачеха; някаква майка роптаеше: „Писала му е повече зарад яйцата и пиленцата!“ Едно гете хитруваше и сочеше като успех поведението си; някакъв едър четвъртоотделенец пък хвърляше на възбог учебниците си и пълната си масилница и викаше: „Сбогом, училище-мъчище.“

Миленко и баща му си тръгнаха към къщи.

Вкъщи беше тъмно и хладно. Баба му току-що бе се завърнала от колибата и беше оставила

насред къщи котлите с прясно мляко; покрито със зелени дълбоки шумки – потънали в бялото мляко, – а пък майка му беше отишла вече в гората да плеви нивата на Друма. Те ядоха с баща си, върегнаха колата с тора и излязоха и те по гората; баща му щеше да тръгне нивите откъм пътищата, пък той – да гледа биволиците през това време.

Миленкови стигнаха на нивата. Всичко буквално в зеленина – ниви, ливади, гори, пътища. Пък какъв въздух – светъл, лек, свеж!

Майка му идва да ги види и отиде пак на горното парче да плеви паламидата, баща му вече стоварваше тора на купчина до зелената израсла нива, пък той пасеше биволиците по слога. Из друма покрай тях мина с брадва на ръката далечният им роднина Киро Делийски – дълъг, рус, синеок човек, поспря се, поприказваха. На тръгване той се обърна и към малкия човек:

– Ти какво ще кажеш бе, бай Миленко?

Миленко навее засрамено глава и взе да рови с тояжката си тревата пред себе си.

– Пък го не попита с колко е преминал бе! – намеси се баща му, като поглеждаше разнежено ту Миленка, ту Кира Делийски.

– С шест! – отговори той на любопитния поглед на роднината си, като не дочака въпрос. – Удари ги всички у земята!

– Добре, добре! Бравос!... Той и песничката си изпя много хубаво. Това е, гето се поклонил малко накриво... Добре! Бравос! – отвърна Киро Делийски и потъна в дълбокия грум; само главата му подскача известно време над зелените тръни, па пропадна и тя някъде.

След като стовари тора и нагласи колата, бащата на Миленко нарами излъсканата брадва и сле-

зе в сенчестия влажен дол да сече трънак и колове.

В дола из гората се обаждаха самотните удари на брадвата – някой сякаш се криеше във високите клоначи и закачливо повтаряше всеки неин вик; златисто-зелените върхари често се разклащаха издълбоко на някои места – птица внезапно излиташе над гората, правеше кръгове над нея и отлиташе нанякъде.

Горе на Миленко майка му беше забила глава в младата нива и чистеше сивата паламида; по-нататък из нивята се чернееха и други чистачи. Макар че беше неделя, хубавото време беше извело много хора по полето на работа.

Миленко пристъпваше покрай нивата спроти биволиците; те му изтягаха глави нагоре по слога, както бяха застанали в ниското на пътя, ту се възправяха на предните си крака по брежливката, ту се изкачваха с усилие горе и стръбно рупаха младата сочна трева, като се поплясваха доволно отсам-оттам с изруселите си на края опашки. Ако някоя се изхитреше да посегне към нивата, Миленко я почукваше по рогата и пак разливаше поглед по равнината.

На юг мечтателно се издигаха предните вериги на Стара планина – сини, многовърхи, пълни с тайни; зад тях, под сами небето – сред ослепително гнездо от бели облаци, – блестеше на слънцето високо, снежно било; там беше такава чистота, такава сияние, като че оттам някъде започваше раят. По огромния бистър и син хоризонт се открояваха бяло-лилави облаци като канари. Пръснатите по равнината гървета тънеха в омара и като че криеха в себе си някаква мисъл.

Високото право чело на Миленко беше напрегнато, неспокойно. Долу към реката една самотна, горда, висока тополя стърчеше като перо, потопено в земята.

СИЛАТА НА ЖИВОТА

268

ИЛИЯ ВОЛЕН

През Първата световна война почти всички войници от село бяха пехотинци и се числяха към седемнадесети и петдесет и седми полк на девета дивизия; съвсем малко имаше по другите части. През пролетта на 1917 година тези два полка се биеха на Южния фронт, около Дойран и Гевгели. От отпускарци, от писма и от вестници Дойран и Гевгели бяха станали известни и на мало, и на голямо; всеки говореше за тях като за нещо познато, нещо близко, свое. Славата на тези две грачета беше и голяма, и мрачна. Там вече бяха загинали и ранени много войници от село и околията, а за едно колибарско селце от планината се говореше, че цяло било запустяло. И когато се забавеше писмо от някой войник, жена му – измъчвана от подозрения – се затваряше на скришно в килера и тихо плачеше.

От някое време насам и дядови Еленкови нямаха вест от Анани и бяха се поусплашили въкъщи, но с последната поща им пристигна писмо – пощальонът почука на прозореца и им подаде една синкава войнишка картичка; това разнесе загрижеността им и те излизаха на копан вече с успокоени сърца.

Наставаше вечер; на запад и небето, и въздухът бяха алени от залеза. По червеникавите пътища из баирите вече слизаха морни копачи, добитък бе се застоял долу покрай реката, над селото бе се издигнал син дим и прах.

Бонка, дядовата Еленкова снаха, стигна река-

та, плахо погледна към залеза, мина умислена по гървения мост и когато вече щеше да наблиза в селото, чу, че някой я извика отдире; и както ѝ се стори за миг – с несигурен, подплашен глас. Тя се обърна. До-лу, откъм наваленото с народ кладенче, бързаше с менци на рамо нейна съседка. Бонка – с цедило на гърба, с молика на рамо – се поспря край една тополя до реката и се загледа във вира. Вирът беше червен; сякаш бяха приплъзвали до него ранени войници и бяха промивали с водите му раните си. Нещо избълбука тайнствено, агонизиращо долу, между речните корени, няколко мехура изскочиха върху повърхността на водата и изгърнаха, тополата прошумя нагоре към небето късо и тревожно. Бойка потръпна и уплашено се озърна. Жената я вече настига-ше. И като я застигаше и обръщаше котлите на другото си рамо, внимателно я изглежда в лицето и току се развесели и заразпнџва, поели вече из улицата, на кой връх копаят, добър ли е кукурузът, як ли е дядо Еленко, може ли да гледа децата. На Бонка кой знае защо тая радост ѝ се видя престорена и някакви неясни подозрения се зародиха в душата ѝ. Жената пък, както бърбореше весело, изведнъж се умълча, доби сериозен, уплашен вид, повървя, вгледа-на пред себе си, и се обърна към Бонка:

– Ами вие – и тя се окашля, – такова... писмо от Анани скоро имали ли сте? ... Обажда ли ви се? Аз от моя... такова...

Бонка ѝ съобщи набързо за продължителното мълчание на Анани и за писмото му с последната поща и спря мълчалив, изпитателен поглед върху ѝ.

– О-ох, то и писмата, и те!... И аз от моя не съм имала скоро, пък казват, че имало, такова... избити, ранени! Мартиновският си е дошъл днес, та жена му сказвала чудеса! И ваш ли Анани бил някъ-

269

ЧЕРНИ УТАРИ

де засегнат, какво ли... Разправят, разправят! Ох, то дано не е вярно, каквото разправят!

Изгорялата от слънце Бонка силно прежълтя и се поспря с притворени очи на сред улицата; на следния миг тя сякаш се нахвърли върху съседката си:

— Загинал ли е Анани?!

— Ох, пък ти, загинал! Ранен бил някъде, слабо бил ранен... така разправят. Война, всичко става... Ето и леля ти Милена иде към нас, ще ти каже — с внезапна радост в гласа допълни жената.

Баба Милена, която живееше до реката, се препъваше о камънаците по улицата и бързаше да пресрещне двете жени; като ги наближи и разбра какво приказват, тя се намеси:

— Е-ей, не бой се, лели! Ограскал го е един куршум по ръката. Не бой се, не бой се! Аз ви видях, че се позапяхте, и рекох... Аз откога те вардя на вратницата да минеш! Ще дойда с тебе до вас да ми дадеш нищелките си, че ми трябват.

И те тръгнаха нагоре към Бонкини, като я заградиха от двете страни, поеха от товара ѝ и я успокояваха: Бонка, отмаляла и изтръпнала от страх, само повтаряше:

— Вие криете от мен, Анани е загинал, та да е какво ще!

Когато пристигнаха и влязоха в двора — за направо съседката понякога си ходеше през прелеза, — баба Милена се спря срещу Бонка и като я гледаше с разгорени и състрадателни очи, извика високо и трагично:

— Ма у-у, лели! Може и да не излезе вярно, ама се приказва за Анани, че е загинал!... Загинал, загинал!...

И както продължаваше да я гледа в лицето, изведнъж извика уплашено:

— Сигур е лъжа! Лъжат! Лъжат! Не вярвай!

Двете жени бяха поели Бонка на ръце. По едно време тя отвори срещу тях очи и ги запита с отпаднал, мъченически глас:

— Наистина ли е загинал Анани? — И изхлипа.

Баба Милена и съседката ѝ, вместо да ѝ отговарят, заплакаха. Бонка постоя, помисли и се разрида. Плачът ѝ се разнесе по селото.

Жени си оставяха къщите и тръгваха на поплача, като оправяха неспокойно дрехите си по пътя; завръщащи се от полето копачи узнаваха по улиците страшната новина и забързано се отбиваха към дядови Еленкови. И всички окайваха осиротялото семейство, плашеха се и за своите войници, дори сълзи проронваха, а дълбоко в себе си като че бяха радостно оживени от необикновеното събитие.

Двортът бе се зачернял от народ; някоя, по-далечни или по-страхливи, се бяха спрели на пътя и надничаха през широко разтворената порта; по плета бяха се навесили гечурлига. Около навалищата бяха наслагани молики, бремента зелена трева, менци. По-голяма част от близките бяха вече нагошли; пристигнал си беше и дядо Еленко, който бе изостанал назад, да понапасе биволиците, с които беше разоравал през деня кукуруза, прибрало бе се с гобитъка от гората и момченцето им.

Бонка, откак беше влязла в двора, непрекъснато плачеше. Сълзи се стичаха по бузите ѝ, по носа ѝ, навлизаха в устата ѝ, задавяха я; беше се разгърдила от мъки, забрадката ѝ бе се свлякла, прещилката ѝ бе се извила настрана. Когато пристигаше някой близък, тя го пресрещаше с писъци; плачеха заедно с нея на глас и по-близките жени. Найсетне тя толкова се изтощи, че несъзнателно се довлече до каменните прагове на къщата и се от-

пусна на тях. Като съгледа момчето си и момиченцето си, които вървяха все по нея, тя ги примъкна в skut, притисна ги силно до себе си и с наслаждение повтаряше:

— Мамините сирачета! Те ми вече нямат баща!

Баба Милена, понаведена над нея и леко сложила ръка на рамото ѝ, кротко я увещаваше:

— А, стига вече! Стига ти. Недей плака толкоз, че то не е добре и за умрелия, лели! Когато ти плачеш, все и той плаче спроти теб, когато те си... си весела, и той се смее, и той е весел! Ами!

Бонка не я чу; от скръб тя беше изпаднала в някаква забрава.

Дядо Еленко пък дълбоко в душата си все още не можеше да свикне, че синът му е загинал — новината все още беше само думи за него. И когато му съобщиха подробности по убийството, хвана го яд на Анани и взе да му се сърди:

— Пушили си хората вечерта пред землянката, ония отсреща ги забелязали и на другия ден — туп с гранатите! Като че са деца!... Той още като ми каза с какви се е събрал, и аз видях, че така ще стане! Ще ги избият, ами, като навирили цигари в тъмното!

По едно време сред бъркотията и общия плач някой спомена да се изпрати човек до отпускаря, за да се провери дали наистина е загинал Анани. Баба Милена се повъзпротиви, но не я послушаха и се реши да бъде изпроводен един старец от дядовия Еленков род. Когато старецът тръгна, сподирен от погледите на всички, над опечалената навалица като че по-духна освежителна надежда; плаحوвете затихнаха, разговорът се раздоби на отделни огнища и се оживи. Един мъж разказваше на групата около себе си:

— Царят и синът му обикаляли веднъж фрон-

та. Синът, като видя колко свят е налягал избит по бойното поле, рекъл на баща си: „Татко-о, защо ти е градина без фиданки!“ „Е-е, синко — отвърнал му царят, — колко млади фиданки сега растат!“

— Растат те, ама той и синът му настрана! — заканително въртна някой с глава.

На друго място току-що пристигнала жена задаваше в паника въпрос след въпрос:

— Вярно ли е загинал Анани? Ами кога е загинал? Ами кой ви каза? Ами какво ще прави сега сирота Бонка?...

Никой не успяваше да ѝ отговори, но тя сякаш и не очакваше отговори.

Някаква галечна женица пък стоеше настрана до плета, гледаше към Бонка и непрекъснато плачеше.

Пратеникът скоро се върна печален и с неохота съобщи на зиналата срещу него навалица:

— Така е. „Не е — казва, — като да съм чул, ами с очите си видях... Говорете си му, почитайте си го.“ — Последните думи бяха на стареца, но той и тях приписа на отпускаря.

Плаحوвете и отчаянието отново нараснаха.

Широката червенина по вечерното небе беше изчезнала вече. Нощта и скръбната вест за Анани покриха с траур селото.

На другия ден дядови Еленкови решиха да сложат на Анани направо геветини. Бяха се притекли роднини да помагат. Бонка и сама бе се поувлякла в слугувията, упътваше и разпореждаше с пресипнал глас, в който от време на време плахо се подкрадваха и галечни богри нотки. Лицето ѝ цяло беше подпухнало и зачервено, очите ѝ бяха като зашита и разводнени от плач. Свекърът ѝ пък, който беше до-

бил вид на съвсем отчаян и подплашен човек, току ще се спре пред някой новодошъл и ще го заговори:

— Какво направи пък господ с мене! Един син имах, и той ми го взе. Аз си мислех: загиба, кой загиба, наш Анани няма да загине, като съм така вардил и петъка, и срядата, и всичките пости!... Няма вече господ за мене, няма! Тепърва ли да гледам деца! Не мога ги отгледа със старите си кокали! Не наемам се! — избухваше той и започваше да псува на майка и бога, и божетата му.

Баба Милена, ако се случеше облизно, дотичваше и го кореше:

— Я го гледай пък байко! Какви са му приказките пък на него! Недей така, че е и срамота, и грехота! Ами!... Нали ти казвам, Антиковият падна през сръбското мораве, пък царцината прибра сина му, нагърби се да го учи и го направи офицерин. Сега е офицерин! Ами!... За такива господ се грижи.

Дядо Еленко, загледан в сестра си, утихваше. Сестра му го оставяше и отиваше да помага на жените.

Когато дигнаха трапезата, Бонка извади от сандъка новите грехи на Анани, които наскоро беше изнасяла на слънце, очаквайки го да си дойде в отпуск, свърза ги в една бохча и когато тръгнаха към гробищата, взе ги и тях, да ги заровят, за да има какво да прелива и къде да пали свещица.

У дядови Еленкови остана само една съседка, да пази къщата и да нагледва децата. По едно време, както миеше вкъщи купищата от паници, тя гочу през разтворената врата някакви гласове навън и се показа на прага. Бонкиното момиченце и едно съседско бяха наколеничили голу до хамбара и като пограждаха на старите, полюшваха се назад-напред, встрани — поразтворили ръце — и уж

плачеха над нещо; сетне се спогледваха едно друго, избухваха в смях и пак започваха да нареждат. Когато забелязаха жената, те избягаха, като се смееха, някъде към градината. Жената постоя, помисли и отново влезе вкъщи. След няколко дни си дойде в отпуск нова смяна войници от ротата на убития, които разказаха подробности по смъртта му. Загинал не през време на сражение, а на позицията, южно от село Побряг, срещу Дойран. До обег бил на пост. Като се върнал, изпрал грехите си в близката долчина и легнал да си почине. Към един часа неприятелски снаряд улучил земята им. Анани и други двама от околните села били убити на място, други — ранени, а трети — леко контузени от пръстта. Донесоха и снимки от погребението му — в ковчег, отрупан в цвят от акаци; Бонка беше я много яд на един от войниците, който бе се „облецил“ право срещу фотографа, да излезе добре.

Може би по-особените обстоятелства, при които бе загинал Анани, може би и това, че беше единствен син — нямаше ни братя, ни сестри, — че беше добър и преумян, но вестта за смъртта му се разнесе и по околните села, като се обогатяваше, като се украсяваше и се превръщаше в някаква красива малка легенда.

Бонка беше зашеметена от големия удар и по цял ден мълчеше, вторачила поглед пред себе си. Скръбта ѝ дотолкова беше я завладяла, че вече ходеше уморено, натежняло и обикновено изрази като „добър ден“ ги произнасяше със съвсем страдалчески глас — като че страданието беше преминало вече и в тялото ѝ. Понякога се затваряше в някоя от стаите и с часове плачеше; и като се изплачеше, ставаше по-богра. Първите дни често я измъчваше съвест за отношенията им с Анани приживе;

тя си припомняше някои гребни недоразумения помежду им, обвиняваше се за тях и страдеше, като си помислеше, че е могла да бъде с него винаги добра, нежна и любеща. Пак през първите дни тя го сънува на два-три пъти – и все в един и същи сън: в пролетна вечер край оголени още и весели върби той пристига срещу нея млад и засмян. Тук, както спеше, тя чувстваше в себе си сладък срам от нещо. По-нататък в съня се оказваше, че Анани е проговорил новата си греха с цигара, и това ѝ се струваше скръбно, толкова безнадеждно скръбно, че тя започваше да плаче бурно, неугържимо... От този сън я будеше обилна мокрота по бузите, по гушата.

На Бонка непрекъснато ѝ напомняха за Анани и предметите, които неговата ръка беше изработила, и любимите му вещи из стаята, и любимите му места. Но когато докоснеше стола, на който той обичаше да сяде, или рамката на троянската икона, която беше изработил, и те изпукваха, струваше ѝ се, че той самият ѝ се обажда из тях. Анани, след като загина, сякаш бе се завърнал вкъщи.

Дядо Еленко се боеше от нейното страдание и когато бяха заедно, гледеше да има и други хора при тях, а пък вечер, като се връщаше от нивата, често се застойваше на улицата с някого и до късно не се прибираше вкъщи. По едно време той взе да се отбива и по кръчмите, дотъпразваше се у дома си пиян, залиташе насам-натам с някакво пиянско съсредоточение, препъваше се в столовете, стоварваше се в къта на голата земя и започваше, без външен повод, да се кара на Бонка. Понякога пък взимаше между колене, внука си, гладеше с попука на главен главицата му и го целуваше с влажните си винени мустаци. Малкият се понамръщваше и извиваше лице настрана. Това пообидваше дядо Елен-

ка и той зафелкваше с надебелял език, като излъчваше шумно от време на време:

– Какво, и ти ли ме не щеш! Думата ми помни, чудо ще направя и пак ще бъдеш изучен! И... и пак ще бъдеш изучен. Като вървиш по улицата, хората с пръст ще те сочат... Нека те сочат... Ами я ми кажи за коя мома искаш да те ожена? А? Кажи ми. Само на мене... ми кажи. – И той приближаваше ухо до внука си и дълго чакаше огрямано да чуе нещо.

Малкият боязливо се усмихваше и мълчеше.

Хората отстрани взеха да мъмрят дядо Еленка за пиянството му и го уговаряха да остави кръчмите, защото сираците към него вече гледат. Той се сепна, престана да пие престана да се застойва по пътищата и отново излезе, богър и як, сред нивите, на ливадите.

Някои от вдовиците слагаха по съботите вкъщи до четиридесет и след това вече само раздаваха, но Бонка продължаваше да слага и след четиридесет, и след половин година. Трапезата беше винаги богата, хората оставаха доволни и я хвалеха.

На едни отговорки тя пак така беше сложила трапеза за Анани и бе свикала хора. Всички ядеха и пиха до насита. По едно време приятните разговори се прекъснаха и поканените наставаха да си вървят; Бонка взе да ги изпраща. Последна стана и си тръгна баба Милена с още две-три бабички. Както ги изпровождаше и тях и си приказваха, Бонка неочаквано и за самата себе си изви разговора на друга страна:

– Гледам оня ден Радка вдовицата върви по пътя и се смее. Как ѝ сърце дава!

Леля ѝ се обади:

– И ти щеш, лели!... И с хора ще вземеш да се събираш, и по бели ръкави ще тръгнеш, и на хоро

ще излезеш, и ще се хванеш да играеш, като си за-
жениш децата...

– Е-ей, пък ти, ле-е-льо! – учуди се Бонка, но
сама долови някаква несигурност в гласа си.

– „Пък ти, лельо“, ами! Нали си още роса, па
ще ти се поще и да си поживееш като млада гуши-
ца! Лошото лесно се забравя.

Бонка се сбогува и с тях и като се прибираше
от пътя, мислеше над лелините си гуми. Когато
притваряше пътната вратница, видя да минава
някакъв мъж отсреща по улицата, взря се да го поз-
нае и стоя така, умълчана и поруменяла, докато
той се скри някъде зад близките къщи. На двора от-
ново се спря. Слънцето приятно топлеше гърба ѝ,
почувства прилив на нови сили в себе си и погледна
за миг неспокойно към улицата, въздъхна и разля
поглед надолу по просторните поля. Ранният про-
летен въздух беше прозрачен, светъл и лек; пусти-
те още ниви ясно се открояваха пред нея с редкия
крушак из тях, с обраслите слогове, а по-нататък,
в далечината, примамно се синееха и постепенно
се сниваха и сливаха баурите, междy които сел-
ската река проблясваше и течеше, течеше...

РАДОСТ В КЪЩИ

Във вуйчовата Стаменова къщурка има ра-
дост! Едно време те си живеели добре в село, но ба-
ща му и братята му да вземат да се полакомят за
много земя и се преселили всички в равна Добруджа.
Минава време и румънците нахлуват и ги зароб-
ват. Тогава той решава да се откъсне тайно със
семейството си от своите, продава скритом дела
си на един турчин и една нощ се прехвърля в сво-
бодна България.

Спря се пак в родното си село. И – де сам, де с
чужда помощ – струпа една сламена къщурка нак-
рай село и я ограда с тръни. Лете работят чужди
ниви на изполица, пък зиме, когато другите мъже
киснат по кръчмите, той ще купи овчи кожи на нис-
ка цена, ще ги оцави и ще кръстоса крака край печ-
ката да подплаща грехи, да шие кожуси, та все ка-
пеха парици. Съседите, като ги гледаха, си гумаха:

– Добруджанците без земя, пък се гледат по-
добре от нас! Само с труд!... Дето е речено, и чу-
мин цяр ще намериш у тях. Биволиците им по един
котлак мляко, нивите им до гърди!

Вуйчовата Стаменова къщица блещукаше в
гълбоката зимна нощ. Наставали са всички рано-
рано.

– Обувай се, па иги, та обиколи биволицата,
че е... да се не отели. Боже, какво ли ще е! А дано е
женско. По-скоро, да го не смажат биволиците! Да не
умре от студ! – смъмра леля Иванка човека си.

— А-а, от стуг! Ще препреча аз тук, в ъгъла, гва-три наплата, ще забия колче, слама ще постелем и ще си спи тук при нас. Както отглеждахме леля му оная зима... Там съмна ли се, рано ли е, не познава се. — И вуйчо Стамен, както се чоплеше по голия нечист крак, дигна поглед към оскреженото прозорче.

— Тате, аз ще видя! — рипна Маринчо, та отвори обкованата във вълнени кожи врата и клъба от студена пара се търколиха през прага.

— А-а, затваряй там, че влезе „яремо“!

— И Цанкуни са светнали, тате!

Камо се обу, вуйчо Стамен изступа потури-те си, запали опушения фенер и тръгна за навън.

— Па ако се е отелила биволицата, галенце-то... — започна леля Иванка, но той отвори вратата и излезе.

Вятър и сняг забръскаха лицето му. Ушите му изстинуаха. Както бе поспрял под стряхата, той дигна яка, потули фенера под полата на полушубката си, навее глава срещу вятъра и тръгна. Един от легените шишове, увиснали на ниската стряха, се закачи о калпака му, пречупи се и безшумно потъна в дълбокия рохкав сняг. Вуйчо Стамен наруши към зимника, където спяха биволиците. Когато отвори мазето, тежка биволска топлина го задави. Биволиците се разместиха, извиха глави и спряха да преживят.

— Какво, има ли стуг? — попита ги той, дигна фенера спроти лицето си и бързо огледа около телната биволица. — Няма още нищо — отговори си той, закачи фенера на гредите, напълни яслите със слама и се спря при телната. — Вранке, Вранке! Мъничката тя! — помилва я той по главата, а тя галено гига глава и му ближе ръката.

Вуйчо Стамен пристъпи и я потупа леко по

гърба. Ще се отели тя, па дано е женско. И ще сбират масло за сол, за газ, за цървули. А след няколко години, като порасне галенцето, ще ги еши с тормакинята, пък старите ще продаде и ще купи нивичка. Да си имат барем една своя... Погледът му падна на големите тъмни очи на Вранка, която го гледаше някак многозначително. На вуйча Стамена му домилява за нея и той я успокоява:

— Ех, па може... там и да не те продавам. То да сме живи, та...

Биволицата стана неспокойна; разстъпва се, прилязва час по час, припъшква и колкото да я подкачаше стопанинът ѝ, вече не го поглежда, сякаш цяла е заета с това, което става вътре в нея. По едно време, както беше легнала, вуйчо Стамен забеляза, че отзаде ѝ ту се подаваха, ту се губеха бели остри копитца; но когато пристъпи към нея, тя рипна уплашено, копитцата се скриха и вече не се показваха. Вранка беше все така неспокойна: погледът ѝ беше съгъстен от болка.

— Сигур камо е пред мен, та не може — каза си вуйчо Стамен. — Е, мигар е първескиня, та пък ме е толкоз страх! — И той върза другите две по-настрана и си излезе.

Навън още прехвърчаше. На изток — над побелялото поле, над отрупаните гори — се зараждаше сив зимен ден. Студеното небе бе се позачервило.

Свинята, щом подуши човек по двора, заквича; кокошките се разшаваха в курника и затътраха, пелът изпляска криле и обогрителино изкукуруга.

Вуйчо Стамен си изступа краката пред прага и леко ритна с крак вратата.

— Мамо-о — лениво взе да мрънка по едно време Маринчо в затоплената от печката стая, — искам хляб ма!

— Сега ще ни се отели биволичката, па ще ти отваря коластрата. Гъста-гъста! Цяла неделя вие ще ядете млякото ѝ. Догде е младочно.

— И-и, вярно! Ще чакам. Ще се отели и все мляко!

— То гано се отели, че се обърках вече какво да ви готвя. Пък като има мляко, ще ти сипя хе там в паницата, па яж... Дойде кръщение, гойде задушница и няма с какво да идеш сред хората!

Пенка, която е препречила стан, е полегнала на кроеното, мести назад пицелките със сбрани пръсти и мечтае; по-нататък па ще сберат масло от биволицата и ще купят памук, че няма да стигне за кърпите ѝ...

Прозорецът побеля. През украсеното със скреж стъкло нахлува сива утринна светлина и огрезавява из стаята недигнатата още и омотана постилка, разхвърляни кожи, разхвърляни гърва — само ъглите спят още в мрак. Лампата, провесена над стана, все повече бледнее и свети сякаш само на себе си...

— Мамо! Биволицата се... ближе го! Отели ла се! -запъхтян се втурна Маринчо вкъщи.

Хукнаха всички към зимника, като забравиха къщата да зее. Когато нахълтаха при биволиците, Вранка дигна глава да види само кой влиза, гружелюбно им избреца и продължи работата си. Измърсена, изтъняла, кокалеста и станала сякаш по-висока, тя беше проточила глава над легналото пред нея галенце, ближеше го и от време на време нежно побреждаше. Галенцето весело вече гледкаше. Носът му смешно бе набръчкан. Козината му беше мокра, къдрава, лъскаво черна, пък копитцата му бели, свити и меки.

— Женско — важно продума вуйчо Стамен, като надигна зачервеното си лице.

— Женско ли каиш, Стамене? Маминото момиченце то! Божичко, гано ни е живичко!

— И на челото му бели косми — се обади Пенка малко замислена и с ръце под престилката.

— Мамо, мамо, виж! И на опашката бяло!... Като порасне, аз ще си го паса в гората! — крещи Маринчо.

Галенцето отърси глава, поклена с уши; това се видя някак особено на вуйчови Стаменови и те изпаднаха в неописуем възторг.

Маринчо го обикаля, прикляква, унича го, страховито се попресягва към него, но биволицата му изфучава сърдото и той се гърбва.

— Видяхте го. Хайде сега да си вървим, че майка му иска да си остане сама с него! Нека там... да си го оближе, да погбозае.

— То едно галенце, ти казвам, като мрянка! Мамината биволичка тя! Заплюйте го, мама, заплюйте го, че има очи всякакви! Пенке, бърдото и пробития камък намери, да я издоим през тях. Пък ти, Маринчо, ще занесеш първото мляко да го хвърлиш в реката. Като сода да тече из нея.

Белият спромашки двор прокътня от веселата глъчка.

Съседите надничаха сънени и чорлави из къщите си и си думаха:

— У добруджанците има радост!

Бръзка бе се изопнала цяла биволица вече. Едра, яка, не личеше никакъв кокал по нея. Беше врана – само на опашката имаше малко бяло; косъмът ѝ бе дълъг, гъст и загладен, пък когато стоеше, сита и спокойна, като се извиеше да те погледне, сякаш беше човек.

Майка ѝ я беше разглезила още от малка; като клекнеха под нея да я доят, не спускаше всичкото си мляко и повече от млякото оставаше за малчето ѝ. Понякога пък ще скъса нощем и иде при него, та му се разкрачи; на сутринта го заваряха свило се до нея, лежи на топло и набозано.

Бръзка още от малка бягаше да излиза по гората след гъртите биволици. И ходеше все по майка си. Майка ѝ я вардеше с рогата си от добитъка, често се мушваше с нея в шумака и я водеше на стръв, а когато гойдеше голяма вода, газеше над нея да не я отнесат буините мътни талази на реката. И Бръзка така бе свикнала с майка си, че и когато порасна, не се лъчеше от нея. На ливадата, ако се улисваше да пасе и изостанеше между чужд добитък, току ще трепне, ще дигне глава със сламки по устата и ще вземе да вика майка си. И когато майка ѝ се обадеше от някой край на чердата, притича там, тръкне се галено о нея и се наведе да пасе облизано. Тя ходеше все след колата, а като впрегнаха гъртите в ралото, въртеше се около тях по високите слогове.

Понякога биволиците така биваха изморени

от тежка оран или от някаква дълга курия, че след като ги отжегляха, не се помръдваха от ярема и не погледваха храната, която слагаха пред тях, а веднага лягаха. В такива дни Бръзка напразно побутваше закачливо с глава майка си – тя оставаше няма, неподвижна. Дядо Марин Проклетия, като гледеше младото добиче, му се заканяше:

– Скоро ще дойде и твоят ред. Почакай!

Редът ѝ дойде.

Дядови Маринови бяха задлъжнели по новата си къща и решиха да учат на ярем Бръзка, пък майка ѝ да я подхранят и след това да я откарат на пазара. И една събота, като се видя по-свободен, дядо Марин влезе вкъщи, позасмя се и се обърна към внучката си:

– Йонке, а остави, тато, паниците на майка си, па ела да идем с Бръзка за люцерна. Съботата не е лош ден.

Йонка, кой знае защо, се зарадва и като изтриваше ръцете си с престилка, излезе след дядо си. Той изви колата настред двора, поставиха ритлите и отидоха под сайванта при биволиците. Бръзка беше изопнала шия върху гърба на майка си и греше като на възглавница. Проклетия ги срута и те наставаха, запротягаха се сънливо, лижеха изтръпналите си меса, отупваха се с опашка. Бръзка се изплаши от погледа му, втрепенен в нея, изклепа с уши и отстъпи към другия край на сайванта. Той свали от майка ѝ връзката, намали оглавника и загашиха младото добиче в ъгъла. Бръзка цяла се бе запъхтяла и ги гледеше уплашено. Той пристъпи леко към нея и посегна да я погали по бузите, тя гръмна главата си и я удари в стената. От удара се зашемети и се позастоя. През това време дядо Марин я улови за рогата и кротко взе да я чеше по

гушата, зад ушите, по бузите. И при всяко мръдване на ръката му Бръзка трепваше. Излеко той успя да постави оглавника зад единия ѝ рог, но когато се мъчеше да го преметне и на другия, тя се изхитри, та навее ниско главата си и оглавникът се откачи. Той се приведе над нея и отново взе да я милва, като ѝ приказваше тихо и успокоително:

– Чакай ма, Бръзке, чакай ма! Не бой се ма, Бръзке! Галенце, галенце, галенце!

И със същия напевен и галювен глас продължаваше:

– Аз да съм на онова време, когато учех майка ти, душицата ти ще изкарам, ама ме изядоха пустите годинки!... Бръзке ма!... Галенце ма! Чакай ма, пуциньо!... От главата ми да опустееш!...

Доге ѝ приказваше и я милваше, той изваргу и я обиглави. Тя трепереше цяла и хълбоците ѝ високо се подигаха. Той я почака да се умаложи, като чистеше през това време очите ѝ, на отстъпи и потегли повода. Тя изтегна шия и не мръдна. Йонка взе да я удря – изпърво леко, пък сетне и по-силно, – но тя продължаваше да стои като закована. Когато дядо Марин гръпнеше, само главата ѝ мърдаше, а като се повърнеше към нея, заднисваше се и му не даваше да я приближи. Той се ядоса и погаде на Йонка повода, пък той мина отзад да кара. И щом подвикна, Бръзка за миг се сниши от страх, отскубна се от Йонка и побягна из двора, като влачеше и грънкаше синджира.

– У-у, тая мечка! – стрелна я с поглед дядо Марин Проклетия.

– Ох, да опустее, щеше да ми свлече ръката! – страхливо се обади с плачлив глас Йонка и търкаше глан.

– От мойта, от друга не! – изви към нея разг-

разнено лице дядо ѝ. – Ами като щеше да ти свлече ръчицата, тато – изтъни зъл глас той, – оти не държа по-здравичко! А?... На готовичко да ви е всичко?

Снаха му, стрина Стана, месваше, но като беше разбрала, че са я опуснали, остави хляба на кръга да скачат по него пилетата и излезе, та я хванаха и я откараха на колата.

Доведоха и другата биволица. Дядо Марин се зае да впрегне първо Бръзка. Както беше дигнал ярема и беше го подпрял на коляно, той я прикарваше за повода изотдалеко и кумаше с глава на снаха си да я почуква отзад. Бръзка, доде вървеше на противната страна на ярема, бързаше, но щом я извиеха към него, почваше да се дърпа, сякаш разбираше, че оттам ще дойде страшното; и ако успееш по някакъв начин да я прикарат, тя мигом описваше полукръг със задницата си и заставаше по продължение на ярема, така че само главата ѝ едва се допирала до него. Проклетия гълчеше тихо, през зъби:

– За устата ли ще те впрягам ма, жено! Та си се извила така на караач!¹ Вълци главата ти!

И той отново дигаше ярема, отново почваше да я прикарва към него и учеше Йонка – майка ѝ беше прескочила да метне хляба в огъня – по-изотдалеко, по-кромко, по-полечка да я шиба.

Най-сетне, объркана и зашеметена от борбата, тя се полъга и се притисна до процена. Понеже беше малко назад и държеше главата си ниско, дядо Марин повърна колата, навее полека ярема и го намести на шията ѝ. Като усети ярема на шията си, тя дигна изплашено глава и средната жегла удари дядо Марина по челюстта. Звезди заиграха пред

¹ Черен клонест бряст.

очите му, но той само примига, постоя един миг неподвижен и посегна да завре жеглата. При посягането Бръзка изхлузи глава и яремът тупна на земята. Проклетия се разтрепера от яд и я шибна с жеглата през носа. Тя се бе отгърпнала настрана, разкрачила бе задните си крака, навела беше ниско глава, зееше, фучеше и го гледаше с някакви обезумели очи. Той се похвана по челюстта и загълча:

— Ту-у, да се не види този змей!... Очите ти ще извадя! — И той се спусна с жеглата към нея.

Бръзка, както стоеше, се потързави назад и краката ѝ оставиха бели дракотини по изсъхналата земя.

Стрина Стана излезе пак. По едно време те се изхитриха, та докараха на Бръзка майка ѝ. Двете биволици се тръкнаха една о друга, сдушиха се, взеха да се лижат. Бръзка се поуспокои. Дядо Марин отмести другата биволица, хвана за рог майката и тя сама завря главата в ярема. Поуспокоена, доверчива вече, погаде се и Бръзка, та я впрегнаха.

— Тате, ами защо не с нея? — посъветва стрина Стана свекъра си, когато той пускаше из ярема майката на Бръзка.

— Нека да се учи с тази. Двете ще работят оттук нататък — отговори със сърдит глас той, като впрягаше другата гърта биволица.

Бръзка беше повесила глава, принизила се бе някак си към земята и плахо гледаше. Дядо Марин се прекръсти и ги потегли. Тя усети някаква голяма тежест зад себе си и ту се спираше в недоумение, ту подплашено подбягваше напред, за да се спаси от нея. Дядо Марин вървеше заднишком и се поизвиваше да се не препъне о нещо. Бръзка продължаваше да гържи главата си съвсем до земята, а задницата си — навън от колата, та вървеше мал-

ко ребром. През портата едва я прекараха и задното колело се окача. По улицата — уморена от страшни болки по врата, от инат — прилегла на няколко места; Йонка я шибаше, шибаше, но тя не ставаше. И изведнъж, сякаш ѝ хрумваше нещо, току ще рипне сама и ще тръгне. Понякога пък, както вървеше, ще се сбързи, та изпревари другата биволица, и изведнъж ще спре и не мърда. Йонка пак зашибваше, биеше я и през краката, но тя само потрепваше от ударите и се боеше да пристъпи. Ако Проклетия тръгнеше срещу нея, тя стремително се заднисваше и колата се повръщаха и извиваха към плета. И пак ненадейно ще тръгне и ще го буторяса. Пък по едно време го застъпи и му изкъса закачките на цървула. Той тързусе цървула по пепелта и не смееше да се наведе да го поправи.

По едно време, омаломощена вече, тя се поукори и тръгна по-спокойно. Дядо Марин често ги спираше да си поеме малко душата и той, и Бръзка и като ѝ рошавеше галено главата, приказваше ѝ: „А почина си малко“! И пак потегляше.

Когато се върнаха с люцерната, Бръзка беше потънала в пот, укротена и на едната ѝ буза личеше кръв. Дядо Марин Проклетия обърна колата и я отпегна, но тя уплашено бе притиснала шия до средната жегла и не искаше да се измъкне от ярема. Той я тласна с рамо, тя извади главата си, побягна, описа кръг из двора и спря, цяла заслехтяна¹ под сайванта, като гледаше уплашено към колата.

С безгрижното скиторене по горите и ливадите бе се свършило вече.

¹ Запъхтяна

ПРОСИ-ТРОШИ

290

ИЛИЯ ВОЛЕН

Бях ученик във второ отделение. Семейството ни беше средно – нивици се намираха, разхвърляни тук-там по селската мера, но изтощени вече и граскани с гървеното рало, пускаха по малко; каквото се изкарваше от тях, отиваше в железните каси на бирниците, лапаха го дюкянджиите срещу загължения. И като чуكنеше общинският барабан на мегданчето пред нас, майка ми изскачаше на пътя пред портата с ръце на кръста и започваше да вика и да кълне, преди да чуе за какво ще бие барабанът:

– Пак ли ще искате нещо от нас! Не наситихте ли се, вълци проклети! Вземайте, обирайте, яжте!... Изяжте и нас, та да се свърши наведнъж!

Пари вкъщи не се свъртаха и когато свърших молив или тетрадка, трябваше да чакам да снесат кокошките и още топли-топли занасях яйцата на дяго Банко, който ги ловеше на каквато цена си искаше.

Все поради тая сиромашия по-решителните мъже от селото някога ходели на печалба във Влашко – по чифлиците на чокоите, – а през моето детство започнаха да ходят пък в Америка, да работят по тамошните фабрики и ферми. От Америка те се връщаха бедни, както и отиваха – едва си плащаха пътя.

В нашето отделение имаше едно момиченце на име Юлка, чийто баща също беше заминал за Америка. Той беше ъ изпратил от тая далечна –

през планини и морета – страна синя копринена престилчица, цялата изпъстрена с фигурки от хора, растения и животинчета. Мен много ми харесваше тая чудна престилка и аз често търсех джурбата на Юлка: показвах ъ, острех ъ моливите, подвързвах ъ книгите – тя ми отвърщаше с благодарствени погледи. Юлкини бяха бедно, но будно семейство. Нивиците им бяха малко и баща ъ всяка пролет се разтичваше да търси хляб. Макар че бяха бедни, те ходеха винаги чисто и спретнато облечени, вкъщи им беше винаги наредено, по двора им растяха цветя, знаеха си работата – знаеха си и почивката. Съседите им присмехулно-завистливо казваха за тях, че се гражданият. Юлка имаше голям брат в гимназията, за когото се говореше, че се учел много. Откакто тръгна и той в гимназията, баща им видя голяма мъка за пари и още с първата група замина за Америка. Пари за път, пък и да остави малко вкъщи, той земна с големи лихви от дяго Банко. „Не са големи лихвите – уговаряше го чорбаджията, – на печел отиваш, пари ще трупаш!“ Юлкини получиха най-напред малко пари от Америка и това си бе – дяго Банко, като чу, че им е пратил, се разсърди много, заплаши ги, разтича се срещу полицата да им взема нивата до селото и едва когато му отделиха част от парите, се успокои; глъжникът започна вече да изпраща направо до него всичко, каквото изкарваше там, в Америка.

И Юлкиният брат в гимназията продължи да живее в големи лишения. Из селото се говореше, че учителите му, като виждали колко много се учел и как се измъчва от немотия, били решили, щом изкара шести клас, да го пуснат да подаскалува, за да си спести малко парици и после да довърши. Но той не можа да доузкара и шести клас – заболя от

291

ЧЕРНИ УТАРИ

туберкулоза, прибра се в село и рано през пролетта почина. Майка му – отчаяна, съсипана – отново зае пари от дядо Банко и направи голямо погребение. Цялото село беше излязло на погребението на момъка; и нашето отделение, зарад Юлка, придружи покойника до гробищата. Откупената музика свиреше отпред – така майката беше пожелала, – облечените в черно хора бяха побелели от дарове – кърпи, ръкави, ризи; сякаш това не беше погребение, а някаква злобеща сватба. Пролетното небе бе огромно, празно като синя пустиня. Земята бе гола, тиха, безлюдна – тук-там се мяркаше някоя залутана човешка фигура, – още не беше започнал по нея истински живот.

Юлкината майка беше гала на учителката ни един вързоп моливи да ги разпредели между по-бедните ученици в отделението. Моливите бяха кафяви, ръбести, нови и издаваха някаква сладникава миризма. Юлките моливи ми взеха очите. Когато учителката взе да ги раздава, мен ме отмина; стана ми много мъчно. А когато даде и на съседското ни и роднинско момиче Панка, едва се сдържах да се не разплача. Вкъщи разказах това на майка си и тя се развика:

– На Панка! Че те по-бедни ли са от нас, та на нея! Баща ѝ седи на дяговата Банкова воденица, краде хорското жито и го продава и всякога имат пари! И имотът им е повече от нашия! Д'уе да провери на общината!... Така ѝ кажи: „Мама рече – кажи ѝ, – че ние сме по-бедни от Панкини, дай и на мене един молив!...“ Помоли ѝ се. Като си го изписал вече и едва го крепиш между пръстите си, откъде ще ти взема пари за нов! Пущинските кокошки се разкрилиха до една, не носят вече, искат да мътят!

На другия ден в училището аз станах от чи-

на си и повторих пред учителката думите на майка си:

– Мама рече, че ние сме по-бедни от Панкини... Да гадеш и на мене един молив... Баща ѝ печели на воденицата.

Учителката ме погледна един миг изненадано, приковано; след това трепна от някаква невестела радост и като тръгна към катедрата, приказваше:

– Има един... остана един, само че дефектен е.

И тя извади един молив от катедрата, поразгледа го оттук-оттам и ми го даде. По средата моливът имаше някаква вдлъбнатина, замазана с нещо черно. В отделението се надигна висок равен шум. Учениците се движеха по местата си, шушнеха си, кусаха се. През целия час учителката не можеше да ги умири. През време на междучасието ме ме заобиколиха на чина и любопитстваха да видят молива, присмиваха ми се, че съм си го изпросил, пък един от тях – Христо Дичев, – най-закачливият, ми подаде молива си и извика:

– На ти и моя молив бе, ей!

И тогава всички запротяха към мен ръце с моливи и викаха един през друг:

– На ти и тоя молив!... На ти и моя молив!...

Като държах молива и го обръщах насам-натам в ръце, страшно смутен, аз го счупих, без да си ща. Счупи се точно на две, на вдлъбнатото място.

Христо Дичев завика:

– Е-е-ей, вижте го, има два молива вече! Хе-хе-хе!... Който проси, троши!... Проси-троши!... Проси-троши!

И тогава всичките деца – чорлави, окъсанички, немити, сополиви – заподскачаха на един крак около мен като дяволчета, шибаха юмручетата си

едно о друго и викаха:

– Проси-троши! Проси-троши! Проси-троши!
– Пък аз – дето се казва, – нито на земята, нито на небето.

По едно време потърсих с очи опора в Юлка; цяла облечена в черно и бледичка, тя седеше самотно на опразнената редица – вцепенено загледана пред себе си.

Струва ми се, че тогава престанах да бъда дете и разбрах, че не с унижителни молби, а с честен труд и борба може да се извоюва по-добър живот.

ПЕСЕНТА НА ЗЕМЯТА

Появи се Звездица горе на вечерното небе и живо затрепка над гори и поля. Притъмняваше; житата се губеха в мрачината – горите се сливаха в големи тъмни петна.

Оттогу по шосето идеха два човешки силуета и сякаш разбутваха мрака. Беше Зъмковският и жена му Ненка. Тя все изоставаше и мъжът ѝ, извърнат към нея, често я изчакваше, понаместваше товарите на гърба си и я подканяше.

– Нали знаеш? – оправдаваше се тя и гопълваше с друг глас: – Пък и... багаж пуси!

– Хайде, хайде, не кълни – по-меко и суеверно годаваше мъжът ѝ и я успокояваше: – Още малко!

По едно време той се отби от пътя, спря се пред една неожъната нива, отпусна се и весело заговори:

– Хайде, добър вечер!... Дойдохме ти и на теб!

Пристигна и Ненка. Изправи се и тя срещу нивата, обхвана я с оживен разнежен поглед и добави:

– Ще си я приберем и нея!

Нивата шумолеше от нощния ветреца и погирваше пред тях.

Зъмковци спряха на една полянка, на която спираха всяка година. Те идеха от село. След приятната почивка на летния празник те се навечеряха вкъщи, взеха си грехи, храна, съд за вода и тръгнаха да вървят на нивата; бяха намислили да спят там, та сутринта – като станат от сън –

веднага да се хванат за сърповете. Нивата беше настрана от имота им и бе до голямото бяло шосе, което идеше откъм Балкана и слизаше надолу към Дунав; наричаха я „На шосето“.. На Зъмковци беше им приятно да работят на тая нива, защото по големия път непрекъснато минаваха непознати хора, точеха се кървани от далечни места, префучаваха лъскави автомобили – и дълго време, преди да идат на нея, си говореха за това.

Ненка излезе на края на полянката и викна към нивата:

– Злати, а стига бе! Ще си осакатиш някоя ръка в тъмното, та после...

– Да нажъна и тая ръкойка, и няма – обади се мъжът ѝ и отново се чу в мрака остро и равно изпълнене на сърпа.

След малко той донесе под мишци две снопчета жито за възглаве, разстлаха под едно клонесто дърво шумата, която Ненка беше накръшила, метнаха отгоре ѝ черга и легнаха.

– О-ох, накъдето и да се извия, все ми е зле! – простена по едно време Ненка и зашумоля в леглото.

– Бе пък и... да бе си останала в село! – сънливо и неубедително се обади Злати и като помълча, добави: – Толкоз си навременила!... Всеки ден може да родиш.

Изтощена от генонощната лятна работа, Ненка се зарадва в себе си на думите му, но на следния миг сърдито възрази:

– Ща! Ще седя в село, пък нивата ще гори на слънцето!

На Злати му се доця да припомни на жена си, че утре ще гождат гвете ѝ сестри да им помагат, но понеже бе го налегнал вече сън, само се прозина високо и се сгуши за спане.

След горещия летен ден всичко бе се отдало на дрямка и почивка. Само шурците и звездите бяха бужни. Звънливите гласчета на шурците и трепетът на звездите сякаш сближаваха земята и небето.

Злати бе се смълчал. На Ненка уж ѝ се спеше, а не можеше да заспи; беше ѝ задушно и – някак си усещаше цялото си тяло. Тя махна на комар, който тихо забръмча отнейде над тях, и сложи нежно и гвете ръце на корема си.

Досегашните деца на Ненка бяха момичета. И много им се искаше – и на нея, и на Злати – да си добият момче. „Не искам момичета! – казваше тя. – Жената е робиня вкъщи. Момче искам – да заповяда!“ Пък мъжът ѝ често се шегуваше пред по-близките: „Ако ми не роди и тоя път момче, ще я откарам на пазара да я продам.“ И понякога допълваше разтревожено и сърдито: „Да прибера чужденец да ме гледа! Никого! Не можеш да му се скараш, не можеш да си кажеш една шега пред него, не можеш да го наредиш на работа!... Ами, никого! Чужд човек не искам да се разполага на мойто, на мъката ми!“

И старите – свекърът и свекървата – гледаха накриво Ненка, че не ражда момче, и току си шушукаха.

През есента, дето мина, Злати, като се срещаше с жена си – по двора, из къщи, – често се заглеждаше в очите ѝ и я питаше: „А бе ти като че искаш да ми кажеш нещо!“ А тя му отговаряше смутено: „Е, нищо!“ – и бързо отминаваше. Докато един ден, като отидоха с колата на градината да изсекаат зелето, тя му съобщи, че е бременна. „Чаках да се уверя“ – завърши тя. Злати се зарадва много и на връщане де когото срещнеше, спираше колата и му даваше зелка. „Ей, стига, че ще се върнем с празни кола!“ – се смееше Ненка. По светлите коледни празници и старите разбраха, че е голяма; тя не само че

не посягаше на свинското, ами дори и като ѝ замиришеше, подигаше ѝ се. И често току ще изтича навън зад къщата, откъдето се дочуваше през стената многократен страдалчески вик. Вкъщи се умълчаваха и не смееха да се погледнат; само като влезеше – пребледняла, с овлажнени очи и позасрамена, – ставаха по-внимателни към нея. Отсега нататък вече и старите я заобикаляха все повече с грижи.

Един ден през най-дебелите снегове, както седеше в затоплената и умълчана стая до прозореца и плетеше, тя усети, че нещо притренка в нея. Детето беше оживяло. Тя рипна от мястото си радостно разтревожена, погледна към свекърва си, която бе прихлупила глава над някаква женска работа до печката, погледна към ъгъла, където бе се заиграло най-малкото ѝ момиче, и отново седна на мястото си. Но работата ѝ не спореше вече – не можеше да улучи бримките, кълбото ѝ час по час се търкулваше из полата – и тя стана, та отиде до съседите. От моя ден детето все по-често и все по-определено започна да шава в нея. Понякога, когато седеше успокоена, то се разиграваше; с ръце в полата си, попритворила очи, леко усмихната и цяла вгадена в себе си, тя следеше изричките му. Пък веднъж, като вечеряха, то така силно прирута в нея, че всички забелязаха това – сякаш нов човек се появяваше на трапезата.

На Ненка ѝ личеше вече бременността. Хората си мереха вече приказките пред нея и ако я срещнеха с ядене – даваха ѝ от него, ако я видеха – спираха се още отдалеч да ѝ направят път. Тя наедрия много, тялото ѝ се изкриви като зърно, из което е покарало кън, петната по челото и хълмналите ѝ бледи страни се увеличиха, устните ѝ се поизвърнаха и някаква светлина непрекъснато лежеше по лицето ѝ. Откак натежня, тя виждаше големи затрудне-

ния при полската работа; и най-вече при жътвата, където трябваше непрестанно да се навежда. Но нивите с всеки ден презаряха и трябваше да се бърза. Ето и тая нощ бяха дошли да спят на нивата. Когато изгрее месецът, ще станат да жънат, а тя все още не може да заспи и току се обръща ту на едната, ту на другата страна, току се отбива, току се завива. Злати беше заспал вече и – отпуснат, успокоен – дишаше високо и равно. Тя притвори очи и се помъчи да заспи насила, но сънят не идваше. И отново се загледа в мракка. Дърветата из нивите и баурите по нощния светлосинкав хоризонт стояха усамотени и мрачни в неясната светлина на звездите. Насреща гората се издигаше черна, враждебна; храстите бяха като живи. На Ненка ѝ се стори, че някой оттам я гледа и я докосва със страшния си вътрешен поглед. Тя потръпна, отвърна глава и се попремести до мъжа си. В ниското, откъм тъмния дол, се чу самотният и плачлив вик на чухала.

Като жумеше и напразно се мъчеше да прогони от себе си безответните и отчаяни викове на нощната птица, Ненка усети за миг болка в корема си. И страхът ѝ премина към узрелия вече плод, който носеше в себе си. „Боже, как ли ще се роди? – помисли си тя. – Каквото раждам трудно! При първото, горкичкото, щях да умра, при другите – с часове мъки... Пък аз и да умра, ама то да ми оживее... Ами кой ще го гледа, милчикото? Не, да съм жива, та да си го отгледам и него ... Колкото мъчно се гледат, да го не обичаш толкова, няма да имаш сили да го отгледаш! По цели нощи не спиш, ядове, страхове! Пък като се разболе... Боже, колко беше страшно!“ Първото ѝ дете се разболя наскоро след раждането. Носиха го и при лекар, и по врачки; и накрая толкова се изплашиха, че каквото им кажеха – все го правеха, където им каже-

ха – все го носеха. Една сутрин майка ѝ и свекърва ѝ го взеха, та го занесоха и на друго село. Макар че беше съвсем изтощена, през целия ден тя стоя на крак до прозореца, гращеше по него, разхладяваше челото и дланите си по стъклото и ги чакаше. Привечер те се зададоха и като наближиха къщи и я видяха на прозореца, и двете заплакаха. „Колко беше страшно!... Да се отгледа едно дете... докато се отгледа едно дете... А старите казват: „Малки – малки грижи, големи – големи грижи...“ Цял живот!“

Ненка се сепна от някакво тихо хлипане. И когато се послуша, разбра, че Злати плаче насън. „Той се насна и сънува вече – помисли си тя, след като Злати се бе успокоил вече, – пък аз още...“ И тя огледа небето, да види по звездите кое време е.

Небето беше изпълнено със звезди; по средата не се виждаше от звезди – така нагъсто бяха. Имаше и егри, и гребни – и бели, и зеленички. И всички трепваха в хор, мигаха; някоя ще се спусне надолу по златна пътека... Сламата, пръсната из звездите като сребърна мъглица, преминаваше през цялото небе – от Балкана до Дунав. Колата блестяха на север, където звездите бяха по-нарядко, по-егри и небето беше черно. Кокешката току-що бе изгряла; купчината ѝ от неясни, гребни звезди тлееше като огнище. А Ралицата и Лъжикерван ги нямаше. Те се явяват по-наесен... „Късно е – помисли си Ненка. – Нощта скоро ще превали, а утре рано-рано, щом изгрее месечината, трябва да се стане.“ Ей я, нивата е го тях и ги чака. Всичките кокали я болят от умора, не може да вдигне ръцете си, а трябва да се жъне; кога ще пристигнат децата да ги отменят?... Дано е момче това в нея. Позабави се – дано е момче! И ще порасте, и ще го оженят; младите ще поемат работата, а тя ще бъде селарка, ще им се радва, като ги гледа да жъ-

нат... А може и да стане учен, ще иде някъде по градовете и ще вземе и нея, да му гледа децата... „Нощта превали. Хайде да се опитам пак да заспя...“

По едно време, както се мъчеше да заспи, Ненка поизстина и гърмката взе да я удря. Сънят все повече натежаваше върху мислите ѝ, все посече ги затрупваше. Някакви неканени и несвързани един с друг образи, които ставаха все по-причудливи, свободно нахлуваха в съзнанието ѝ и свободно изчезваха – яви ѝ се воденичен камък, който знае защо, дълбоко назъбен, яви ѝ се някакъв чер мъж, на когото челото и челюстта все повече се изтягаха напред, угължаваха се и почти се допирала; откъслечните мисли, които също така свободно се въртяха из главата ѝ, се превръщаха в сънища... И тя не разбра кога заспа.

Щурците сякаш покриваха уморената земя с талазите на равномерната си и сънлива песен. Беше тъмно, тихо и самотно; само гората от време на време прошумоляваше и никои не я слушаше.

Сънят на Ненка беше неспокоен; през цялата нощ тя усещаше тялото си изпълнено с детето, което – както ѝ се струваше в съня – непрекъснато се движеше из нея. И тези усещания непрестанно се примесваха с някакъв сън, че събират с другарката си от детство перушинки из двора и хармана и пълнят с тях една грамадна каца под сайванта ...

Когато станаха да жънат, луната беше навлязла в звездния рой и бе се успокоила вече след тревожния червен изгрев. Съзвездията се бяха отместили по-на запад и – преди да умрат – по-силно трепкаха, по-ярко блестяха. Земята беше осветена сивомрачно от месечината. Горите, изплашени сякаш от тая светлина, се бяха събрали на купчини.

Житото беше мокро от обилната нощна ро-

са и Злати и Ненка го оставяха на ръкойки след себе си. Те не бяха се разшавали още и жънеха през сила; телата ги боляха като бити от преумора, бяха разслабени от съня, препъваха се из тъмното стърнище, някой крак внезапно хлътваше в бразда, а разлюлените и пробудени пред тях черни класове сърдито ги пошибваха по сънливите лица. Но работата и хладината ги разсъняха. Те се увличаха, развеселяваха се и стърнището след тях растеше, ръкойките по него се умножаваха.

– Ох, убодох се! – изстенваше понякога Ненка. – Че то не знаеш на какво посягаш!

– Спускай се, спускай се – набързо и меко я подканяше Злати към работа и бодрото шумолене на сърпа му в утрото сякаш продължаваше поощрителните му гуми.

В галечината лумваше и загасваше огън; оттам идеше звън на разтирено по стърнищата стадо и редки овчарски провиквания.

На изток, в дъното на хоризонта, малко встрани, се зараждаше денят; светлина и някаква утринна лекота и нежност обземаше все по-нашироко небето. Звездите замижаваха, сякаш бе им се приспаало, и една по една напускаха нощните си игри и се изгубваха в дълбините на небето; само зорницата – едра и като че припляскана от лъчи и блясъци – радостно играеше пред новия ден. Из нощния мрак, който все повече се разреждаше и посиняваше, се надигаха земята – голяма, синя и прясна. Пръснатите на изток дървета се очертаха – бяха черни, сякаш в тях бе се скрила подплашената нощ и сякаш измерваха височината на посветлялото небе; върхарите на далечните сини гори назъбено се очертаваха по златистолъскавите хоризонти.

Пъпъдъците, скрити в затоплените си лег-

лица между мокрите жита, се събудиха и веселите им подвиквания изпълниха просторното и свежо лятно утро.

– Заболя ме кръстът – изправи се Ненка, като прибра стуската жито и сърпа към гърдите си.

– От шаване – безучастно отвърна Злати и продължи да жъне пред себе си, приведен и още отрупан в мрак.

Ненка помисли, поразкърши рамене, потупа се с ръка – както държеше сърпа – отзад по кръста и отново се наведе да жъне.

Болките в кръста на Ненка се усилиха и тя на няколко пъти приседва на стърнището. Злати пристъпваше да жъне и пред нея. Той я караше да иде да си полегне, но тя му отвръщаше с някакъв кротък глас: „Е, ще почакам, да видим какво ще стане“ – и продължаваше да къса със сърпа по малко.

През това време се беше разсъмнало хубаво. Слънцето още го нямаше, нито пък имаше никакви признаци, че скоро ще се появи, но денят бе настъпил вече по земята – свеж, светъл, чист и широк. Откъм селото, свряно в долината и задимено, идеше смесен утринен шум: последни петли, лай, мучене, тропот, подвиквания. По полските пътища се разшаваха хора. Ненка и Злати се бяха изправили на постта – с очернени немисти лица, смачкани и умокрени от росата, сякаш изоставени сред нивата от нощта – и гледаха първата група жътвари, която бе се задала отгоду по шосето откъм село. Ненка, както стоеше, изведнъж се присви одве, свлече се, та седна и застена. Силни и остри болки опасваха корема ѝ, кръста ѝ – като че нож я режеше, като че нещо се разкъсваше там вътре в нея.

– Ще става вече... Ще ра... – не дорече тя, пожелтяла и с подплашен глас.

– Нали ти виках аз да си полегнеш – спусна се поприведен Злати към нея. – Хайде да те заведа.

Тя помълча, посегя и бавно се изправи.

– Аз и сама ще – леко го отстрани тя с ръка. – Ще се закрепя и – полека, полека – сама ще ида. Ти обирай. И това е за маиняне! – показва тя със загрижени очи на житото и зашумя из стърнището, мина пред дългата редица от ръкойки и се загуби в шубраците, където спаха през нощта.

Далеч на изток – зад дуплите на баурите, зад горите сини, гдето се появиха първите зари на деня – небето почервения нависоко като огън; слънцето се приближаваше някъде отвъд хоризонта.

Жътварите, които идеха отгдолу по шосето, се оказаха съседи на Зъмковци по нива; бяха Илийковите – Радка вдовицата с момчето си и момчето си. Те се спряха под Зъмковци, навесиха багажите си на една круша сред нивата и веселата им глъчка изведнъж оживи околността.

Радка вдовицата пристъпи към междата по една бразда и както бе потънала до пояса в житото, подвикна на Злати:

– Добрутро, добрутро! Помага ти бог?... Къде ти е Ненка? Защо си сам?

– А, тук е и тя. Не съм аз сам. Ами ѝ голоша нещо, та отиде да си полегне – обясни Злати, след като отговори на поздрава.

Той помълча малко, като съсредоточено дялваше със сърпа някакъв бурен, а след това показва глава към шумака и допълни:

– Ей там е. Под голямото гърво.

Вдовицата отначало не можа да схване скритото желание в думите на Златя; беше се улесала в разтъркването на един клас и в одухването на осила. Тя зяпна, изсипа зърната в устата си и се

върна назад по същата бразда, като раздвижваше стръковете, където минаваше. Но някъде посред нивата, след като изяде зърната, тя се спря, сякаш се досети за нещо, погледна към Златя, който все още стоеше, погледна към шумака, запря поглед на гъстата широка нива, която я делеше от шумака, и продължи по браздата към децата си, които се бяха вече хванали на постта.

И Злати бе се привел вече, изравнил бе гръб с житото и жънеше; той често хвърляше страхливи погледи към хресталака, често спираше гръх и чакаше в празнотата на тишината да дойде откъм жена му някакъв стон, някакъв шум. От време на време тя се мярваше между хрестите, губеше се навътре в шумака.

На изток червенината на небето ставаше по-свежа, по-неспокойна. А на едно място – ей там, зад горите – небето сякаш скоро щеше да прогори, така бе нажежено; там не след много слънцето погаде златен връхчец и забуна нагоре като живичко; то нарастваше бързо и видимо, закръгляше се, потрепваше, докато на края цяло се появи насреца – грамадно, червено и без лъчи. На следния миг първите лъчи помериха земята.

По това време откъм хресталака се разнесоха силни викове. Злати – подплашен, в едната ръка със сърпа, в другата със стиска жито – потръгна към хресталака, но като видя, че и Радка вдовицата бе се отправила в същото време нататък, нерешително и с някакво облекчение в душата си се спря. Радка заобиколи нивата и навлезе в шубъркаша по една пътечка, студена и зачервена от първите лъчи на слънцето. Див гълъб, като я попогледваше през рамо с едно око, подбягваше пред нея по пътеката, сякаш я водеше.

Ненка беше полегнала на лакът до едно гърво

и имаше напрегнат, измъчен и раздърпан вид. С появата си вдовицата като че пресече болките ѝ.

— Какво Радке, ще умра! — бавно надигна глава Ненка срещу съседката си.

— Ами, ще умреш! Всички така си мислят, па... тъй се мре то! — успокояваше я Радка, както присигаше, и като се спря над нея, заговори: — Е, какво, ще добиваш, а? Аз разбрах още като ми загатна Злати, че си... Е, и на нивата, а? Нищо, нищо! Тук му е дошло ред, тук ще види свят! Няма какво да се плашиш, мене гледай! Ще го хванем.

Ненка я слушаше; гумите болезнено падаха направо по измъченото ѝ изнервено тяло. Тя внезапно завика пак, загърчи се, заграска с ръце по земята, заскуба трева.

— Умирам! Умирам! — повтаряше тя.

— Я гледай каква се е развикала?! Ще събереш целия връх... Умираш! А млъкни де!... Като че си първекния! — посгълча я Радка и домъкна тежкия бѣкел, та напрѣска челото ѝ със студена водица, след това я разкопча навред, суеверно развърза де що си имаше взел по нея, разплете косата ѝ, оправя всичко по грехите ѝ.

— Как да не викам ма, какво Радке — продума Ненка, когато ѝ полекна, — като че кучета ме късам вътре!

— Късам те! Прави си път детето, затова. Почине си малко, като се измори, и пак започне. Затова и ту те присвие, ту те разслаби... Иде, иде! — провикна се радостно тя. — Ами пеленки, пеленки приготвила ли си?

— Виж там, в цедилото... отгоду — показва Ненка към грехите. — Аз, като се знам каква съм, все нося със себе си парцалък.

Радка разрови грехите, намери басморляци-

те, донесе ги и започна да ги къса, да ги чисти и да ги пригажда за пелени.

— Па да си взела някое парче и от грехите на баща му, та да е послушно!

— Има... — не доизказа се Ненка и пак заохка, пак се замята.

По това време откъм нивата дойде глъчка. И не мина много, зад храсталака току се показва страхливо женената сестра на Ненка. Но Радка ѝ даде знак да се върне и тя отново се изгуби.

Радка се суетеше около родилката, която все крещеше и място си не намираще от болки.

— Помогни му и ти, помогни му и ти! — думаше ѝ тя. — Понапрегни се! Какво си го оставила да се мъчи самичко!

Ненка се хвана с двете ръце за дървото, заби крака в земята и правеше върховни усилия да се освободи и от плода, и от мъките. По едно време тя усети необикновена лекота и че нещо живичко и топличко зашава между кълките ѝ и приятно я погъделичка. Чувството, което изпита, не можеше да се сравни с никакви други чувства — струваше ѝ се, че наистина се разтапя от блаженство.

Радка пое детето; то заплака и зарита в коравите ѝ ръце и личицето му, и телцето му се понабръчкаха на светлината, на хладината.

— Мъжкарче, мъжкарче! — извика тя, сложи го върху пеленките, откъсна някакви конци от себе си и взе да се занимава нещо с него.

Майката бе се отпуснала с цялата тежест на тялото си върху земята — беше неподвижна, притворила очи, жълта като мъртвец и не искаше нищо да вижда, не искаше нищо да чува. Новият живот, който пристягаха в грубите пелени, продължаваше да вряка и да се противи безпомощно — ед-

на борба започваше. Радка му жумолеше нежни, успокоителни неща, гальовниж подложила устни напред и с престорен детски глас. Като го улови, тя го поднесе на майка му:

— А стани. А стани, та му дагни да бозне. Нека забозае... „Аз съм гладен ма, майко — заговори тя с размякнат глас на детето, както го беше издигнала срещу лицето си, — изгладнял съм, изгладнял съм, ида отдалече, много отдалече. Не искам да те знам болна ли си, здрава ли си, ставай!“

През това време Ненка се надигна, като се погипираше о земята, попривлече се, та облегна гръб на гървото и пое детето. Когато го взе на ръцете си, в първия миг тя се поизненада — Като че не очакваше да е толкова леко. Главичката на детето беше неестествено удължена, личицето му беше зачервено, носето — чупо и разтворено право срещу нея, устата — големи и неспокойни, а изпод забрадката му се подаваше дълга и мокра косичка. С тази безформеност, с тези неправилни още черти то ѝ стана още по-мило. Тя любовно го попритисна до себе си, разтвори с една ръка пазва и взе да го намества на гърдата си, която сама бе протекла и бе я умокрила; детето въртеше главичка, мърдаше устни, на един-два пъти захана и изпусна гърдата, но когато слабото майчино мляко навлезе в устните му; то се закрепи и лакомо засмука. Топлото мляко, което навлизаше в него, го успокояваше. То бозаеше и от време на време пропускваше — стомахчето му още не беше свикнало с храна. Ненка — с отпуснати наголу краища на забрадката, с разголена гърд — беше навела глава и не отделяше очи от него.

Вдовицата, щом ѝ подаде детето, остави я и бързо, възбудено излезе при жътварите. Когато ги наближи, тя стана сериозна, намръщена. Те бяха

престанали да жънат и уплашено я гледаха. Тя пристъпи до Злати, без да го поглежда в лицето, подскочи, та му взе шапката от главата и като подбягна настрана, весело се развика:

— Ще черпиш! Няма да ти я дам, докато не ме почерпиш! Син ти хванах! Момче! Аз го хванах! Аз!

Злати се усмихна объркано и някак си болезнено — тогава за пръв път той усети слаба болка в сърцето си, която отсетне все повече се засилваше — и едва можа да продума:

— Добре де, добре де, како Радке! Ще черпя!... На, ако искаш, и душа ще дам!

— Ще черпиш я, ще черпиш! Телето ще гътнеш и ракия от Балкана ще докараш за кръщенето, да се наядем и да се напием! Син е това, наследник!

— Добре де, добре де, како Радке! Като си пък рекла...

— Какво стоите и ме зяпате така? — внезапно и весело се скара тя на жътварите. — Да им приготвим хе там, под крушата, и да ги изведем на ветровина, че ще се издушат от задух в гората!... Тебе гугам, Злати!... Златей! — подвикна тя на щастливия баща, който бе заплеснал поглед към гората.

Те изравниха земята под крушата, разстлаха един сноп и приготвиха върху него леглото. Радка беше сложила на главата си шапката на Злати, говореше възбудено и правеше широко, шеговити жестове при работата.

Двамата овчари бяха подптели бради на криваците си оттамък шосето и любопитно гледаха оживлението по Златевата нива; една част от овцете им бе излязла на стърнището, а другата още беше в гората; шумните и екливи хлопатары и нежните, напевни медничета зазвъняха близко и ясно на различни гласове.

Когато преместиха Ненка и детето под крушата, и жътварите на Радка оставиха нивата сама и дойдоха при родилката. Радка наслага зелени клонки около нея, богна си и на ухото една зелена китка и като дигна ръце над новороденото, започна да благославя.

— Да остарееш като Стара планина! От небето да ти тече, от земята да ти расте!... Пък аз да съм жива, да ти играя на сватбата!...

— Ехе-ехе-е! Много искаш! — обади се общ смях.

— Що да не живея? Ще живея! — изопна загряло мъжко лице Радка срещу всички, полунашега, полусериозно.

— Ще живееш, ще живееш, како Радке. Остави ги ти тях, ще живееш — кротко се намеси Злати и отново обърна с поглед личицето на момченцето си. Гледаше го с ненаситно любопитство.

Двамата овчари, които бяха разбрали какво голямо и радостно събитие бе станало на Златевата нива, преминаха шосето и нагазиха в новото бяло стърнище със зелената сверка къпина из него: те бяха наповарени като охлюви — с грехи, торби, съдове — и надупчените им от комарите лица имаха загорял залезен цвят. По кривациите им — червеникави, гладки, блажни и извити напред отдолу — бяха отбелязани с резки на дълги редици белите овци, черните овци и шилетата. По-старият — поприведен, тантурест, брадясал и с жалейка около калпака — вървеше напред, замислял с едното око и цял ухилен срещу крушата. След него несигурно пристъпваше младият овчар — висок, с голо моминско лице и с вехта широкопола шапка на главата; той като че искаше да се скрие зад гърба на другаря си и не можеше да намери място на очите си — ту се обръщаше смутено назад към стадото, ту

се заглеждаше по далечните хоризонти. Двамата овчари зашумяха наблизко, навлязоха под крушата и поздравиха. По-старият пристъпни до бебето, навеси се над него, прожумоля му нещо и премести поглед пък на майката:

— Момче? Момиче?

— Момче, момче! — обади се в хор горделиво няколко гласа.

— Е, бащина отмяна!... Е, па на дя'о Анто ли ще подновите името? — обърна се овчарят към Злати, като изправяше с охкане кръст.

— На него. На татко. Анто.

Овчарят беше извадил кесията си и като размотаваше дългата и ремичка, която завършваше с желязна кукичка, си мърмореше: „На дя'о Анто, значи... Анто... Ха-ха... Анто.“

Той отново се приведе, та сложи парà при детето, посегна към личицето му, без да го докосва, и му подвикна:

— Анто!... Антей! Чуваш ли ма!

— Калуш — обърна се Радка към овчаря, — мен ме не е срам да искам, само това ли давам? Хайде, обричай, обричай!

— Е — кривна глава Калуш овчарят и направи широк жест с ръката си, — ще дойда слуга на сватбата му да коля овцете и да готвя! — И понеже шумните, весели жътвари и от това не останаха доволни, като се отделяше от родилката и се смесваше с тях, заподгупва, като че играеше, и догаде с повеселял шутовски глас: — Ще му хвана най-тлъстата овца от стадото си!

През това време младият овчар бе се придвижил тихо като сянка до детето, разтвори ръка, в която стискаше една парà, и му поднесе своя дар:

— Тази нощ се е родила и неговата звездица! —

замечтано издума той, като гледаше младеца, причервен цял.

Майката сведе поглед към детето и меко се усмихна – от лицето ѝ излизаше светлина.

– Ами ти бе, Лило, ти какво ще гадеш, като ходиш с чужди овце? – подкачи по-малката некенена сестра на Ненка младия овчар.

Той се усмихна и се изви настрана.

Песента на стадото приближаваше и огласяше всичко наоколо.

Овцете бяха подминали вече нивата; овчарите повлякоха крака из стърнищата след тях.

Когато жътварите останаха сами, решиха да обядват и да се залавят на работа. Децата на Радка донесоха тяхната храна – торби, гърнета – и насядаха да ядат общо.

През време на закуската Злати и Радка се наговориха да работят заедно до края на жътвата.

– Че то, каквото съм се намъчила да стоя по чуждите ниви и да моля мъжете да ми складят снопето! ... Добре стана така ... Пък и когато се съберат наедно повече хора, по-весело е и по спори работата – радваше се Радка.

Злати помълча, погледна за миг бебето, спря поглед на двете ниви – неговата и Радкината – и заговори:

– Някога, како Радке, когато са били млади, моят баща и твоят свекър, бог да го прости, са купили тази нива от един турчин изселник и си я разделили. Сгорили една варница, продали и по едно добиче и с парите купили нивата. Погаждали се ... Сега пак ще ги наорточим! Като прежънем, ще дигнем с Райко ралата – и той погледна весело Радкиното момче, – ще ги угарясаме, ще ги насеем и на

лято пак заедно ще ги жънем. Обща нива.

Сред жътварите настана оживление.

Като се наядоха, те се изправиха на шосето и захванаха нова широка пост. Нивата по края беше огазена; имаше и зелени стръкове – отядени през пролетта от добитъка и отпосле израсли. Жътварите пробрах зрелите и запазени класове и нагазиха в опрашено жито. То стоеше пред тях – бяло, гъсто, високо, напълнило нивата; по тежките уведени класове се червенееха оголени вече зърна.

Постта я режеше по-малката сестра на Ненка, до нея бяха се наредили младите, а края обираше най-старата – Радка. Радостта и общата работа бяха подигнали настроението на всички и сякаш го бяха уеднаквили – всички се наджънваха, всички се шегуваха. Сърповете равномерно жрапаха, класовете пред жътварите се полюшваха и сухо шумоляха. От време на време някой жътвар, както жънеше и пълнеше ръката си, мятваше за миг ръкойка над житото; друг се обръщаше назад и като прикrepваше със сърп нажънатата си ръкойка, пристъпваше по-приведен, та я слагаше на снопа си; трети, шръкнал, бързаше да вие въжето си; някой пък коленичеше зачервен на снопа си и го връзваше.

По едно време на постаджийката ѝ хареса много житото пред тях, закрепил се, умълча се и зажъна влаком наред по постта. Като ходеше чак пред ергенчето на Радка – което се беше хванало до нея – и лека-полека го избутваше към другите жътвари. Но то скоро се съвзе и когато тя отстъпваше, тръгна по нея. Когато ергенчето се върна надире, пък девойката го подгони. И така – изпоредени един до друг и мълчаливи – те засноваха насам-натам по постта, движени сякаш от някакъв ритъм; ергенчето беше обърнало каскета си с

козирката назад и когато то водеше, правеше по постта някакви големи, неестествени крачки и от време на време весело подвикваше. Постаджийката беше майсторка на витите ръкойки – чудеха ѝ се как можеше да жъне с такъв товар от жито на ръката си. Когато сложи ръкоиката си, тя се разпускате, нарастваше и беше равна и чиста. И от две-три изправяше сноп.

Усилната работа беше придружена с много шеги. На Злати все му се струваше тясна постта и току се обръщаше към постаджийката:

– Поотпусни я, поотпусни я! Поотпусни я, да си не гоним сноповете. Какво сме си събрали така главите като овце на пладнина!... А, па ще те похваля пред ергените!

Момичето, което се сещаше за кой ергенин му домятат, поглеждаше топло и благодарно батя си Златя и му отговаряше също така на шега и с поговорка:

– На в нива, на в нива, ама утре сам на нива!

– Янке – закачаше той и Радкиното момиченце, когато видеше отминати стръкове, – отде ще вземеш толкова ризи за тези сватове, дето са щръкнали след теб!

Ако видеше след някого много ръкойки, ще му подвикне:

– Пуу, пуу, пуу! Накъде си ги повел така? ... Свивай ги да не излезе вятър!

Забележеше ли пък, че някой вземе да пристойва, подбиваше се:

– Вижда ли се Бъркашкото дърво? Казват, че било ей зад оня е-е-е, синия баур!

По едно време като си върза и изглади той сегна на него.

– Ей, хора – обърна се той към жътварите,

като си вадеше тютюна, дават ли ми да изпуша една цигара?

Обсипаха го с шеги.

Злати мярна с очи към крушата, където спеше бебето – заситено от млякото и затоплено от грешките, а майката бдеше над него, – и разля поглед по голямата и наситена лятна земя. Далече и-и, в края на хоризонта, валеше дъжд из облак. Злати хвърли неспокоен поглед на юг към планината – тя се синееше чиста, мека и нежна. Това го успокои и той отново пое от цигарата си и гуди поглед по златния простор – побелял от жътвари, по далечни сини гори – задрямали в сребърните сияния на лятото ...

По едно време Злати се сепна, угаси цигарата си наполовина, прибра я и се изправи със сърп в ръка; той постоя един миг, пристъпи към мястото си на постта, което беше поизостанало, подвикна му шеговито като на коза: „Каиш!“ – и зажъна, подгони го.

Някъде по широкото житно поле се запя; не можеше да се разбере откъде иде песента, кой пее – сякаш пееше самата земя. Гласът – тънък, еклив, сребрист – се издигна, проточи се, като че искаше да стигне до края на простора, и след това постепенно затихна, сякаш там някъде, в далечината, песента и светлината се сляха.

Слънцето бе се издигнало високо и печеше – по цялата земя беше светло и топло; хората го поглеждаха и бързаха да работят, дърветата обръщаха листа към неговите животворни ласки, плодовете наливаха сок и зрееха, едnodневките весело играеха из светлия въздух – слънцето, което принадлежи повече на земята, отколкото на небето.

КОГАТО ЗЪРНОТО НЕ ДАДЕ ПЛОД

316

ИЛИЯ ВОЛЕН

Към края на юношеството си харесах много Сладунка Белилова; забелязах я, Когато беше в последния клас на прогимназията.

Бяха настъпили пролетни гъждове. Дни наред непрекъснато вали – ту ще приплющи и ще се залюлее едър, висок, припрян гъжд, ту ще поразлаби, заситни, ще затренка и се закрепн така с часове. Но един ден привечер спря. Като утихна от гъжда, чу се силно бучене и из селото се запrikaзва, че реката придошла мътна и голяма. По-любопитните селяни зацапаха по улиците към реката. Наистина, тя отгавна не беше идвала такава силна. Заляла нашироко лъките около себе си – цяло море, – заляла беше гървения селски мост, а гору под селото бе се дигнала високо между сините скалисти брегове. Водите ѝ бяха червени и гъсти, застрашително се надигаха на големи белогриви талази, мятаха се бясно насам-натам и свежо полъхваха на гнилотак и тиня. Те носеха и яростно премятаха из вълните си изкоренени гървета, пощъщнини и гори издавени животни. Отвъд реката по мокрия зелен баур, леко порумениял от залеза, пристигаха хора и добитък от гората и като нямаше как да минат, връщаха се назад да ношуват по колибите.

Селяни бяха наизлезли покрай реката на няколко места – аз бях при градините. Мъже, жени и младежи – с позабехнали лица от затворения живот през гъждовните дни – приказваха объркано и

високо, за да заглушат шума на водите; необикновено водна стихия беше поразила и радостно възбуждала всички.

Както се бях загледал в един водовъртеж, който от време на време се разтваряше, изцърцорваше като жив и поглъщаше наголу в студения си бездни всичко, каквото се завъртеше около него, аз чух нежен и крехък женски смях. Трепнах и вдигнах глава, сякаш някой ме беше повикал; бързо огледах наоколо и приковах поглед в Сладунка Белилова – само от това лице, само от тези очи можеше да гоиде този сладък смях! Тая пролет тя неочаквано беше израсла и се бе разхубавила – да не я познаеш! Лицето ѝ – бял-червен трендафил! Очите ѝ – черни, големи, парливи и току ги попремрежва! Усмивката ѝ – лъскава и лъчезарна! Стоях като ослепен, като гръмнат, не можех вече да откъсна очи от нея – реката изчезна, златният залез горе на баура изчезна, хората около мен изчезнаха. Тя беше забелязала, че я гледам, и изпърво това я забавляваше, но после се уплаши, взе да мята наоколо си къси, тревожни погледи, като че търсеше помощ, и по едно време врътна сърдито рамене, гръпна дугарката си за ръкава и си тръгнаха. Тръгнах и аз след тях. Те се поизвиваха назад към мен и все повече се сбързваха, докато се скриха у Сладункини. Аз се повъртях около къщата, пошарих из околните улици и пак се върнах към Сладункини.

На север зад зелените тополи се понадигна ветрилообразно жълта вечерна светжавица. Чу се тътен. След това друга светжавица жато слепително огнено къло се търколи в краката ми и гръм разгруса простора. Едри капки зачукаха по листата на гърветата и аз се сврях на сухо под стряхата на Сладункината къща. Зашиба яростен гъжд,

317

ЧЕРНИ УГАРИ

спусна се като мрежа пред мен и сякаш никога вече нямаше да спре... Притъмняваше.

От моя ден Сладунка Белидова навлезе шумно и победно в живота ми – навлезе в мислите ми, навлезе в желанията ми; изпълни дните ми; изпълни нощите ми; животът ми като че се превърна в някаква Сладунка Белидова.

Как стана това?

Аз бях млад, а тя беше хубава.

Дъждовете престанаха, изваляха се; реката се оттече и се избистри.

Времето се изчисти, оправи се за работа и селяните наизлязоха по гората на копан.

Нашият имот беше повече по Бенишинското – малко ниви имахме проснати по другите селски мери. Имотите пък на Белиловци бяха точно в обратна посока – отвъд регата, отвъд селото; Белиловският връх се синееше в далечината и едва се различаваха горите от нивите. А колко ми се искаше да срещам Сладунка Белидова... да я виждам, да я гледам непрестанно!

Сутрин селото се пробуждаше рано – обилно окъпано в роса от скорошните валежи: от изток през мокрия порумения листак на градинските гървета надничаше студената свежа червенина на утрото. Небето беше високо и някак леко и весело. Над селото пробудно се носеше напевният металичен звън на Керимовата ковачница – там от тъмни зори се започваше клепането на мотиците. Хора и добитък – сякаш помамени от моя звън – скоро изпълваха дворовете, улиците. Оживените от народ полски пътища заприличваха на потоци, които се изливат по нивите. Младото утро вече бледнееше на изток.

Още неразсънен добре от краткия летен сън, още усещащ болки по битото сякаш от полски труд тяло, аз тръгвах за нивата с мотица на рамо и с друг някакъв товар, окачен отзад на нея – торба, съд за вода, – като вървях усамотено малко напред или малко назад от домашните си и сумтях сънено. Вегруната на широкото лятно утро, веселата глъчка пред мен и след мен скоро ме обогряваха и аз неспокойно започвах да търся с очи Сладунка Белидова из проточените по пътя купчинки от копачи. И колко бях щастлив, и как се разиграваше в гърдите младото ми сърце, ако зърнех в някоя от тия купчинки неин роднина, неин съсед!

През целия ден аз се губех в мисли по Сладунка – бях разсеян, мълчалив, работех лошо и предизвиквах загрижени погледи и неми, боязливи въпроси в очите на бедната ми добра майка.

Имахме една-единствена нива – мамин мираз – отвъд селото срещу Белиловското, и аз очаквах като голяма празник деня, когато ще идем да работим там.

Между нашата нива и Белиловския връх минаваше реката – със сини напечени скали по двете ѝ страни, зелена от върбалака и горичките, напечени покрай нея. Оттамък реката се издигаха нависоко – сякаш под самото небе – работната земя и горите на Белиловското. Там – по голото – се мяркаха на две-три места малки редици от копачи. В далечината копачите изглеждаха остроглави и трудно се различаваха мъжете от жените.

В коя редица беше Сладунка, коя беше тя от тези смалени черни фигурки! В сърцето ми се надуваха някакви неясни, нерогени още мелодии. Просторът от край до край плуваше в светлини.

Когато припече, с помощта на мама измолих

баща си да ми позволи да сляза на реката, за да се окъпя. Като стигнах до реката, бързо – без да мисля много – я прегазих и тръгнах нагоре към Белиловското из един горист дол. За пръв път минавах по тези места и любопитство, и радост, и страх изпълваха сърцето ми. Често изоставях притъмените потайни пътечки и надничах навън към копачите. Най-сетне открих Сладункини ... Сладунка! Аз съм близо до нея! Аз я виждам – нея, истинската! Свежото ѝ бяло-червено лице, черните ѝ немирни очи, грехите, с които е облечена – цялата! Момичето, на което е дадена сила да ме омагьоса!... Тя копаяше между баща си и майка си. И майка ѝ, и тя бяха си забулили лицата с по две забрадки, за да не горят на слънцето. Ту баща ѝ, ту майка ѝ се прехвърляха на браздата ѝ, та ѝ подлагаха, понякога ѝ поправяха гнездата, почистваха стръковете, учеха я; думи до мен не достигаха – достигах само мелодията на гласовете им. Сладунка често се застоиваше; на няколко пъти ѝ изви поглед към гората, където се бях прицелил – сякаш гочуваше туптенето на сърцето ми. По едно време майка ѝ се изправи на браздата, огледа се плахичко наоколо и се поразкрачи – бащата изръмжа нещо недоволно, но като направи едновременно гнезда, вкопа мотиката си в пръстта и тръгна към гората; както ми се стори в първия миг – право към мен. Аз хукнах нагоду – вейките фучаха и яростно ме шибаха, камъчета и бучки пръст шумно и подплашено бягаха към гъното на гола. Когато стигнах до реката, спрях се запъхтян и се позамислих. В следния миг гмурнах набързо главата си във водата, поизтрих я и се затекох нагоре към нашата нива. Баща ми за пръв път ми удари плесница – бях се забавил много, майка ми се уплашила да не съм се удавил и той ходил да ме търси по реката.

Получи се нещо грозно и унижително – след нежните любовни съзерцания в Белиловските гори груб побой и хокане пред очите на околните копачи; до края на деня устата ми беше като заключена. Вечерта минахме из улицата покрай Белиловци – аз разбих в един камък палеца на крака си.

През работните дни на седмицата не срещам Сладунка. И аз очаквах с четири очи неделята. Съботата беше някак по-особен ден – като че вземаше нещо от празничността и сладостта на неделята; трудът през тоя ден беше по-лек. Привечер се гочуваше тънкият, далечен и жален глас на селската черковна камбана – приятно свързан с неделната почивка, с доброто; слънцето – поизстинало вече и малиновочервено – клюмваше на запад, копачите напускаха браздите по-рано, измиваха се с останалата по съговете вода, постъкмиваха се и скоро изпълваха пътищата; към селото се понасяше смях и ясна, весела глъчка. Заг копачите се червенееше старият залез. В събота срещу неделя селото по-дълго шумеше под бялата луна в свежия летен мрак – селяните не бързаха да си лягат; а на другата сутрин, на самия празник, слънцето забарваше селото притихнало, с отпуснати криле.

Към обед по блесналите от слънце улици започваха да се мяркат пременени хора. Мен не ме събуждаше вкъщи и аз – облечен – излизах сред село, минавах сам няколко пъти покрай Белиловци, а след това намирах Радо Росенов по бозаджийниците или у дома му – от скоро време пак бяхме тръгнали заедно.

Като попреминеше пладне и слънцето не напеше вече така силно и не слепеше очите, достойните ергени отвеждаха свирците под селото, на поляната при върбите. Дълго време те сами виеха хората, провикваха се, наруваха като бикове и пог-

ледваха към баира. Щом се захладеше, баирът се разцъфтяваше от шарени момински премени и екваше от крехки смехове и глъчка. Ергените започваха да скачат по-лудо, започваха да наруват по-необуздано. Сладунка Белилова идваше с другарката си – едно черничко, грозничко, но дяволито момиче – по-късно, когато хорото бе се събрало вече. И през цялото време – докато се развалеше хорото – все двете заедно се водеха; и ловяха се да играят на хорото една до друга, и разходките си из навалищата правеха хванати за ръце. Сладунка държеше стройното си тяло изправено, царствено; мъдро ходеше, мъдро гледеше. Аз не отделях очи от нея. Когато се случеше и тя да хвърли поглед към мене, в душата ми тръпно израстваха радости, надежди, възторзи като шарени миризливи цветя. Радко Росенов беше забелязал, че я следя, и веднъж ме побутна и лукаво ме погледна:

- Бенишев, взе ли ти очите?
- Ами, очите!... Взела – вятър!
- Хубаво е!
- Е, хубаво!... Вятър – хубаво!
- Тая пролет ни е цъфнало ... Кой ли ще го откъсне?

Аз трепнах и за миг се засегнах и дори поуплаших вътре в себе си от неговия позамислен въпрос. „Кой ще го откъсне?“ Ами аз, разбира се! Нали я обичам! ... Кое то обичаме, е наше.

Сладунка почувства, че говорим за нея, пламна в огън, позасмя се смутено, разкърши намръщено тънки виши вежди и като гръпна другарката си за ръкава, загубиха се из хорото. Но след малко отново се появиха около нас и заговориха високо, за да ги видим. Когато повторно спряхме поглед на нея и си заговорихме, тя дигна големи черни, влаж-

ни и сякаш нажаленци очи и устните ѝ се разтвориха като червени листица в безкрайно сладка бяла усмивка, сякаш казваше: „Какво искате от мен? Аз съм хубава! Искам да ме обичат! Искам да обичам!“

Чрез посредници аз предложих на Сладунка сърцето си – мои и нейни близки взеха да ѝ рекват за мен. На предложенията тя отговаряше уклончиво: „Още съм малка да лъжа – да почака ... По-нататък – наесен, зимъс. Що са дни – напред са!“ Написах ѝ писмо. По това време четях много и всичко – неукрепналата ми душа беше гъмжило от непрекипели впечатления и чужди изрази. Понавям от прочетеното, под влияние на модни автори в писмото си аз я възпявах с шумни, гръмогласни, цветисти думи – сравнявах очите ѝ с нощта, косите ѝ с крило на гарван, зъбите ѝ с налягали бели овци. Сладунка не ми отговори на това писмо; момичето, което ѝ го отнесе, ми разказа, че се била смяла много, доде го чела, и си го запазила. Реших да я извардя някъде насаме и направо да ѝ приказвам; бях си намислил всичко – как ще я спра, какво ще ѝ кажа. И един празник след хорото я случих да отива за вода на кладенчето под селото. Като я видях сама на завоя на улицата с бели менци на рамо, цял изтръпнах, силна светлина блесна пред очите ми и сякаш ме ослепи ... Когато отново се съвзех, бяхме се вече разминали; как бяхме се срещнали, как бяхме се поздравили – не си спомнях и едва сега се сетих, че трябваше да я спра. Веднъж, след като се скъса хорото и момите и ергените тръгнаха да се поразтъпчат покрай реката, ние с Радко Росенов се случихме след Сладунка Белилова и другарката ѝ. Както вървяха на десетина крачки пред нас, червеното лачено коланче на Сладунка падна на земята върху пътеката. Другарката ѝ по едно време крадешком се поизви назад. За-

бързани, стигнахме коланчето, аз го грабнах и пожелах веднага да ги настигнем да ѝ го дадем; но Радко го изгърпа из ръцете ми и го скри и джоба си. „Ще я помъчим малко“ – каза той и го предаде чак вечерта, когато се развали хорото.

Написах ѝ второ писмо – тя го върна неразтворено; написах трето – скъсала го, без да го разтваря. И взе да ми праща тежки приказки: Коста Бенишев ще залъжа аз, да работа, и денем, и нощем изполиците и да сядам на лук и просеник!... Ще идва да се мъча у тях, докато има такива добри момчета, дето ще живея като в градина!“

Белиловци не бяха богати хора – дори се говореше, че правели дългове по банките, – но живееха нашироко; все облечени, все нахранени, откупваха си работници и първи те прекопали, първи те опънали; гражданееха се, дигаха се нависоко.

Отказът на Сладунка Белилова сякаш ме захапа за сърцето и вместо да ме охладя, даде нов тласък на любовта ми. Приятели, роднини, които се бяха вече научили, че не ме ще, за да ме утешат, започнаха да ми приказват срещу нея, започнаха да ѝ намират недостатъци: очите ѝ били големи и ги „извъртала като биволица“, била мързелива, знаела само да се тъкми ... Те и не подозираха, че с това, дето се вика, наливат масло в огъня – унищожавайки Сладунка, те оставяха един безумно влюбен в ужасяваща самота; аз не можех да изгържам в тази пустиня и – о, чудо – недостатъците на Сладунка се превръщаха в сърцето ми в сладки качества; за да я не загубя, аз ги обиквах, аз дори се пристрастявах към тях. И когато ми ги посочваха, сърцето ми надаваше вик: „Какви мили, какви хубави недостатъци!“

Докакто Сладунка Белилова бе свободна, разсъждавах аз, все има надежда да приеме предложение

нието ми – и ден, и нощ напразно търсех пътища към сърцето ѝ. От тая безизходица, от тая душевна обърканост ме спаси Радко Росенов.

– Остави ги тия писма, Коста – рече ми той един ден, – искаш ли да ѝ поговоря аз? Вярвам, че... мен ме бива по тия работи...

Съгласих се с радост: моя приятел наистина го биваше – той вече имаше връзки с едно момиче от селото.

Дълго време Радко не се весна към мене да ми каже какво е направил. И когато аз го намерих и го попитах – като се смееше и се мръщеше зачервен, – ми съобщи:

– Остави я, не ще ... Какво ѝ не приказвах, как ме не хвалих, не ще!... „Вижд – вика, – да е за теб, може да си помисля“ ... Е, шегува се де! – изгледа ме той в лицето. – Глупаво момиче, просто момиче! Не може да те оцени ... Остави я, не мисли вече за нея! Малко ли са момичетата! – И той взе да изрежда недостатъците ѝ.

След тоя разговор Радко ме избягваше вече и пак взе да си дружи с други момчета.

Радко Росенов беше хубавеляк – строен, рус, със сини очи. С него бяхме съученици до трети клас; той често идваше у нас или пък ме канеше у тях да учим заедно – не му вървеше много в училището. Те бяха от по-богатите хора в селото; имотът им беше повече и нов – раждаше много хляб; караха каруца и коне, имаха дял в една вършачка, в една воденица; често откупваха работници. Когато завършихме трети клас, аз постъпих в гимназията, пък той – в педагогическото училище, баща му го изпрати в педагогическото училище, макар че беше по-далече и по-скъпо, защото бе чул, че там било по-леко, пък и виждаше в учителството сигурен и оп-

ределен занаят и синът му – след като свършеше – щеше да си остане в село при имота.

За Сладунка от него аз все пак не се страхувах много – най-напред той вече си имаше приятелка и после – толкоз сме дружарували, такива добри ни съм му правил – нима ще тръгне срещу мен!

Между това вече бе дошла най-напрегнатата лятна работа – жътвата. Закрепиха се големите сияещи дни на юли. Блясъците на яростното юлско слънце – отразени сякаш в някакво огромно огледало – ослепяваха очите, превръщаха в пещ златносиния жътвен простор, размътваха главите, разтапяха в пот телата. Нажеженият въздух трептеше като гум, сякаш гори земята.

Селяните – наплашени от градушки, суховеи и гъжгове – бързаха да приберат хляба на сушина.

Сутрин, с разбеляването, излизаме – вечер се връщаме по тъмно; нò се жънеше на хладно – през деня житото се напичаше, въжето се късаше, зърното се ронеше. Понякога по цяла седмица не се прибирахме вкъщи – спяхме в гората, по нивите и жънехме на луна с мокри и излъскани от росата сърпове.

В селото се запирахме по неделите. Макар че бяха разглюбени от умора, някои от момите в събота срещу неделя правеха сегенки. По разхладените улици се чуваха свирни и песни – някъде в мрака примамно и интимно се червенееше прозорче. Аз не дочаквах да дигнат вкъщи вечерята и излизах; и като се варгах да ме не срещне някой, отправях се към Белиловци. Когато ги наближих, сякаш вече започвах да обхващам със Сладунка – въздухът беше наситен с нещо от нея, с някакво нейно скорошно присъствие. Аз се скриях в бурена пред тях и не отделях очи от къщата им – тя беше навътре в двора.

Не ме заставах да чакам дълго време – Вра-

тата скоро се разтваряше и навън избухваше яркочервената светлина на огнището им. На това осветление се препречваше тъмна женска фигура, която помамваше кучето, поскарваше му се галовно и му хвърляше хляб; някой излизаше и се загубваше навътре по градината. Последен се показваше бащата на Сладунка; той оставяше вратата отворена, да му свети, заключваше хамбара, залостваше отвътре пътната врата, питаше от двора лъчено ли е телето и се прибираше и той. След това нече светваше стаята на горния етаж, където стояха през лятото, мяркаха се известно време слушати по бялата завеска на прозореца, нечия ръка се пресягаше към нещо и прозорецът изгасваше. Къщата се успокояваше и сякаш израстваше с твърди очертания под светлия купол на небето.

Пълната голичка луна ту се гмуркаше под някое пухкаво жълто облаче, ту излизаше нашироко и дълго гледаше замислено и самотно наголу към запалата земя. Музикантите репетираха нейде по долната махала ново хоро за утре, щурци свиреха около мен звънливо, приспивно; тук и там по селото се дочуваше ергенска песен, ергенска свирня, сподиряни от сърдит кучешки лай.

Като се наситех на сладкото нощно бдение пред Сладункини, аз се надигах из сякаш оснежения от лунната светлина бурен и тръгвах към реката. Луната гореше горе на небето, звездите трепкаха с жив среднощен блясък. По бялата улица – в изстиналата вече пепел – светеха пръснати сламки, къщите потайно омагьосано се белееха из овошаката, а голу на мегдана – зад купчина вадени камъни – сякаш се тулеше и се смееше някакъв бял нощен дух.

Стигах до реката и слизах по течението ѝ –

промушвах се помежду върбалаците, стоех пред вировете и бързеите, седях на лунния селски яз. По бързея трепваха накъсани светлинни, отраженията на звездите блестяха като едри бисери по измамното дълбоко дъно на вировете. Някоя рибка, направена сякаш от светлина, ще подскочи над водата, като пръска наоколо си искри, и подводните звездни бисери се разлюляват и изскачат по повърхността на водата, а отражението на луната се разсипва в трепкащ огнен стълб.

А Сладунка – какво ли прави тя сега? Може би неспокойно говори с някого насън, може би мечтае, стои на прозореца по бяла риза и с коси, посипани по раменете си?... И кого ли очаква младото ѝ пробудено сърце?...

Става късно, главата ми натежава за сън и се размътва. По скалите се повличат като свилени ризи тънки бели мъглици, звездите се къпят по черните вировете вече като мънички крилати същества, язът шуми високо и на различни гласове – ту пискливо и тънко като цигулка, ту издебело като ручило. Аз потръпвам от истински страх и очаквам да наизскачат от пещерите и от вировете самодиви и русалки, да качат кума – вместо на кон – на сух клон, да му сложат в ръцете – вместо бъклица – конски череп и под песента на цигулките, на гайдите да забият лудо хоро около мен...

Откъм селото сънено се обаждаха петлите – гласовете им бяха галечни, пискливи, странни, сякаш идеха от друга някаква земя... земя на приказките, земя на чудесата...

Нощта преваля. Върбичките и тревата посивяват от едра студена роса. Луната почервява и слага сънена главица върху тъмния баир на запад; звездите все по-начесто описват огнени зъги

във вировете, сякаш отиват да спят някъде дълбоко под водата...

На гругата сутрин се събуждам късно в сладостно, лениво и празнично настроение. Слънцето наднича през нечистия прозорец горещо, сухо, богливо. Паяжините пращат при разтварянето на прозореца, мъртви мухи се посипват по земята. Подавам глава навън – денят е стъклено чист и сякаш празен.

По неделните дни обичах много да чета – словото, тая музика, която разбираш какво ти казва, превръщаше в истински празници почивните ми дни. Но сега аз нямах нужда от чужди чувства и мисли. Цялото ми същество беше изпълнено и светеше отвътре от любов. В душата ми нямаше място за друго нещо освен за тая любов; аз не исках да пускам там нищо, което би я затъмнило дори и за миг. Книгите, срещите, хората ми пречеха и аз бързах да се усамотя някъде, за да се предоставя всецяло на непрекъснатия поток от мисли за Сладунка. Обикновено отивах в „моя остров“. Това беше върбалакът при Бояджийската воденица, загладен от реката и от вадата на воденицата. Тая воденица беше настрана от селото и работеше почти само зимно време, защото беше на избори и не замръзваше. Там, на това тихо, свято, пусто място до реката, аз се отдавах на блажени мечти.

Излизях от къщи, излизях от селото, минавах моста и свивах наголу по течението на реката. Скоро пристигах в скътаното сред високите скали и сред водите място. Затлеченият от пролетните наводнения ракитак, сплетеният от къпини и диви лози гракаш и дълбокият горещ пясък не предаваха така лесно острова. Аз си правех път с ръце, с гръб, опитвах с крак коварните наноси,

промушвах се, изсипвах пясъка из обувките си, докато най-сетне светваше пред мен зелената полянка край реката. Отсреща сивите яки скали се издигаха до небето чак. Реката – лятно ослепителна, синя и топла – шуми успокоително и сладко; през миг, през два въз полегатия кадифен пясъчен брежец прииждаха гребни талази и с нежен клюкот го галеха – подленилите тревници по него се оживяваха и ползгали, тръгваха след отдръпващите се води. Лягах под кичестата върба сред високата, жилава изкласила трева. Реката, скалите насреща и върбалакът сякаш се стопяваха – аз се превръщах на крилата мисъл, която лети от място на място, от случка на случка, от радост на тъга...

О, овехтели вече думи, възвърнете първоначалната си свежест – ще говоря за любовта!

...По това време аз отправях първите си погледи към света – природата, хората и нещата оставяха с новотата си силни и незабравими впечатления в още чистата ми млада душа; за всяка багра, за всеки звук у мен се появяваше особено физическо усещане. Видях някое зелено стръкче тревица с поизвито, засъхнало и разцепено връхче и това се отпечатва завинаги в душата ми; купя си молив – винен, ръбест, със своя мирис, – и той остава завинаги в душата ми. Тогава именно се появи пред мен и Сладунка Белилова и аз я обикнах с първите свежи чувства, с първите пресни сили на сърцето си. Любовта бликна из сърцето ми обилна и чиста – като бистрите извори измежду канарите покрай реката ни. Аз харесвах на Сладунка именно лицето и ми беше чудно, като слушах по-големите от мен да се възхищават от други части на женското тяло. Харесвах голотата, мекотата, нежността, женствеността на лицето ѝ. Трябва да кажа, че не можех да пона-

сям жени с космати, мъжки лица; веднъж дори обявах почти със стиснати зъби в присъствието на една такава жена, за да не повърна храната си. В Сладунка аз сякаш търсех своята в изконно време загубена половина, чрез нея чувствах пълнотата на съществуването си, чрез нея сякаш оживях. И правех върховни усилия да я спечеля. Тръгнах гологлав под огъня на лятното слънце, дано поизрусее и аз, защото Радко Росенов беше рус; взех да бръсна мъха под сколуфите си и по горната си устна, защото Радко Росенов беше пуснал вече бръснач по лицето си. Бях готов да се простя с всички мечти за наука, за бъдещи успехи и големи слави и да си остана в село като учител, като писар в общината или дори като обикновен неук земеделец, само и само за да мога да се оженя за Сладунка Белилова, която нямаше да учи повече, кроях си цели планове как ще се наредим, как ще си живеем и ще се обичаме. За да я заслужа, тя често биваше в мечтите ми възторжена свидетелка на какви ли не мои юначни и благородни подвизи, на какви ли не мои смайващи успехи. Сладунка се настани в душата ми като мярка, като законодателка – въпросите „какво ще тя“, „ще хареса ли тя“ стояха пред всяка моя постъпка, след всяка моя мисъл. Нещо повече, аз като че взех да изчезвам: нейните желания ставаха и мои желания, нейният вкус ставаше и мой вкус, каквото обичаше тя, и аз обиквах, каквото мразеше тя, и аз намразвах. Като че се прелях в нея, като че престанах да съществувам. Така – аз бях крайно гнуслив човек: преди да изям сочната, свежа червена череша, разкъсвах я на две и добре я преглеждах отвътре, но като се научих кой знае как, че Сладунка Белилова не ги избирала – лапала наред и зграби, и червиви, – започнах и аз да ги ям наред – без да ги гледам вътре; и като ги ядях, не из-

питвах само засищане, а и някаква тръпна плътска наслада. Мен ми се искаше да живеем само двамата със Сладунка в някаква галечна, ничия земя и там непрестанно, вечно и изтощително да горим в някакви огнени градини на любовта. Странно, в страха да не загубя Сладунка понякога ми се щеше тя да умре, за да остане завинаги и изключително моя. От сърдечните върхове, на които бях се изкачил, се виждаше само любов. И често ми се струваше, че ще умра от сладостите, от нежностите на моя прекрасен живот. Всичко ли беше възторжено в любовта ми към Сладунка Белилова? Не проплакваха ли и печални мотиви в тая симфония на сърцето?

Както зверовете и птиците усещат развалянето на времето и още преди да се е развалило то, вече се крият по дупките, вече отлитат към по-топли места, така и аз предугаждах, сякаш с тялото си, всички удари, насочени към сърцето ми. За моите чувства към Сладунка Белилова вече знаеха много хора – и приятели, и съседи, и роднини. И на всички им правеше лукаво удоволствие да се месят в тези мои чувства, на всеки му се искаше да вземе участие в тоя празник на сърцето – особено по-старите, които сякаш по тоя начин отново изживяваха младостта си. Кои какво чул, какво видял, какво мисли – всичко идваше до мен. Новините, уви, обикновено не бяха весели. Аз предусещах това, преди още да ми се заговори – по лицата, по началните звукове на гласа, – и сърцето ми затропняваше като простреляно. Е, понякога чувствителността ми стигаше до мнителност, но нали всичко има съседство. Много се боях за любовта си; когато се случеше да се скараме за нещо с нашите в грубия всекидневен живот на семейството, с ужас си мислех: нима ще бъда така и със Сладунка?

След такива мисли веднага ставах добър, но осъзнавах на часа тая игра на добро и ми ставаше още по-мъчно.

Полският труд беше примитивен, непосилен, изтощителен – с гърбеното рало, с тежката молика, с циганския сърп; селяните – окъсани, небръснати, нечисти, озлобени; по празниците нямаше с какво да се облека и обуя – нямаше дори връзки за разхлопаните си обувки, ами им нанизвах дебелите конци. Цялата тая нищета и грозота около мене пречеше на моите хубави любовни сънища, сепваше ме и ме пробуждаше от тях; принижаваше, оскъбняваше любовта ми и аз мечтаех за някакъв друг живот – по-хубав, по-достоеен за блестящите ми и горди чувства към Сладунка Белилова. И още нещо – не ме задоволяваше и „случайността“ в любовта. Бил съм си в село, видял съм Сладунка и съм се влюбил в нея; ако бях на друго място, друга щях да срещна, в друга щях да се влюбя. Това в моите очи никак обезценяваше любовта. На мене ми се щеше Сладунка да е неотменната, единствената, в която е възможно да се влюбя; да е предопределена от съдбата, да е родена за мен. И още много други чудновати размишления ме терзаеха. Кои е вложил в нас, мислех си аз, тая сладко мъчителна нужда да обичаме и защо именно жената трябва да се обича? И защо тези и тези части на тялото ѝ, с такива и такива форми ни харесват, а не други части, с други форми?... Защо наистина?...

Но над всички тези размисли, съмнения, пречки страстта ми висеше като огнен меч и ги посичаше, и ги предаваше на всеизгаряне...

Мислите ми за Сладунка Белилова се разреждаха и аз започвах да гочувам някакви шумове на река, пред погледа ми започваха да се мяркат ска-

ли, като че душата ми – след далечно странстване – отново се завръщаше при тялото си, изопнато неподвижно под върбата, между високите изкласили треви, на моя самотен остров.

Сякаш едва сега разтварях очи и пак заживях чрез погледа си. Теменужката прозрачна река меко бълбука; по изтънелия неравен бързей вече играят крилати, пладненски светлинни. Прохладното бълбукане ми е приятно, като че гаси по мен набраните през седмицата люти летни горещини. Старият бог, слънцето, весело и топло гледа земята от високото лятно небе. По тихата и гладка небесна синева плуват бели, чисти, сияещи облаци и на мене ми се струва, че това са порцеланови кораби, натоварени със селяшки надежди. Земята сякаш е примряла от лятно обедно блаженство, от летни светлини. И всичко по нея живее според мъдростта на нашата велика майка: зеленият царевичен стрък – мисля си – изцежда сега към коренчето си животворни капчици роса от набраната през дъждовете и ревниво пазена между листата водица; птиците се радват на крилата си и слагат мелодии на хубавия летен ден; човекът разчита на волята си при големите си победи, скалите – на коравината си, таралежът – на бодлите си. Младата ми душа беше обгърната и гореше от безумна любов към жълтите горещи жита, към зелените свежи гори, към далечните нежни планини, към големия, светлия простор ... към тоя прекрасен живот, който нашите неутомими жажди правят понякога и тъжен.

Дойде есен. Полята, горите опустяха, утихнаха – само от време на време и тук-там самотно се разнасяше из празното голямо есенно пространство еклив грак на гарван; изоставената земя се

готвеше за зимен сън. Животът отново се пренесе в селото – то беше пълно, шумно, весело. Привечер момите поливаха и помитаха във пред портите и след вечеря на тези пометени места, на открито, лумваха до звездите чак буѝни сегодкарски огньове: и в селото под големите есенни звезди се понасяха песни, свирни, привиквания.

По това време – през първите дни на септември – в селото започна циганска сватба; циганските сватби тогава траеха по една седмица. Зурлагии и два грамадни тѣпана и генем, и нощем гърмяха и пишяха над селото. Дворът на сватбарите не оставаше без хора – цигани, българи; едни си отиваха, други идваха. През тази есен бе се появила някаква епидемия по нашия край, започването на учебната година беше поотложено и ние, учениците, си бяхме още по домовете. В първия или втория ден на циганската сватба нашите излязоха да секаат и кият шума, пък мен ме оставиха селар, да си почета – те гледаха на мен вече като на ученик, след като се заесени.

Като останах сам въщи, аз се постегнах набързо и хукнах към циганската сватба. Широкият и тревясал цигански двор, ограден с трънак, беше се прострял върху каменистия наклон край селото. Разнебитеният гървен вратник гостоприемно беше разтворен, нисичката къщичка вътре също зееше приветливо. До плета стояха или седяха на тумбички мъже и жени и си приказваха в сладка леност, зурлагииите – зачервени и попотени – свиреха под една полуизсъхнала слива, а младите играеха хоро. Като минах вратника, аз неспокойно зашарих с очи по двора. Изведнѣж като че падна грѣм върху мене – погледът ми се застоя прикован, сърцето ми зарипта в гърдите. Сладунка Белилова и Радко Росенов се

бяха отделили към края на двора до посивял, приклепнал сламник; Сладунка беше навела глава, ровеше с върха на обувката си земята и току преливаше червенина по бузите ѝ, пък Радко – надвесен като орел над нея – оживено ѝ приказваше нещо и самонадеяно се поусмихваше. По-настрана от тях стояха другарката на Сладунка и един братовчед на Радко – ниско, широкоплещесто, намръщено момче; като ме забелязаха, те се спогледаха многозначително и взеха да си шушукат нещо – братовчедът на един-два пъти се поизви към мен и ме прониза с остър, зъл поглед. Първата минута бях останал като бездуша – вдървено, куклено въртях очи. Като се посъвзех, скрих се в хорото, но след малко пак излязох на края: бях блед и цял треперех, като че ме беше втресло. Групичката се събра, мина покрай мен като покрай непознат и се хвана на хорото. Първ беше Радко, до него Сладунка; той се застоя за миг, послуша се в музиката, примърда на по свирнята и като метна крак, заигра пъргаво и весело; заиграха по него и гругите. На две несъобразителни момичета им хареса живата, хубава игра на Радко, уловиха се до него и ги разделиха със Сладунка. Ала тя се откъсна от тях, попритича напред, хвана се пак до Радко и като го погледна влюбено в очите, лудо заскача. Щом се скъса хорото, те и тоя път се отделиха настрана към сламника – зачервени, попотени, щастливи. Радко беше наметнал куртката си и помахваше с кърпичка пред лицето си. Сладунка стоеше все срещу него, смееше се, чуруликаше, потропваше с крака, потрепваше с рамене – сякаш продължаваше да играе. По едно време, както си говореха нещо възбудено, закачливо заскача около него, смътна грехата от гърба му и се наметна тя, грабна шапката му и я сложи на главата си накриво. Радко

посягаше, уж да си ги вземе, тя подбягваше встрани, викаше го да си му ги даде и щом той пристъпваше към нея, пак подбягваше. Когато се наигра, тя сложи на главата му шапката, като оправяше нежно русия му перчем под нея, сама метна грехата на гърба му, като дълго и внимателно я наместваше; през това време той ѝ шъпнеше на зачервеното ушенце смели безсрамни нещица, тя се смееше крехко, похотливо и се пригушкваше до гърдите му, като че искаше да си свие гнездо в него.

Боже мой, това ли е свенливата, мъграта Сладунка Белилова! Това е друг човек, друго момиче!

Аз не издържах и избягах вкъщи. И макар че нямаше никого у нас, заключих се в стаята и похлупих очи на кревата. И ту се мятах по постилката, ту тичах из стаята, ту залепвах пламнало лице на прозореца. И кършех ръце, хапех до кръв пръсти, заканвах се на някого със свити юмруци, стенех.

Понякога, като хапех посинели юмруци или облизвах тръпчивите сълзи по отеكلите си устни, изведнъж нещо – изморено много – спираше в мен, с нещо като че посвиквах; и в душата ми за миг се развиделяваше и ми се струваше, че това страдание не е „всичко“ в мен, ако река, бих могъл и да не страдам, едва ли не – че изгряя на страдание, че страдам, защото ми е приятно да страдам ... защото ми става по-леко, по-добре от страданието; като че страданието заместваше Сладунка Белилова. Но страшният образ на Сладунка от циганската сватба отново заставаше пред мен, отново настъпваше мрак и хаос в душата ми, отново ме понасяше някакъв адски, леген вихър. Аз виках в мрака на някого в себе си, че тя има мъжки глас, че обича да лъже, но той не чуваше и не чуваше...

Стана ми тясно в стаята, вкъщи, в двора и

излязох вън от село. Не търсех пътища – вървях направо през ниви, през ливади, през гори, през долища; окалян, опрашен, изграскан. Стигах до мерите на сегни села. Обикалях селото отдалеч и изправен самотно на някой връх под високите и тънки като паяжини есенни облаци, сочех юмруци и изпращах проклетия към скупченото синкавобяло село, към циганската махала, към къщата на Сладункини, към голямата шарена къща на Радкови ... Радко. Та той беше богат, обличаше се хубаво – с кокетно посмачкана, накривена и от хубаво сукно шапка, с небрежно поизкривен колан, с модни „шпиц“ обувки; беше общителен, свободен, приказлив, пък аз ... предложих ѝ веднъж смутено една хубава книга, но тя не я взе, защото нямала време... Циганската сватба... Радко и Сладунка... Чудно, едновременно аз се и разкъсвах от ревност, и желаех да имат любов, сякаш ми се искаше да съм нещастен...

Взе да се зграчава. Упътних се надолу към селото и влязох в него откъм Сладункини, след като си понаписках очите на реката, да се поосвежа, и си поотупах грехите. Сякаш бях станал от дълго боледуване – главата ми леко бе замаяна, в душата ми се бе утаила тиха, скръбна радост. Както вървях между плетищата по смрачената улица, в гърдите ми съвсем неочаквано трепна нова надежда – настреща ми се бялкаше и цеше младата лелина снаха Къпинка, която беше от Белиловци; отиваше с котлите за вода на долното кладенче. Тя още отдалече весело ме запrikaзва:

– По моми, а?

– А, по моми! Какви ти моми! Така... Сам – сухо отвърнах аз и годадох по-мeko: – Още като те зърнах, и си помислих, че това ще ми речеш. Пък аз, ей така, никакви моми.

– Хайде, хайде, толкоз пък! От мен ще криеш! От кака ти Къпинка нищо не може да се скрие, ей! Сладунка наша, а? Е-е, ти ли не знаеш къде да се улепиш! Чух аз, от мен нищо не може да се скрие... Па отскоро ли се имате, а?

Аз помълчах, сякаш нещо ме беше затиснало, и току изведнъж избухнах:

– Сладунка! Камо ме... Кой знае какво чудо е тая ваша Сладунка! Тича още отсега по мъжете! ... Наред по всички, мъже!... Кучка!

И в яда си аз ѝ разправих всичко, каквото преживях днес на циганската сватба, казах ѝ, че Радко си има друга приятелка в село, излягах, че и в града има, че непременно ще измамим и ще изоставим Сладунка после – изобщо говорих против Радко каквото ми дойде на устата.

– Каква била работата, пък той стиска и не казва! – почуди се Къпинка и самонадеяно допълни: – Че така ми кажи ти мене, да се захвана аз за тая работа!... Ще наредя всичко! Не бери грижа! Ще кажа аз на чичо! Той ще я кръщава нея!...

И тъй като аз бях се умълчал, продължи:

– Че кой е знаел този сън! Ей сега мина покрай нас и ме вика да вървим за вода. Ще я настигна... Аз ще я оправям нея!

– Настигни я и...там, някак си, изпитай я имат ли си нещо с... Може пък днес така да ми се е... Ако пък си имат... – И изведнъж обнадеждено добавих: – Аз ще те чакам у вас!

– Така ге, Коста! Ако си имат... какво пък толкоз! Е, пък друга ще ти намеря!...

Аз продължих по улицата ядосан и на себе си, и на Къпинка и се спотулих у лелини отвътре до плета. Мина какво мина, и отдолу, откъм кладенчето, се дочу женска глъчка. Познах гласовете на

Сладунка и Къпинка. Когато се изпоредиха с мен, Сладунка метна хитър поглед към двора и усмивката ѝ светна в мрачината. Аз взех да беля с разтреперани ръце корите на плетежа.

— Казала си ѝ! Казала си ѝ, че чакам! ... Защо си ѝ казала, че чакам? — изскочих аз срещу Къпинка, когато влезе в двора.

— Ами, казала съм ѝ! Нищо не съм ѝ казала! Да ме убие господ, ако съм ѝ казала!

— Видях аз! ... Разбрах! Казала си ѝ — забих зъл поглед в очите ѝ.

— Па и да съм ѝ казала, какво. Нищо. Тя, Сладунка, да видиш какво ми... Ох, изплаши ме, Коста! Току изведнъж: бух на мен! Щях да си разлея котлител... Тя, Сладунка, да видиш какво ми... Работата ми е наред, Коста! — И Къпинка обърна кобилищата пък на другото си рамо. — Работата ми е вече наред, няма какво! Ако ме, кай, видите вече с него, да не съм жива! С Росенския ге! Годи му се, кай, нещо, ама няма гумата! Взе, та ми разправи всичко за него, от угла до конен. Все за него... Тя, ако го обича, ще го издава ли така? Работата ми е наред!

Па защо, кай, избяга днес от хорото! И се смее, да е проклета, та се захласва. Всичко е забелязала!.. Да се знае, че е правила така, да те подлуги повече. Ти на жените не им вярвай много...

Някой викна сърдито откъм къщи. Къпинка трепна уплашено и ме остави наред разговора. Аз постоях сам и си тръгнах.

Вкъщи отдавна се бяха прибрали от шума.

— Къде ходиш? — пресрещна ме майка ми на прага, гочула стъпките ми, и като ме загледа уплашено в лицето, почти извика: — Какво ти е?

— Нищо, какво?... Хайде и ти! Все... лошото... Цял ден съм спал, затова!... — извих аз лице настра-

на. — Знаете ли, че кукурузът на Рудината след няколко дни ще може вече да се кърши?

— Видя ли го?... Че нали уж те оставихме да си почетеш, пък ти... — продължаваше да ме гледа недоверчиво тя.

— И четох, и спях... всичко... Дните още са големи...

Тя бе опекала вече хляба, а беше и опържила нещо набързо. Като се прибрахме всички, сложи вечерята. Аз усещах отвращение от яденето и казах, че са ме нагостили много хубаво у лелини. Все пак ме насилиха, та си топнах два-три пъти и когато дигнаха софрата, излязох.

— Нощите станаха големи, пък цял ден съм спал, мамо! — оправдавах се аз на майка си, която ме молеше да не излизам. — Ще изляза да се поободря.

Циганският дом беше пълен с народ; вън на двора в мрачавата лунна светлина се виеше хоро — в разтворената, осветена отвътре и натъпкана с хора къща също пишеше зурла, думкаше тъпан, зъркаше дайре.

Заварих това, което оставих — Сладунка играеше в предницата до Радко. Без да мисля много, хванах се от другата ѝ страна — между нея и приятелката ѝ. Сладунка и Радко се спогледаха двамата и се позасмяха. Това ме смути и аз обърках стъпките. Докато се мъчех да се оправя, братовчедът на Радко, който играеше на края на групата им, се прехвърли откъм мене и грубо ме изкъсна от хорото, като се хвана направо до Сладунка. Наоколо се изсмяха. Аз се попуснах наежено напред към него, после се спрях и се скрих в навалищата от присмехулните и любопитни погледи. Да си вървя?... Упътних се към вратника... Но там някъде отзад тя играеше, смееше се, беше щастлива! Погледът ми падна на разтворената къ-

щичка, в чиято червена агска светлина се мяркаха черни като сенки хора, и аз влязох вътре. Стаята беше огряна от огнището, където гореше буен огън; големите пламъци се олюляваха насам-натам, остриите им връхчета се откъсваха и политнаха нагоре през комина. Покрай стените се притискаха цигани, българи; в ъгъла бяха кукнали зурладжията и тупанджията, а по средата на стаята, пийнала вече, играеше Айше — едра, стройна, мургава циганка с черни светещи очи, с бели лъскави, хищни зъби, която беше известна по цялото село с любовните си похождения. Тя бе се поуморила вече, оставила бе дайретото и побавния, ленив и сякаш обреген такт на зурлата и на тъпанана правеше по две-три стъпки напред, поскършваше и поразтърсваше снага, метнеше корем и изцракваше с пръсти; както играеше, често понамигваше към някого и го псуваше като мъж. Жените весело я къняха; мъжете леко подвикваха.

Избягах навън. Хорото се бе скъсало вече. Потърсих Радко. Братовчедът му и приятелката на Сладунка стояха близо до сламника. Нещо сякаш ме блъсна в главата. Аз се промъкнах откъм другата страна на сламника и видях отзад, на скрито, Сладунка и Радко да се целуват. Сладунка ме зърна, леко извика и се откъсна от Радко. Той тръгна заканително към мен, но тя го задърпа и бързо го отведе на двора.

През цялата вечер стоях вън на улицата, скрит в сянката на съседната къща. Когато си тръгнах, тръгнах отдалеч и аз след тях. Момчетата изпратиха го вкъщи приятелката на Сладунка, изпратиха Сладунка и се изгубиха. Останах сам пред познатата, любима и мрачна Сладункина къща.

Селото беше заспало, дърветата леко потръпваха в тъмните градини, като че сънуваха лоши сънища, черковният кръст се чернееше още по-

голям на бледото, самотно, студено небе.

Някакъв камък тупна в краката ми; докато да се опомня, друг изфуча, усетих силен удар по главата, олюлях се, паднах и изгубих съзнание. Късно през нощта случайни минувачи по улицата ме бяха сгазили в тъмнината пред портата на Белилови — потънал в кърви и в безсъзнание, — помогнаха ми да гойда на себе си и ме отведоха вкъщи.

След тая кървава разправа селото дни наред говори за любовта ми към Сладунка; само нейното сърце студено млъчеше. През това време аз се вдигнах — остана белег в горния край на челото ми, който се скриваше, когато поизрастеше косата ми. Скоро тръгнахме и на училище. По-преди всяка събота през учебното време си ходех в село да си донасям храна за през седмицата, но тая година баща ми носеше торбите с хляб и делвите с мляко. В гимназията взех вече да дружа с левите младежи, взех да посещавам и тайните им нощни събрания в запустелите варници над градчето. За Сладунка Белилова, от една страна, ми беше мъчно, а от друга — се радвах, че се освобождавам от нейната страшна власт над мене.

На село си отидох чак за коледната ваканция. Любовта между Сладунка Белилова и Радко Росенов беше вече напълно разцъфтяла — правеха си срещи, открито ходеха заедно на хорото, пращаха си подаръци, пишеха си писма, когато не можеха да се видят ден-два. Радко Росенов се гордееше с победата си над тая селска хубавица, каквато беше станала само за няколко месеца Сладунка Белилова, и се хвалеше пред приятели как я целувал, какво си приказвали, какво правели през време на срещите си. Щастлива беше и Сладунка Белилова със своя изконтен, синеок и богат хубавец. Аз само от време на време — тайно и уж съвсем случайно — минавах Край Бели-

ловци, но дворът им беше пуст, къщата им беше тиха – само чимширите им, които се зеленеяха покрай зида и под снега, спираха-моя замислен поглед.

И така вървя година-две. Но с Белиловци се случи нещо немного добро. В селото ни живееше ред години някой си Стефан Ловчелията. Той беше дошъл от Ловеч с капиталите си и беше отворил в село дюкяни, закупил беше машини и воденици, търгуваше, богатееше, обираше сиромашта. И когато – както казваха селяните – напълни гушата си с пари, реши, че може вече отново да се прибере в Ловеч. Та от него дойде бедата на Белиловци. Той беше дал пари с голяма лихва на Белиловци и когато намисли да си върви, срещу тези пари им взе двете най-хубави ниви. За това заговори цялото село – отново се запrikaзва, че Белиловци живеят много нашироко, отново взеха да им се смеят, че се гражданият – без хубаво ядене, без хубави грехи, без работници не могат. Ние бяхме вече в последния клас на гимназията. По ваканциите аз чувах вече, че Сладунка Белилова и Радко Росенов се карали, сърдели се, делили се, пак се събирали. А през лятото Радко взе да ми пише писма по наши общи приятели, в които ми се извиняваше, молеше ме да се сдобрим и неясно ми обещавахе да си поправи сега грешката със Сладунка. В душата ми отново надигна пламъче неугасимата човешка надежда и аз отново поех погадената ми ръка. Тая пролет в селото беше израсло и бе вече се замомяло ново девойче – едно на майка и баща и с голям имот. И в своя труден и прикрит поход към него Радко Росенов търсеше моето съюзничество, като разчиташе на старите ми пламенни чувства към Сладунка. И той не се излъга. Като понамаля лятната работа, нощно време ние ходехме заедно с него под прозорците на това момиче да му правим серенади; оби-

каляхме предпазливо и генем по тяхната махала. А Сладунка ни дебнеше, ходеше след нас и плачеше.

До есента между Радко Росенов и това момиче нищо не стана. Аз заминах за София и се записах студент по право. Уплетох се в нови грижи – спях по приятели, прислужвах по гостилници за едно ядене, работех през ваканциите по постройките; залялях ме нови надежди – обикнах науката си, четях странична литература по нея, взех да се опитвам да пиша статийки по правни въпроси, замечтах – както всички млади хора – да стана професор, учен, известен юрист; борбата с неволите като че изостряше силите и амбициите ми.

През това време Радко Росенов беше станал учител в село. Бе се оженил вече за Сладунка Белилова и си имаха деца. Като завърших университета, настанях се и аз на работа в София, ожених се за една хубава, умна и добра жена – както се казва – по любов и се сдобихме и ние с деца.

Въжето на живота се извиваше.

Когато срещнех случайно хора от село – де на шега, де наистина, – аз не забравях да ги подпитам между другото и за Сладунка. Те се позасмиваха и ми съобщаваха: „А, Сладунка, какво ѝ е на Сладунка! Добре е тя, Сладунка... Децама ѝ пораснаха хубави, умни, трудолюбиви... Само това, дето... Радко още се не оставя от агета си и прескача от време на време по чужди жени и тя го бие.“ След такива срещи с хора от село в душата ми наставаше някаква широка тишина – там нещо се пробуждаше от дълбокия си сън и заживяваше. И аз се изправях пред огледалото и се усмихвах на белега върху челото ми, който съвсем бе се открил, откак опада косата ми.

Вече съм към края на живота си; животът ми се превъртя и аз гледам вече на него, както слън-

цето гледа вечерно време на притъмнялата и позлатена от него земя... Чудно, въпреки все повече говоря за село – дори поомръзнах с това на жената и децата; в разговора ми все повече се промъкват селски думи, често в чистите си сънища, а понякога за миг и наяве смесвам жена си с майка си – любовта бе идвала при нас с нея, дала беше богат плод и отново бе се завърнала в своя рай.

Жена ми е здрава, децата са големи и на работа – така да се каже, аз съм излишен човек въпреки – и реших да прекарам тая есен на село при моите си хора. „Помахни се от главата ми, стига сме се карали за щяло и нещяло“ – весело ме изпрати жена ми.

И ето ме в родното село.

Река е изместила коритото си – където се къпехме, сега е висок, гъст върбак. Пък какви промени бяха станали по Бенишунското, гето пасяхме добитъка като малки, гето копаехме и жънаехме като младежи! Дола не можеш да го познаеш – тук се издигнал, тревясал и се превърнал на полянка, там някогашната полянка край него пък пропаднала и се превърнала в яма, старите кладенчета, от които пиехме студена вода, затрупани; нови – изкопани и бликнали; през реката – як камен мост, из селото – шарени чешми, декоративни гръбчета покрай настланите улици, нови къщи с железни оградки, камиони вдигат прашуляци; родилен дом, лекари, агрономи; вечер блясват електрики и луната и звездите, уплашени и смалени, се гръбват високо в черното небе, нови, млади хора, които танцуват вечерно време в читалищния салон, които не познаваш и които се поспирват и те изглеждат от горе до долу като чужденец... Пък къщата на Белиловци, около която влюбено се въртях по цели нощи, съборена и в същия двор издигнати три нови, неизлепени още къщи.

Просто като че си попаднал в непознат край, в нова земя – така всичко е променено и от самата си природа, и от човека!

Връстниците ми бяха остарели, особено жените – от тях просто се плаших и отвърщавах: побелели, сбръчкани, изкривени; дори някогашното братче на Сладунка, което сега ми се зарадва много и дойде при мене като при близък, като при роднина, беше станало мустакам, възрастен мъж.

Още на втория ден – избръснат грижливо, поиздокаран и с нова вратовръзка – минах с разтупкано сърце, както някога, из улиците покрай къщата на Сладунка Рагковица; видя се, несподелените ми чувства към нея бяха осъдени на вечен глад. Тя седеше с жени на припек пред портата – нещо работеха. Трепнах – едновременно ми беше и приятна, и неприятна тази среща: огорченото ми сърце искаше да мина там като покрай чужденка.

Когато дойдох спроти тях и ги поздравих, Сладунка – понапълняла и както ми се стори, със запазени, хубави черти на лицето – стана, рече ми добре дошъл, посрещна ме радостно като очакван и скъп гост. През време на краткия ни разговор тя съвсем повеселя, погмадя; гледеше ме с благодарни, щастливи очи и се гържеше свойски, като че имаше някаква власт, някакво право над мен; аз изпърво се смутих и изчервих – както някога, – но после се поотпуснах и дори взех да се шегувам, на което тя веднага и с готовност се отзоваваше.

На края стиснах ръката ѝ продължително, силно и отминах, като мислех за ония житни зърна отпреди три хиляди години, които били намерени в египетските пирамиди и които и досега запазили жизнените си сили.

Когато зърното не даде плод – не умира.

ДЕНЯТ КРАТЪК – НОЩТА ДЪЛГА

348

ИЛИЯ ВОЛЕН

Всеки ден, по едно и също време, горе по високото поле над седото се разхождаше някакъв човек; ще се изгуби за малко надолу към гробищата и пак ще се очертае на небето – черен, със заострена глава. Селяните го попогледваха от дворовете си и любопитно се питаха: Кой ще е тоя?

Разбра се, че е Живан Червеняшки.

Беше задушван на фронта от отровни газове, дълго лежа по военните болници, па го изписаха – краят на бойната го завари на село.

Който загина – загина, който беше останал – се прибра и се заложи за полска работа; само за Живан войната продължи – на работа по полето не излизаше, пазеше се от по-тежките слугувни из къщи, за него – все по-угодна храна, де го, кам го – в града по лекари.

Мъжете се завърнаха от войната накупели, наострени, опартизанени – едни земеделци, други комунисти; че събрания, че конгреси, че закани към виновниците за войната, към незаконно забогателите! Само Живан Червеняшки се въртеше разсеяно по двора, забираше се като подплашен вкъщи, легеше по гръб на огъра – загледан в гредите. И през месец, през два току ще го видиш – облечен в новичко, избърсан, с пъстра торбичка на гръб – упътил се за града. В града изпърво обходи всички лекари. И все беше недоволен от тях. Един го плашеше с болестта му – нарочно, както той си мисле-

ше, за да ходи по-често при него и да му тъпче кесията с пари; друг му се хвалеше пък, като го гледаше такъв свитичък, че бил лекувал царя – за да го мами при себе си... „И днес ти кажат – разсъждаваше подозрително Живан, – ако искаш да оздравееш, яж моркови, утре го обърнат пък наопаки – ако искаш да оздравееш, не яж моркови! Иди им разбери... Е, да не е господ, та да знае какво става навред из тебе – из кръвта, из всяка клетчица! Само един – старичък такъв, към края на града – му хареса. Кураж му даваше. „Ти си си най-добрият лекар – му думаше старчето. – Каквото ти понася, това яж; от каквото ти става по-добре, това прави... Хайде, ти се лекувай, пък аз ще ти помагам“ – потупваше го усмихнато по гърба той. И Живан при него спря.

Селяните взеха да му викат на присмех доктора. Всичко знае: ако нейде те заболи – каква ти е болестта, ако легнеш от някаква болест – с какво да се цериш; познаваше всички лекари в града, гържеше в една чанта за през рамо – която бе плякосал през войната – цял куп пожълтели рецепти, написани със странни неразбираеми букви и с още по-странни и неразбираеми подписи; лавиците бяха изпълнени със стъклъца, къщата бе се умирисала на болница.

Лекарите казаха на Живан Червеняшки: никаква работа, никакви тревоги! Ако ще от четирите краища да пламне къщата – сърце да не трепне, пръст да не мръдне. И той седеше зиме зад печката от сутрин до вечер и като не знаеше какво друго да прави, прехвърляше купчината рецепти и се мъчеше да разпознава буквите. Лете пък, когато и спяло, и сакало излиза по полето, ходеше след гве крави наред с малчуганите от махалата. Селя-

349

ЧЕРНИ УГАРИ

ните му се смееха – цял ден избирал сенките, пък жена му и момчето му се блъскали по нивите сами, без мъжка подкрепа. Момчето се учеше, но го откъснаха от училище, да поеме от работата; то поплака какво поплака, па се залъга по ергенлъка.

Жената на Живан сама-саменичка се бореше с мъжката работа; имаше брат, но колкото пъти го потърсеше, все не беше вкъщи – тичаше по обществени работи: прогимназия отваряха, поща откриваха, кооперация основаваха. Ала имаше кой и на нейния живот да забуди – Бена вдовицата ѝ думаше: „На пън да се е върнал, ама да се е върнал! Без крака, без ръце!... Ами сега, като вляза вкъщи, само четирите стени! Викам, оплаквам ги!“

Лекарите казаха още на Живан Червеняшки: силна храна. Пуленцето разчекни и припечи на въгленчетата, топла питка, масълце, яйчица, медец – това да ти е храната.

И той съсредоточи цялото си същество, насочи всичките си мисли към храната. Колкото мляко се изцърка, колкото масло се избие, колкото яйца се снесат – за него; пулетата като пристигнат – пак за него. Той дори обикна една кокошка, която снасяше яйца с два жълтъка, и току я къткаше и ѝ подхвърляше да клъцка зрънца пък и яйцето ѝ изпиваше сурово, като гарван, още топло-топло. Преди бе свит, вода го беше срам да си поиска, пък сега си извайкваше от съседите мед, масло, чисто брашно – кога каквото му липсваше вкъщи. На жена му каквото ѝ принадлежеше отнякъде, отделяше го настрана за него – „Нека да има за баща ви, че той, нали знаете... Подяга ви, ама, нали знаете...“ – присрещне тя виновно-тъжно погледите на децата си. Децата се задоволяваха с каквото се намираше из къщи – лук,

боб, просеник; и прегълтаха около баща си. Понякога той се решавахе и им откъсваше по един залък, но те се избиваха настрана и избягваха. Не искаха – пазеха се от болестта му. Пазеше се и жена му, макар че му готвеше, и, ще не ще, все бе около него. Тая предпазливост на най-близките му да се не заразят го хвърляше в скрит, смъртен страх. Наистина ли е пътник?... Сякаш бе се откъснал вече от земята и блуждаеше из пуста някакви пространства, треперещ и очакващ внезапния последен удар. Често, както лежеше в стаята на кревата, гочуваше откъм двора разговора на жена си и децата си; гласовете им бяха високи, весели, пълни с живот – той отсъстваше от тези гласове, те идеха от другия бряг... а той лежи обречен, отписан в гробовна самота... Такива душевни състояния го караха да се вцепква като удавник в скъпо платените препоръки на лекарите: храна, почивка, чист въздух. Е, не можеха да имат всеки ден вкъщи пригодна храна! И той се сърдеше. На кого се сърдеше? На децата си? На жена си?... Когато доеха някоя от кравиите, заставаха жена си да не оставя мляко за телето – да се учело да яде и суха храна! И я доеха дълго време – докато наближеше време да се тели пак, докато почнеше да пуска кръв из вимето си. Месо в селото нямаше – кръчмарите колежа само по най-големите празници. И няма-няма, па току ще се взледа на някое пиле. „Ще му откъсна главата, да го отупам! – казваше той на жена си с озъбена усмивка. – Не съм ял скоро месо, пък лекарите нали...“ И току ще я изненада и ще го внесе в кухнята без глава и с окървавена перушина. Като поотрасте теленцето, вземе да повтаря всеки ден вкъщи: „Месо отникъде не припада. Ня-

ма! Пък лекарите нали... Ще гътна телето, да го отупаме!... Те и децата откога не са се мърсили с месце!“ „Гледай поне, когато ги няма децата!“ – с отчаян глас отвърщаше жена му. И някой ден току ще влезе в къщи с окървавени, неспокойни ръце: „Окачих му червения гердан! – ще каже на жена си със свирена радост по лицето, като изтрива потта от челото си с ръкав. – Приготови съдове и ела да помагаш.“ И цяла седмица вареха кокалаци, осоляваха месо, правеха суджуци, сушиха ги на чардака, пазеха ги от котките. Съседите бяха дозели това негово „ще отупам“ и се шегуваха: „Ще отупам сам този хляб, както казва Живан Червеняшки.“ „Ще отупам сам тая паница гозба, каквото ми е пригладняло.“ Те се пошегуваха и когато научиха, че купил малаче за тлъсто биволско масло. „Няма да го дочака!“ – смееха се те. Изобщо селяните гледаха някак си весело, жизнерадостно на неговите страхове от смъртта. Може би това бе несъзнатата радост, че те не са на негово място? Един дори – Стоян Сладкодумеца му викаха, – като се споменеше името на Живана, обичаше да повтаря: „Ако му прилегне, ще размени свещта си със свещта на малкото си дете.“ Напомняше приказката за оня баща, който разменил свещта си със свещта на детето си, като видял, че неговата свещ догаря, пък свещта на детето му е цяла.

Лекарите му бяха казали да спи по два часа през деня и да се разхожда по един час на чист въздух. И той си купи на вехто един часовник, който често разклащаше и слагаше го ухото си, за да спи точно по два часа и да се разхожда точно по един час. И когато легнеше, всички трябваше да излязат по двора, по махалата; а като станеше, пог-

ледваше изплашено часовника и се сбръзваше към полето.

И селяните всеки ден го виждаха по едно и също време да се разхожда горе по високото поле над селото; ще се изгуби за малко надолу към гробищата, пак ще се очертае на небето – черен, със заострена глава, пак ще се изгуби надолу към гробищата...

Стоян Сладкодумеца слагаше глан над очите си, та поглеждаше и той към полето и усукваше врат към събеседниците си:

– Не ще го бъде... Слънцето трепти, захожда! Но денят беше кратък, а нощта е дълга!

I

Николай Назаров е свещеник; или, по-точно, беше свещеник. Как си сложи расо, защо се разбунтува и го свали, и какви мисли вълнуваха и продължават да вълнуват душата му – ето за какво се разказва в тая неголяма повест.

Младите Назарови дълго време нямаха деца. Това не попречи на съпруга да стане свещеник, както беше едно време, когато се мислеше, че нямането на деца е наказание от бога. Но само свещеническият сан не заговори младото семейство, годините се изнизваха една след друга, тревогата, че нямат дете, се набираше, и все повече изпълваше душите им. Ала нещата в живота стават някак си неочаквано, естествено – презвитерата, както шеговито наричаше жена си Назаров, роди момче. Е, можете да си представите каква беше радостта в семейството! Кръстиха детето Стефан – подновиха името на дядо му Стойко – и направиха кръщение като сватба; събра се цялото село – че ядене, че пиене, дарове!

Старият свещеник, като поизтри мустаци, погледна Назаров със сините си остри очи:

– Възнесай благодарствени молитви към небето!... Бог, след като изпита чрез страдания вярата на праведния Йов от светата библия, отново го сподоби с деца и с двойно повече богатство... И с тебе така... Нарочно... За да бъде радостта ти

сега согуба... Да бъде благословено името господне! – протегна той чаша към Назаров.

Назаров се чукна, отпи, но вместо да отговори, се замисли.

Второ дете нямаша – не искаха да имат. След Голямата война от осемнайсема година от страх пред нарастващото обедняване, а донякъде и от мода – дошла от Запад, от Франция – много от съпрузите не искаха да имат повече от едно дете. „Защо – разсъждаваха те, – да ги народим една черга, пък после да голотуват и гладуват! Да делят и без това намаления вече имотец! Едно, па ще гледаме да го изучим, да го наредим – да не се мъчи и то като нас с мотиката на бучавата бразда!“ А пък Йона, жената на Назаров, не искаше да има друго дете, за да не разделя голямата си майчина любов между две деца.

Детето растеше, захитряваше. Растежът му, развитието му всеки ден им поднасяше изненади; това естествено или малко по-бързо развитие те – със своето родителско честолюбие – едва ли не смятаха за нещо изключително. И препереха, дето се казва, прашинка да не падне върху детето. Назаров понякога се улавяше, че прекалено занимава другите с детето си и тогава се изчервяваше и неочаквано за слушателите млъкваше.

Малкият Назаров наистина взе да проявява добри качества: в игрите беше между ръководителите, в училището – отличник, а малко по-късно прояви и музикални интереси, та стана нужда да му купят изпърво акордеон, а после и цигулка. Беше кротък, духовит, весел – всеки го търсеше. На кого прилича? – често се запитваха близките. И откриваха по нещо от майката, по нещо от бащата, а за една черта – музикалните му склонности – всички бяха единодушни, че я наследил от прадыдо

си – преминала по тайнствени пътища в усамоте-
но спящо състояние през гядото, през бащата;
срещнала съчувствия у правнука и се пробудила.

II

Николай Назаров беше завършил духовна семи-
нария. Още през първата година (това бе наскоро
след Европейската война и Октомврийската рево-
люция) целият пансион – побуден от по-големите
ученици – направи стачка през зимата; в пансиона
беше студено и храната бе лоша. Учениците не ис-
каха да влязат в клас, изпълнили бяха коридора пред
ректорската стая и пееха по мелодията на попу-
лярната тогава революционна песен „Бандера рос-
са“ една нова песничка, съчинена от ученик, в която
се говореше за „глад, студ и мраз“, а „Клемансо Кри-
вобради“ (това беше изпълняващият ректорската
длъжност), който ходел изпъчен из коридорите; а на
края след прикачените думи „бандера росса ла три-
умфера“ отделни гласове плахо притуряха „виѐ ел
комунизма“ и т. н. Разбира се, стачката бе прекра-
тена, учениците влязоха в третия час, на ръково-
дителите намалиха поведението, храната беше по-
добрена, топливо беше доставено, беше назначен и
нов ректор, а „Клемансо Кривобради“ (архимандрит
Климент), който горещо очакваше моя пост, бе по-
нижен и преместен някъде.

Това беше първото поразяващо впечатление
на бедното плахо селянче Николай Назаров от ду-
ховния пансион.

Учениците ходеха всяка сутрин и всяка вечер
на богослужение в семинарската черква – в двора
на пансиона. Назаров скоро разбра, че някои от тях
бягаха от богослужение, като се крият по спални-
те, из градината и долу при парното отопление;

видя ученици от горните класове, които стоеха по-
навътре до стените на храма, да преговарят уро-
ците си с учебници в ръце през време на утринна-
та служба; през великите пости пък, когато мо-
литвите бяха изтощително дълги, някои смелчаци
и шегаджии сядаха по турски на пода, прикривани
от развеселените си другари. А един – това беше
вече по-специален случай – бе успял да излъже наг-
зирателите, че ще става калугер, и през по-голя-
мото време на дългото великопостно богослужение
лежеше по очите си, докато най-сетне веднъж, при
общ смях, го намериха заспал.

В началото на великите пости, при изпове-
дите, какви ли не шегу си правеха учениците със
свещеника белогвардеец, с какви ли не грехове, с как-
ви ли не прелюбодеяния – измислени, страшни, изв-
ратени – го плашеха; пък самите пости, то се знае,
не се спазваха – комуто паднеше, тайно блажеше.
„Попчетата“, както всеки забранен плод, бяха ин-
тересен прицел за градските момичета. И немалко
ученици от последните класове си имаха приятел-
ки – прескачаха дъсчената ограда, правеха си сре-
щи, поведенията ту се намаляваха, ту се повиша-
ваха – играеха като температура при променливо,
преходно време.

Разбира се, имаше и благонадеждни семина-
ристи, но тях – неизвестно защо – другите ги на-
ричаха „изменници“, „шпиони“ и пр.

Новият ректор, архимандрит Антоний, беше
енергичен и строг човек – непрекъснато „развяваше
расото“, както враждебно казваха пансионерите, по
двора, по занималните, по спалните. Първата му ра-
бота беше да смени надписите по алеите, които во-
деха към градината на пансиона, вместо „Забране-
но е да се минава“ наред с „Запретено е да

се минава“. Въведе отпускни билети и учениците се пускаха в града само в събота и при уважителни причини срещу подписа на съответния надзирател. Надничаше под чиновите и в гардеробчетата да види какво се чете, започна висока ограда около семинарията; след като биеше камбаната за черква, сам обхождаше спалните, занималните и алеите и гонеше учениците да отиват на черква, а щом свършеше богослужението и учениците се разшаваха за излизане, като отмяташе широките си ръкави назад, дигаше мълчаливо десница с преплетена по пръстите кехлибарена броеница, изгледваше понавел глава и накриво изпод святкащите очила ученическите редици от двете си страни, сякаш ще бодне, и тръгваше към аналоя; там на височко, пред царските врати, започваше да говори. Той бе специализирал богословие в Германия, където беше писал дисертация за Ницше и нито в една своя проповед, нито в едно свое слово не пропускаше да спомене това име. Учениците така бяха свикнали с него, че вече знаеха в кой миг ще бъде произнесено то, и тихо, но патетично суфлираха: „Ниц-ше-е!“ И наистина на следния миг архимандрит Антоний, като поразтваряше устата си и почесваше по бузата кафявата си къса, корава и расла някак си сърповидно навътре брада, се провикваше витийски: „Ниц-ше-е, който отрече бога – полудя!“ След това говореше за любовта към ближния, за милосърдието и свършваше с дисциплината в пансиона, като бичуваше някои „скверни прояви“ на учениците, препоръчваше им „нящо съкровено, нящо свято“. И на края нареждаше „чинно“ да ходят на църква, „чинно“ да се държат в трапезарията, „чинно“ да влизат и излизат от класа. (Някои смешници, когато излизаха из клас, понасяха и чиновите си.)

Архимандрит Антоний се надяваше да го направят епископ, увърташе се около Синода и преговарително си беше купил владишки одежди, корона и жезъл. В семинарията имаше едно хубаво червендалесто и тихичко второкласниче, което му беше любимец. Когато си купи одеждите, той по-често взе да го вика в апартамента си, накичваше се със скъпите владишки грехи, слагаше си короната, вземаше в ръка жезъл и дълго стоеше пред голямото огледало в ъгъла на стаята. Като се наситеше да се гледа, обръщаше се към момченцето и самото-волно го питаше:

– Приличат ли ми, а?... Харесваш ли ме?

– Приличат ти, дядо вла... – свъркваше се и цяло пламваше от червенина момчето.

– Тъй-тъй-тъй! Дядо владику, ами!... Пророк! – пощипваше го по зачервените бузки ректорът и допълваше: – Хайде, сега мини отзад, прихвани мантията и върви след мен... Чинно!...

И тръгваша така да обикалят широката стая; стиснал здраво студения жезъл в ръка, усецащ грехите по себе си, той бавно пристъпваше, благославяше тържествено невидими богомолци и тихо мрънкаше владишки песнопения.

Архимандрит Антоний скоро стана епископ. Антоний Велички. Той служеше вече всяка неделя в черква; тясната семинарска черквица се претърпкваше с притиснати един до друг ученици и богомолци от града. Храмът се изпълваше догоре с дима на кадилиците – накръстосан от цветните прозоречни лъчи на слънцето, със златния блясък на свещите, които леко пращяха, с витите църковни мелодии; ставаше топло, задушно. Най-сетне храмът гръмваше тържествено на отпуск горе от балкона, биеха празнично и трите семинарски камбани,

втората от която издаваше някакъв тъжен полутон, а през това време епископът Антоний, застанал в златоблестящи грехи и корона отпред пред позлатената царска врата, пееше, отпуснал кокетно клепки, с нарочно преперещ, ронлив глас – той нямаше хубав глас и когато се увлечеше в пее-не, започваше да вреци като коза. След песента оправяше пообърканите изпотени коси над ушите си, попримлясваше сладко и поемаше от младия дякон гукирия и трикирия, с които благославяше богомолците, надигайки се танцово на пръсти.

Богослужението свършваше. Дворът пред черквата се изпълваше с празнично облечени и весело възбудени гости; пъстро натруфени госпожици крадливо разменяха погледи със застаналите встрани на купчинки бедно облечени семинаристи. В апартамента на епископа се отбиваха на почерпка негови близки – разкошно облечени хубави дами. Той постъпваше наистина по евангелски – негови близки бяха тези, които слушаха и... изпълняваха словото божие. Защото имаше брат в града – обушар, беген, болен от гръдна болест, с голямо семейство, но комунист, с когото бяха смъртно скарани и не бяха се срещали години наред. Някои семинаристи тайно ходеха при брат му и той им разправяше колко бил лош, жесток и порочен епископът. Назаров имаше случай да се увери в една от тези негови черти. Веднъж минаваше през задния двор на пансиона и видя кучкари със затворена кола, които ловяха с примки отрасли семинарски кученца; епископът беше излязъл, бръкнал бе в дълбокия джоб на кафявия си подграсник и ухилено наблюдаваше тая прежестока картина.

По-късно епископ Антоний беше избран и за митрополит. Дълго живя и когато да почине, пови-

ка съседния митрополит, с когото бяха много близки, да се изповяда пред него. Митрополитът, като се бърна от изповедта, каза: „Уважавал съм човек, който не е заслужавал и на йота уважение!“ Затвори се ужасен в стаята си и получи сърдечен удар... Ето в каква църковна атмосфера живя Николай Назаров шест години. И не е много чудно, че в предпоследния клас се оказа член на една левичарска група. Групата беше разкрита, ръководителят, който пишел и статии в прогресивния печат, беше изключен от всички училища в страната, едни бяха преместени в другата семинария, а Назаров – в когото намериха само романи от Максим Горки, – след като го разкарваха по участъците, отново го върнаха в семинарията с намалено поведение и отнета стипендия; бяха му отпуснали през време на семинарските курсове половин стипендия като отличен и примерен ученик. Поведението си поправи, но трудно завърши последния клас поради липса на каквито и да е средства.

III

– Като те не щат за учител, поп стани, ма-ма!... За какво ходи шест години в семинарието?

– Добре го каза, мале, за какво наистина ходих шест години в семинарията! – подчертано и на себе си рече Назаров.

– Видиш ли! – подскочи тя. – Добре казах, то се знае! Стани поп! Зле ли му е на попа наш? Мъкнат му торбите с порязаниците! По-белите те ядат, пък по-черните на добитъка! По Колега неговата свиня най-голяма!

– Да, да, свиня... неговата свиня – отдалечено и като ехо прозвуча гласът му.

– По Герзювден – агнешки плешки, по Водици,

като ръси, кола върби след него: брашно, боб, вълна, кожи, поясма – кой каквото има му дава! И направи пари човекът – накупи си ниви, воденица, вършачка! Дето беше вързано магаре – ат върза! Седи си на сушина, седи си на сянка и хората му принасят! Поплъкът е готов кошат!... Защо ме гледаш така! – трепна обидено тя.

– Нищо – леко порозовя Назаров и отместа погледа си.

– Мигар забрави – ожесточи се тя към сина си, – с какъв те изкарахме! Еле пък откак се затри баща ти и ти отнеха онова... стипендието! Пари – отникъде!... Каквото изкараме с мотиката и с ралото – в устата на бирници и дюкянджии! Тръгнахме голи и боси... Аз вече се опрях, сестрите ти присмигнаха и утре, други ден ще се оженят, кой вече ще оре и копае изгладнелите клисавици?... Защо мълчиш... и ме гледаш така – внезапно омекна тя.

– Нещо! – усмихна се двусмислено насреща ѝ той, умно и някак си тихо, както бе облакът глава на масата.

– Нещо я! – самодоволно потвърди тя. – Току вземи, та се ожени и... Ей я, Петканчовската; жена като канара – кола със снопи ще потегли!

Назаров се засмя и живо стана; но на следния миг лицето му отново доби замислен и понатъжен вид.

– Ще ида малко по гората, мале – сбра вежди той. – Ще обиколя и кукурузището при ливадата, да го не е развялял добитъкът... Може и да се позабавя.

– Иди, иди! Поразходи се – любовно беше го обгърнала майка му с поглед. – Поразходи се... помисли си... То... не знам!...

И тя стана и взе да изтрива и да прибира в шкафа измитите съдове, които самотно и рядко

потропваха в утихналата къща; Назаров намери шлифера си, метна го на ръка и хлопна след себе си пътната врата. На улицата пред къщи разсеяно се поспря. И неволно дигна очи към черковния кръст, който се виждаше с част от кубето над градинските дървета – ала мигновено отдръпна поглед оттам, сякаш бе се изгорил о нещо, и заслза, надолу към реката. По улиците поздравя всички, които среща – и възрастни, и деца. И това угодничество – както го нарече в себе си – му доставяше някакво странно удоволствие.

Скоро реката радостно просветна напреду му; премина я и с облекчение напусна селото.

Коларският път остави пестъкливата и каменлива лъка и възпъляз нагоре по баура. Коловозите бяха отпъкани, лъскави и се синееха като стомана от отраженията на есенното небе; от двете страни на пътя се синееха пък зрели тръпчиви трънки.

Като се изкачи горе на баура, Назаров се поспря. Селото по отсрещния склон отвъд реката беше станало невидимо – блясъкът на слънцето падаше право върху него и то бе се скрило в ослепителна сребърна мъглица; Назаров изненадано се порадва на тая игра на природата и премина дълбокия дол – навлезе в имотите на своя род.

По тихите, изоставени вече ливади, сиви и помъртвели, още имаше следи от шумния живот по тях през лятото – следи от добитък, късове от почернели вестници, цигарени кутии. Високо над ливадите и над опустелите ниви играеха гарвани. „Небесните черноризи!“ – горчиво се позасмя Назаров, като отмахна с ръка есенните паяжини, които се бяха окачили на лицето му и го гъделичкаха.

„Свещеник ... черноризец... Да стане свещеник – отново се върна той на мислите си. – Какви са

всъщност нашите свещеници?...“ И той си припомни един от тях – Борис се казваше, – чието опонване му беше направило голямо впечатление: късно се бил решил да стане свещеник – преди това бил на война, подучил кръст за храброст, живи пленници ловил, само българци не бил убивал там... А на селяните от съседното село Камен дол, като им готвял за нещо свещеникът, намират го на нивата: сложил расото и калимавката под крушата и – потен, с кърпа на главата – жъне, копае или оре с грамадни червени ата... А поп Мартин, който хайдутовал през турско и чиято слава и досега се носи из областта!... А поп Андрей!... Пък какви присмехулни анекдоти е измислил народът за попа! „Сутрин излизал на двора и ако не чуел плач из селото, извивал се сърдито към жена си:

– Качвай, попадию, котлето за качамак! ...Слагал калимавката си и расото си настрана и като ги посочвал, казвал:

– Това е попът!

И сядал да пие.“

А народните приказки, пълни с шеги и подигравки над попове, а поговорките, като „Вързан поп – мирно село“, а младежите, които смятат за нещастие среща с поп?... И откъде иде всичко това?... И какво значи всичко това?...

„Нашият свещеник – дядо Павел – минава за един от добрите в околията – помисли си Назаров. – За да не оронва високия си свещенически сан, и докато беше млад, не похващаше никаква работа – по цял ден седеше на пейката пред новата си шарена къща. И рано затлъстял, оболя. По неделите витийстваше, дереше се бедният в празната черква пред няколко бабички: „Къде е кметът, къде са учителите, къде са търговците!“ Или се изстъпваше да го-

вори против морала на младите, против късите рокли, против модите. И пишеше протестни писма до училищните инспектори, до окръжни управители, до митрополията. Селяните го намразиха. Дядо Петко Неновски, като гледал как реже хлябовете на едно погребение, беше му казал: „Отче, както бързаш по трапезата, ако бързаш така и на браздата! – И се обърнал пък към жените: – Дръжте по към края хлябовете, да не ви изпререже ръцете!“ Поп Павел се изправил с побеляло като хартия лице, с разтреперана брада, с разтреперани ръце. А от устата му излезли само отделни звуци – цяла дума не можел да каже. Той изпълняваше строго църковните канони и, викам го, не викам, ходеше да причестява всички умиращи. Преди две-три години, като ходи през зимата до колибите да причестява един умиращ, просина и съвсем оболя. Сега искаше да напусне службата си, защото „не бил в състояние да я изпълнява, както подобава“. И от митрополия поканиха Назаров да стане свещеник. „Свещеник! – замисли се Назаров. – А какво ти пречи да станеш добър свещеник! – сонна се на следния миг той на себе си. – На народа... да служиш!... Народът...“ Но по това време беше стигнал вече пред гората и нейното есенно великоленуе го порази и прекъсна мислите му. Той разля поглед из широкия слънчев простор – нагоре към Балкана, надолу към Дунав, по височините отвъд селото – и беше очарован от червеното сияние на горите, надигали се по баурите. Погледа, понатъжи се сладко и навлезе в гората. Цялата гора отвътре беше огнено осветена като стая. Дърветата сякаш бяха запалени и излъчваха златисти светлини; Назаров в първия миг като че остана без поглед – някой му превзе погледа. Той плахо се озърна и се усмихна като насън сред това есенно просветление

на гората, сред тая правековна тишина и за миг беше повярвал, че някое древно горско божество ще подаде голобраво лице зад напукан гънер и наивно, блажено ще му се закуска. Поразтърка чело, обогрително попримига. Всяко гърво – гъб, пчешкогорян, леска – беше пуснало по листата си своя боя, всяко гърво като че криеше във формата си своя мисъл. И сега – както винаги, когато се намираше сред горите, сред нивята – Назаров изпадна в леко молитвено състояние. Към кого въздигаше разнежени очи душата му – на кого се молеше тя!... „Да, да, народът!... Дотам бях стигнал – въздъхна той. – Ще служа на човека, на народа.“ Нима е лошо да учиш хората да се обичат един друг? Да дават едната си риза на другите? Чакай, чакай... А какво отношение има тоя народ... нашият народ, към бога, към вярата?... Нашият народ си спомня за бога в изключителни случаи – в часове на нещастия, за да го прокълне люто, за да го напсува грубо, и по-рядко в часове на радост, за да му благодари. Всъщност кому се кръсти той сутрин срещу изгряващото слънце, преди да почне да оре, преди да почне да жъне? На новия ли или на стария бог?... В черква стъпва само зиме по сватби и по смъртове и с любопитство зяпа по нарисуваните сводове; гаври се с църковните обреди: наред с човека и виното „кръщава“ с вода, до кръста да го ръсел попът, защото от кръста наголу сам се ръсел вече! А как лошо се шегува със случайно научени молитвени думи „Алилуя“, „Господи помилуй“, как псува ожесточено „верицата“ на малките пакостници! Назаров с тъга си спомни как един западен писател описва на цяла страница въздействието на вечерния камбанен звън върху християните, а как майка му, като чуе камбаната, извиква уплашено: „Мрък-ва се!“ И хуква по двора. Боже мой, та само часовник

ли е за нея черковната камбана! „Човекът, удавен в тежко всекидневие – продължаваше да мисли Назаров, – живее с повърхността на съзнанието си; почти физически. Човекът още не е задълбочено, напълно мислещо, напълно чувстващо същество... Ето, и аз като всички живея с повърхността... а опитам ли се... но това вече като че е друго.“ Мислите му леко бяха разколебани от някакво усещане по ръката. На следния миг нещо го щипна, той се сепна и машинално бутна мравката от ръката си. Кога е излязъл на горската слънчева поляна, кога е постлал шлифера си и е полегнал на него, не беше разбрал. В горния край на поляната стоеше с изправена глава и понадигнат крак лисица и го гледаше. Като се разшава Назаров, тя се обърна кръгом и побягна тръс нагоре. „Отивала е да дири вода по дола“ – мина му през ума заедно с тръпките на изненада по тялото. Стана, вдигна шлифера си. Още мравки го бяха изпъзтели. Той се изчисти и се огледа – на двете крачки от него се издигаше и трептеше като жива мрежа купчината на голям мравуняк. От всички страни из сухата сребриста трева припъзляваха мравки, като пренасяха сламки, шумчици, клечици. И всяка се стремеше да изнесе товара си до върха на мравуняка. Назаров проследи една, която изкачваше нагоре суха тревица. Ту единият, ту другият край на тревицата се запречваше от нещо, но мравката или се повръщаше назад, или тръгваше в друга посока, или така подгрупваше, че задните ѝ крачка се изправяха във въздуха и успяваше да я освободи. Като я изкачи и сложи на върха, постоя един миг, да се посъвземе, и бързо залъкатуши наголу из мравешката суматоха. „Ето така трябва – каза си Назаров на глас и замислено. – Товарът трябва да се изкачва до върха... Ако беше човек, може би щеше да се

изхитри да я остави в началото на мравуняка. Други да изкачват товара си до върха!... За какво наистина ни е даден умът?..."

„Шарена сврака кацна на близкото гърво, видя Назаров, и тревожно изкрещя.

Неговата поява беше нарушила реда на просения и священ живот в гората.

И той тръгна, заслужи към гола.

Двата бряга на гола наистина бяха украсени с лимоненожълти върби, с кървавочервени смрадлики, с металноморави къпини и пчешкогреновини, с кафяви дълбоки храсталаци. Тези нови, ярки багри – под синьото небе, под доброто есенно слънце – почти зазвучаха в душата на Назаров като мотиви от есенна симфония. Кой е сложил върху гърбта на земята тоя многоцветен безценен накит?... Поточето чучуреше и огласяше тихо, самотно горската глухота. Назаров тръгна въз гола; мекият мочур, покрит със свежа, жълто-зелена чуплива трева, от време на време шеговито изкръкорваше под краката му. Изтънялата бистра водна струя правеше гъвкави завои с възшебно тих, но звънлив клякот, успокояваше се в мрачно светли вирчинки, падаше на ниски шуртящи водопадчета, където разбитата вода се превръщаше на купчинки и верижки от бисери. По гнилотата на мочура и в застоялите води, из които плаваха и се пукаха мехурчета, гъмжаха безименни насекоми, едва видими мушици и червейчета в зародишно състояние. Назаров се попотърси от тоя първичен свят и неволно се върна отново към себе си, към мислите си. „Народът... А ти, лично ти, какво отношение имаш към религията?“ – обърна се той към себе си... Откак се помни, му внушаваха страх от господ, страх от пъкъл на оня свят. И той самоограничаваше желанията на душата си, нужди-

те на тялото си, да не бъде наказан тук на земята или там, в „пъкъл“. И така бе напласен, че търсеше причината за всяка несполука в живота, за всяко нещастие, за някое свое прегрешение пред бога. „Бог“ му завиждаше на мътеницата и битото сирене и той трябваше да се задоволява с хляб и лук през дългите пости и по петъците и средите. За да заслужи добър живот на тоя свят и блаженство на оня, трябваше да прекарва през иглени уши любовните си желания, защото всичко, което идеше от „презряната плът“, беше „грешно“. Но как да се спаси от мислите си, от цененията си, които се самозараждаха и които „Той“ виждаше и за кои то също наказваше? „Плътта трябва да се потиска, да се убива тук, на земята, за да получи душата вечно блаженство там горе, на небето.“ Той взе да вижда нещо грубо, нещо егоистично, някакъв хитър пазарлък в това да не бъдеш добър заради самото добро, заради общо добруване, а за да ти се заплати срещу това с блаженство на другия свят, да не вършиш зло, че с това вредиш на другите, а защото ще бъдеш наказан на другия свят... „Но аз съм и тяло, и дух – прошенна си Назаров. – В мен живеят, уви, както у всички хора – и добро, и зло, и добродетели, и пороци, и любов, и омраза, и милост, и жестокост... И понякога като се възбунтуваше против ограниченията, едностранчивостта, осакатяванията на религията, ти – осакатеният вече – не спираш при здравето, нормалното, а отиваш на другия край, за да задоволиш буквално всичките си желания, за да се изживееш „напълно“, за да си възвърнеш „загубеното“, „ограбеното“... Да, при най-големи душевни страдания, ти, за да попълниш това, което духът ти отказва, неочаквано и за самия себе си, се отдавайш на най-груби физически наслади, на грехове –

все едно реални или въображаеми – и се опиваш от болезнената сладост на греха, на злото, на омразата, на жестокостта; и се сливаш с грешната природа... Човек – дълбоко в себе си – обича греха... „Червените наслади на греха!“ – прошепна извън себе си той и на следния миг се сепна уплашено от някакъв висок, нечист смях.

„Хо-хо-хо-о!“ – широко отговаряше друг от дълбините на усойте, от върхарите на горите.

„Дяволът?“ – по детски се уплаши той, впил поглед във върхарите на гората, където – според старите – се крие дяволът и ни отговаря.

Една буболечка падна отнякъде по гръб в поточето и понесена, отчаяно зарита с крачка – той я гледаше и не пожела да я спаси...

Бе стигнал вече до едва проличаващите извори на потока – само гнил мочур и застояли вонещи локвички; по-нагоре земята беше безводна и суха. „Безводна и суха“ – уплашено си повтори той наум и възви встрани през гората да излезе горе на пътя. Лицето му имаше увехнал и тъжен вид. Есенната гора му светеше.

Белорунно стаго бе се разгърнало по ливадата край гората. Младият пастир, изправен до стагото, облегнат на кривак, налучкваше на свирката си простичка, невинна, любовна песенчица. Някоя от овците, както пасеше, задавено проблейваше, да гопълни сякаш песента; други шеговито се боричкаха, като подрипваха; звънците в игрива надпревара пълнеха нашироко кристалния есенен въздух с мелодичен еком, със светла звънлива плетеница.

Назаров, понавел глава, слезе надолу по пътя и се изкачи на високия горист баур срещу селото. Слънцето бе се отместило на запад и ярко осветяваше белите като захар къщи по отсрещния, зад

реката хълм. Къщите и тополите над яза отчетливо се оглеждаха в спокойните сини есенни води. Из дворовете и улиците се мяркаха хора, чуваше се ясен говор. „Ела, ела-а“ – викаше някой някого. Чувството на съпротива, което Назаров изпитваше досега към вяра, религия, свещенически сан, отслабваше. „Ето твоето стаго – погледна той белите къщи насреща из овощака, – то те чака!“ И стана, и тръгна надолу по стръмната пътека към реката, към селото. По едно време забеляза, че къщите слабо поруменияха, реката – досега синя – също почервеня. На юг от пътеката, където баурът беше гол, слънцето залязваше. Назаров като че за първи път виждаше залез – такова особено, огромно впечатление му направи залезът; жълто, сухо и самотно небе; жълто, сухо, и яростно разпалено слънце. И кой знае как му мина през ума, че такъв залез, със същия тоя гол баур, със същото това небе, със същото слънце, е ставал преди сто, преди хиляди години; за миг дори му се стори, че присъства на залез отпреди хиляди години. И го обхвана страх от този – както го нарече в себе си – вехтозаветен залез. И бързо се смъкна при реката. Не щя да слиза долу на моста – мина предпазливо по яза и по най-преките улички се приблиа вкъщи.

IV

Бързият влак – черен, гърмящ, с потен локомотив – бягаше и се виеше по котловината, през полето; нищеше предупредително пред малките пусти гарички и трещящите железни мостове и оставяше след себе си кълба от дим, کوшто дълго време, след като той изчезнеше, се разнасяха по чукуите и над равнината. Беше пълен – местата бяха заети, по коридорите стояха прави, с багажи в кра-

ката. Хората пътуваха – по съдилища, по панаири, до близки; по добро, по лошо.

Една престаряла бабичка с набръчкано безкръвно, сякаш сварено лице, която беше седнала на края на пейката в едно купе, с цедилник пред нея, се надигна от мястото си и погледна към прозореца:

– Дядо попе, ела седни ти! Грехота е свещеник да стои прав; пък ние... – обърна се тя към свещеника, който бе се изправил до прозореца гърбом към хората.

Свещеникът трепна и мигом се изви: лицето му цяло почервения, в очите му ясно пролича и изненада, и неприязън към бабичката. Беше съвсем млад – около двадесет и три годишен; брадичката му – черна, мека, къса – едва покриваше младенческото лице; расото – ново, лъскаво, още личаха ръбовете от гладенето по него, калимавката – също светеше от новота. Беше Назаров. Той смутено промърмори нещо и отново се загърби. Залепи пламналото си лице на хладното стъкло; всичко вътре в него сякаш закипя, забунтува се – за първи път го наричаха дядо. Покрай линията се бялваха цъфнали сливи, покарали тревички се зеленееха вече по напечените припеци, двама влюбени – хванати за ръце – вървяха през светлото пролетно поле, а над тях тържествено се виеше щърк, като че изписваше син ореол около главите им. Влакът бясно бягаше, префучаваше покрай някое дърво, което сякаш шибаше с голите си трънливи клони Назаров по лицето, димът на локомотива се изместваше и минаваше пред прозореца, покриваше го със сажди, замъгляваше всичко. Бабичката продължаваше да стои права; пътниците се пошегуваха нещо с нея и с облекчение се разредиха на пейката. Грубите им шеги продължиха.

– Ще му направи място ами! Скоро ще ѝ пот-

рябва! – подхвърли небрежно един млад селянин, дългонос и със сини хитри очи.

– Искате да си осигурите жената рая, горе, при дядо ти господя! – намеси се и друг, както гледаше разсеяно навън през прозореца.

Бабичката – стиснала хлътнали сини устни – мълчеше. Влакът изсвири и намали ход. Тя прибра цедилника си и озлобена от закачките, побутна Назаров по рамото.

– Дядо попе, хайде говиждане! – жаловито продума тя и неочаквано му изгърпа ръката и се наведе, та я целуна.

– Ама тя щяла да слиза бе, затова си отстъпва мястото! – замята глава той с дългия нос. – О, и баба знае така!

Смях сподигри старата жена, която вече си проправяше път към изхода. Назаров, незабелязано, няколко пъти си изтри ръката о расото, но неприятното усещане от целуването продължаваше.

Влакът отмина още няколко гарички – следващата беше гарата на Назаров. И тя беше малка, но на нея влакът спираше, защото му прикачваха още един локомотив. Пристигнаха. Вагоните застанаха пред двуетажното жълто, овехтяло здание с двете прашни липички отпред. Гърмоленето спря – чуваше се само остро свистене на парата. Назаров беше стигнал до вратата, но бързо се отгърпна назад във влака – беше видял на перона, около чиновника с червената шапка, свои съселани и куриера от селото, който гледаше за пътници да ги откара с каруцата си. Николай Назаров не слезе. Влакът запухтя въз дългия баур, забълва гъст бяло-чер дим из двата си комина. Нашият пътник отново облегна чело на прозореца – долу беше широка-та рогна котловина, леко покрита със синята топ-

ла мъглица на ранната пролет. Белееха се две-три села – неговото беше скрито зад горите, в поречието. В дъното хоризонтът беше заграден от белия величествен венец на Балкана. Когато влакът се изкачи вече на равното и спря на Белопръст, Назаров – вече с куфарче в ръка – бързо слезе. Белопръст беше спирка без селище, направена бе да спират влаковете, за да се освобождават от втория локомотив; на нея почти не слезаха хора. Беше тихо, безлюдно, Назаров мина зад откачения вече маневриращ локомотив – зеленикав, свистящ и потънал в маслена пот – и пое наголу по черния път за село. Тоя път минаваше през ниви, гори, долини и беше пряк. Нивите бяха още пусли, горите – голи и глухи. Не му спореше ходенето. Расото тежко някак си се мятеше встрани, преплиташе се из краката му, препъваше го. Непрекъснато го оправяше с ръка. Още не беше свикнал с него. „Ще те съблека и ще те хвърля на някой трън да плашиш гаргите! – ядосваше се той на расото си. – Ами брадата – почеса се нетърпеливо и сладко по цялото лице, което го сърбеше от младите косъмчета по него. – Нея пък ще я отскубя! – И се засмя. – Ето ме и свещеник! Как се реших?“... Като се върна есенес от разходката си из гората, две-три нощи не спа – да стане или да не стане свещеник. И това, което нощта разрешаваше – генят отказваше.

В селото вече имаше немалко младежи със средно образование, които напиреха за служби – в общината, в пощата, в кооперацията. И назначаваша от тях. За него казваха: „Той си има занаят. Учил е за поп – да си стане поп!“... Да следва? Сестрите му – особено женената – и майка му, която искаше да го види час по-скоро поп, не даваха и да се издума да се продават от навиците, гори и за

завършване на двегодишния учителски институт. Стига му толкова, да си стане за каквото е учил. А да замине без пари за София, да се опита и да следва, и да работи, както правеха някои смелчаци, нямаше кураж. От друга страна, мнозина от неговите съученици вече станаха свещеници – гори и съвипусникът му Кирилов от съседното село стана. На третото денонощие Назаров реши да стане и той свещеник. И като реши, изведнъж обикна някак си свещеническата професия. По-точно, не че я обичаше, а – подбуждан тайно от интересите си – мислеше си, че я обича.

„От митрополията ми съобщиха да си намеря „подходяща избраница“ и да отида да ме ръкоположат... Момичета, любов, женитба“... – размисли се усмихнат Назаров. Той имаше успех между жените – беше височък, набит, плещест, мъжествен, с неравно някак си, но приятно енергично лице; погледът му бе съсредоточен, остър – като че излизаше на него събеседника си. Когато се заергения, пари имаше-нямаше за друго, грехи ще си ушие от скъп плат; обувките му винаги бяха модни; ходеше – по излязлата мода тогава – гологлав, беше един от най-добрите футболисти между младежите в селото. Всичко това се харесваше на селските госпожици, но когато дойде време да си търси съпруга, работите се поусложниха; не всяка искаше да стане попадия; която се съгласяваше, той не харесваше, пък и „избраницата“ – както му беше внушено – трябваше да бъде от почтен род, представителна, скромна. Той ходи и по околните села и се разбра с момиче от едно съседно село – хубаво, стройно, сгържано, от западна богата род. Дигнаха сватба, като се минаха коледните посты – по Ивановден, по дебелихте снегове.

След като мина сватбената шумотевица, Назаровци решиха „да си поживеят младите два-три месеца“ и чак като се загаде пролетта, да отиде в митрополията, за да го ръкоположат. Той заживя вече с мисълта, че ще става свещеник. Всеки празник чакаше да удари камбаната, за да иде на черква. В черква четеше, пееше, чувстваше се като у дома си от началото до края на службата. След разпус поп Павел го отвеждаше вкъщи със себе си на кафе или – при по-мекото време – сядаха на пейката пред портата му и дълго си приказваха. Отскачаше и го съученика си свещеник Кирилов, който беше от „надеждните“ семинаристи и сега припряно бе се запретнал „да възвърне изгубеното религиозно чувство на селяните“, като настоятелно търсеше за това и съдействието на властта: заплашваше учителите, с инспектора и те водеха децата на черква, придума по едно време кмета да забрани полската работа по празниците и да затваря кръчмите в неделя до обяд, дано тръгнат селяните на черква, по големите празници влачеше на тумби колибарите на богослужение. Той беше усвоил навику на ректора епископ Антоний да си почесва по бузата рядката козя, червеникава брадица, като си кривеше устните на обратната страна.

Назаров търсеше дружба на свещениците, сякаш при тях се криеше от нещо; и там, в средата им, беше му някак си неспокойно хубаво...

Младият свещеник незабелязано беше навлязъл вече в мерата на родното си село. Ето това са имотите – горичките, ливадите, нивите – на една от лелите му. Идвал е тук да жъне. Тежките снегове наскоро бяха се стопили – младите дълбоки гръбчета, несменили ланската си шума, още бяха убедени към земята. Земята беше тържествено

тиха, празнично чиста. Въздухът беше толкова прозрачен, сякаш полята, пространствата бяха голи. В далечината – веселият траур на изораните угари. Назаров, както бе се поспрял и отпуснал на една слънчева и промесена вече ливадка сред горската глухота, изведнъж трепна и се послуша – долу по пътя самотно трополеше някаква кола. Той постоя, помисли, остави коларския път и тръгна по една пуста пътека през шумаците. Пак разтърка нервно брада. „Уж я оставях да покара един-два пъти през зимата, за да свикна с нея, и пак!...“ – недоволно помисли той и се намръщи, припомняйки си за насмешливите погледи на младежите, като му гледаха брадичката; за споровете, които подемаха с него. „Виждаш ли си го господ?“ – питаха го селски младежи, завършили трети клас, или: „Като няма небе, къде седи твоят господ?“ – и т. н. А Иван Новачков, един от будните гимназисти на селото, който беше изключван от училище за комунистическа дейност няколко пъти и сега учеше да се яви на матура като частен ученик, противопоставяше научното обяснение за сътворението на света на библейското, отричаше евангелските легенди около раждането и възкресението на Христос и дори самото съществуване на Христос, въздигаше науката вместо религията, разума вместо бога и демонстративно пееше по компаниите – той имаше хубав тенор – „Молитва“ и „В механата“ на Ботев, като подгрусваше крак, за да му трепере гласът. Назаров – останал сам в споровете – се червеше и ожесточено се защитаваше, като грубо, нервно обиждаше, макар че вътре в себе си не беше съвсем убеден в правотата си. Впрочем те с Новачков бяха почти приятели – обичаха да пеят на два гласа и двамата имаха успех между момичетата, за-

едно ергенуваха. И Новачков беше спретнат, хубав, къдрокос, с красив правилен нос, с немирни кафяви очи, в едното от които цмаше червеничко петънце. От тези спорове Назаров винаги се връщаше въщи мъчалив, мрачен. Жена му го гледаше недовошно, подозрително:

— Ти пак си се карал с... онези! Не ме слушаш — излизаш!... Въщи при мен ти е скучно!

Той ядосано ѝ отговаряше и започваха да се препират. Тя се разсърдваше и отиваше в спалнята.

Йона — жена му — се оказа властен човек; не виждаше други истини освен своята и се мъчеше да я налага и на другите. Беше работна, практична, строга, сдържана; човек на студения буден разум — не на чувствата, на излиянията. По погребения не обичаше да ходи, а когато се наложеше да иде на смъртта на близък човек, сълза не проронваше; све-кърва ѝ, баба Вълкана, уж на шега често ѝ думаше: „Как ще ме оплачеш, когато умра, като сълзица не съм видяла да капне от очите ти — не знам!“ А Йона ѝ отговаряше студено: „Гласът ми не е хубав!“

През зимата двамата млади се опознаваха, привикваха един с друг, наместваха се в съпружеското русло. Но снегът прокопня вече, времето се затопли и той замина да го ръкополагат. В митрополитския град — оставил си вече брада и дълги коси — по цял ден се ровеше из църковните книги и сутрин, и вечер беше на черква, поръча си със заемнати пари свещенически грехи и одежди за служене. И един ден му съобщиха, че митрополитът се връща от столицата, където беше член на Синода, и ще го ръкоположи. По време на ръкополагането от напрежение по лицето на Назаров ручеше пот на вадички. Радостта на владиката и свещениците при ръкополагането той схващаше като ра-

дост, че и той ще се почерни. И вътре в себе си ги мразеше. Най-сетне в олтара го облякоха в пограсник, сложиха през рамото му дълъг златист орар и той излезе пред царските врати с молитвениче в ръка и като гледаше в него и се кръстеше с орар в десница, произнасяше първата си молитва.

Няколко дни Назаров живя като насън — наистина ли вече е свещеник, наистина ли цял живот ще бъде с тези грехи, не е ли всичко това някаква шега, няма ли да пожелае и... няма ли да се пробуди и... Калимавката стягаше като обръч главата му, струваше му се, че е висока като комин и едва се крепи — всеки миг може да падне и да се затъркаля пред него по пътя; яката на пограсника го душеше, широките и дълги ръкави покриваха и пръстите му, усещаше се като омотан в расото — не можеше да направи свободно една крачка. Но посвикна... И обади на домашните си, че днес си пристига. Те са го чакали от гарата с пощата — за него гледаше днес към влака пощаджията, а той... от спирката... И ето го отново сам на високия горист хълм срещу селото. Долу в ниското, отвъд реката, по полегатия баир, селото цяло беше потънало в нежната млада белота на цъфналите сливи. Каква невинна белота — сякаш овошките бяха показали пред хората цялата си вътрешна чистота. По слънчевите ахали се чуваха вече треперливо, меко бляанията на агънца, кукуригаха, кой знае защо, петли. Той понамръщено гръмна поглед горе от Свода, където бяха се удавили много млади хора, и заслиза ребром надолу по стръмната пътека. И пак мина по селския яз, взе през градините и излезе на тяхната уличка. В дъното пред къщата го чакаха жена му, майка му, сестрите му и други роднини. Като че премина ток през него. Усети с някакво изтръпване как кръвта

се гръпна от лицето му, тялото му сякаш се вдърви. Той се стегна и бавно, почти маршово, механично, като не на себе си, се придвижи. Жена му го гледаше и плачеше. Майка му го гледаше и плачеше. Като се спря при тях, Йона захлупи глава на рамото му, пък майка му занарежга:

– Маминият ми той, почерни се младичък. Отсега нататък ще е настрана от хората: няма хоро, няма сватба; няма веселие за него!

– Но ще има „готов комат“ – злобно ѝ отвърна той, но на следния миг се сепна, поприхвана я през раменете и така, скупчени всички, се скриха в къщи.

V

Оттогава бяха се минали много години.

Николай Назаров – вече свещеник с посивяла брада – възбудено се разхождаше назад-напред по стеснения дълъг двор, вадеше през минута-две часовник из джобчето на кафявия си пограсник и отново отправяше поглед отвъд реката по шосето. Оттам щеше да се зададе автобусът със сина му, който беше навършил образованието си в музикалната академия и си идеше да се види с тях, преди да постъпи като цигулар в един от симфоничните оркестри на страната

По шосето, което избикаляше и слизаше към селото из ниската част на баира, минаваха и гизаха прахоляци камион след камион, моторетки, че и леки коли. Вдясно от шосето свежо се червенееха сградите на стопанския двор, а по-нататък, встрани, се жълтееха – ожънати и неожънати блоковете с жита, зеленееха се весело широките площи на царевичите, синееха се лозята, тъмнееха прохладно горите.

– Какво, няма ли го още, а? – оживено се пода-

де от къщи с длан над очите майката на Назаров; вече попрегърбена, изсъхнала, смалена бабичица. – Много рано излезе, ще се сварих, мама, на моя огън!... На гъжд е. Не се наваля!...

– Нн... няма го... още няма... – посмути се Назаров. – Той, нали го знаеш автобуса, понякога и порано, и по-късно... Невинаги точно... Българска работа!

– Маминият ми той, ще си го видим!... Как му ще му се радва майка му, като го завари довечера вкъщи!... У-у-у, изсипя! – провикна се тя и се шумугна вкъщи.

Назаров механически погледна към шосето, към часовника си и влезе в градинката. Откак се основа стопанството, и той, както повече от селяните, остави, една малка част от двора си, а другата превърна в градина. Половината от градината пося с люцерна, която сега беше избуяла от скорошните проливни дъждове, а в другата половина жените бяха насадили цветя, домати, картофи, пипер, лук – от всичко по малко. Нагазил в сочната люцерна, той се поспря пред кошерите; едни от пчелите се връщаха от паша с натегнали жълти коремчета и приплъзваха тежко навътре; други изскачаха, бляскаха като искри на слънцето и потъваха във въздуха. Назаров се поотпусна, усмихна се. Той се поогледа и седна на сянка под ореха върху едно отърколено дърво, откъдето се виждаше и част от шосето. Беше нетърпима лятна обедна горещина. „Да ми е да се смурна в реката!... Дали се е избистрила съвсем? – помисли си Назаров. – Мои събратя и по улиците вече тръгнаха цивилни, пък аз...“ – леко възнегодуваше той против себе си и подбръкна с кърпа в разкопаната си яка, та се изтри. Униформата? Службата? Изминатите години бяха достатъчни и да свикне с

тях, и да му омръзнат... През първите години на службата четеше западни романи с герои пастори и кюрета и по техен пример искаше да бъде „обреден“, а „социален“ свещеник, да прилага някакво „практическо“ християнство. И непрекъснато търсеше поводи да бъде в досег с енориашите си, да бъде между тях, да живее с грижите им, да им помага със съветите си, да ги утешава. „А поводи за това, колкото искаш!“ – въздъхна Назаров... Братя буквално си вадят очите заради един разкрач земя, син гържи болен баща в студено мазе без вода и хляб, за да го принуди да му припише къщата; мащеха гупчи с ръждива игла костеливите ръчички на завареничетата, за да ги умори; побеснял баща оставя деца и съпруга и хуква по някаква лековерна жена; селяните се разделили на партии и настървено се гонят, пакостят си, пишат анонимни и лъжливи доноси до властта... „Боже мой, как се ядяха, как се ядяха!...“ Родници, приятели, съпрузи... Като че хората се сближават, за да се намразят, като че думите са дадени на съпрузите, за да не се разбират, като че двама души се срещат, за да премерят силите си!... Едни – и те бяха най-жалките – разнежено изслушваха съветите му, а след това непрекъснато тичаха след него да се оплакват от съществени и несъществени беди, да го „използват“ против някого; други го изслушваха мълчаливо, с подигравателни погледи и с презрителни усмивки, а трети направо, грубо, с едва сдържана ръка го изгонваха.

Отчуждаването на селяните от черквата и отрицателите на религията се умножаваха. Той стана мнителен и винаги вече беше нащрек – избираше със зорък поглед не само слушателите си, но и човека, с когото трябваше да се поспре на улицата; пръстенът около него се стесняваше.

Затвори се вън, затвори се в себе си. По цели дни четеше романи, превъплъщаваше се от герой в герой – сякаш се изгуби в книгите; живееше в някаква изкуствена приповдигнатост, в някакъв лъжлив, сладникаво поетичен свят. Когато камбаната биеше на празник, изгивият и мелодичен звън беше пълен с нежелно безгрижие и веселие, с някакви мъчително-сладки отгласи от детството, с някакви мажорни копнежи по нещо, което трябва стане. Взе да си въобразява, че животът му поднася или двойни скърби, или двойни радости, и не се изморяваше да чака тия двойни радости да се появят отнякъде... Но самотата и тишината вън скоро взе да го плаши; чувстваше вече остра нужда от хора – само досегът до хората, както досегът на Антей до земята, му възвръщаше силите, възвръщаше му вярата в себе си...

Нещо забръмча... заруча. Назаров се сепна, не съзнателно и объркано извади часовник и докато отново го натикваше в джобчето, без да го отвори, гледаше вече към шосето – там бе се издигнал гъст, сив прах. Рипна и премина в дворчето, откъдето се виждаше целият път; автобусът – голям, зелен – бе слязъл вече в ниското и навлизаше в селото; по синьото небе над жълтите житни блокове бръмчеше и кръжеше самолет – хора от окръжния град проверяваха как върви жътвата.

С едри бързи крачки Назаров се отпрати към къщи. И още нестигнал до вратата, подвикна:

– Иде!... Мале, иде си!

Баба Вълкана изскочи на вратата.

– Иде, а? Маминият ми той, иде си!... Как ли ще се зарадва майка му довечера!... Чакай да му приготвя нещичко за ядене, той сигур... У-у, пак купна!... – И тя отново се гмурна вън.

Назаров се облегна на оградата и изостри поглед по улицата, която идеше откъм сред село. „След малко ще се загаде и ще изпълни улицата... Ще го видя!“ – пошавнаха устните му. Цяла зима не са го виждали; не си идва през ваканциите – попречиха му тежките последни изпити. Дали не е отслабнал много от изпитиите? „От мръвка месо сме го отгледали... Докато беше бебе, майка му, където и да се намирал, все ѝ се чуваше плач... Майка!... Когато го преобличаше, му помирисваше непраната ризка и сладко се усмихваше... Хм, майка!... Оплакваше ли се пък пред нея някоя майка, че детето ѝ взело вече да ѝ прави пакости – в сърцето на Йона мигом се раждаше радостно очакване, че и нейното дете скоро ще порасте и ще започне да чупи паници, да губи вещи. И когато то счупи първата чиния, тя покри мекомто му личице с весели необуздани целувки. Веднъж – беше поотраснало вече – гождоха гости; то хвърли към тях с камъче и я удари; а тя се хвана за бузата и като се усмихна болезнено, каза: „Драго му е, че имаме гости! Искаше и то да се покаже с нещо пред вас, но днес не му върви, горкичкото!“ Наистина, трябва да обичаш един човек, за да го разбереш... Когато пък някой ѝ посочваше недостатък на детето, струваше ѝ се, че не би го обичала без моя недостатък. Чудеше се на някоя майка: „Как може да рече на детето си: „Ще те пребия!“... Пък да я слушаше човек как му говори – като че светлина някаква има в гласа си! Когато по-късно – като ученик и студент – той „гладуваше“, и на нея не ѝ се ядеше; единството между майката и детето беше почти физическо...“

Някой се замержеля пред очите на Назаров отсреща на улицата и той съживи поглед. Беше жена една. Сърцето му затупка неспокойно: „Всеки миг

вече може да се покаже на завоя и той! Ще израсте напред улицата!“... Ще го видят! Отново ще бъде сред тях!... Колко тегне отсъствието на детето! Когато беше далеч от тях, Назаров като че бе в някакъв малък траур – в душата му беше празно, тъжно, избягваше веселби, срещи с много хора; дори радиото избягваше да пуска. Предпочиташе да е сам и в тишина, изпълнен с мисли и мечти за сина си; и през цялото време някакъв нежен бунт вълнуваше душата му против неестествеността на отсъствието. Това, което изпитваше Назаров към сина си, беше нещо повече от любов: любов плюс още нещо. Може би милост? Може би готовност да служи за кашичка, от която синът да смуче и расте? Нима има нещо по-могъщо, по-велико от родителското чувство? Не и не! То е равно на живот, то е самият живот... Назаров – кроткият, нежният, меланхоличният Назаров – беше готов на всичко заради сина си. Може би беше способен и да убие? Нямаше сила – която и да беше тя, където и да беше тя, – срещу която не би излязъл на двубой заради сина си. Не само домашните планове – обзавеждане, имоти, работа – бяха свързани с бъдещето на сина. Но и... ето, Назаров служеше в черква, вършеше обреци, молеше се, пееше химни към небето и всичко това като че бе свързано някак си и със сина му; като че срещу всичко това бог трябваше да запази сина му, да го подкрепи. При всяка молитва той напомняше това на бога. И бог сякаш чуваше молбата му: синът му беше здрав, хубав, умен – напредваше... Не вървеше напред, а сякаш хвърчеше. Назаров беше благодарствено-доволен, благодарствено-щастлив. Човек би помислил, че той служи на бога заради сина си...

– Добър ден! Много дълбоко си се замислил! – сепна се Назаров от весел, познат, сладък глас. И

когато изправи глава, видя сина си да стои изправен на улицата срещу него – изпращен, с куфарче в ръка, с цветен шлифер през рамо. Назаров разтвори ръце да го презърне, като бе забравил, че между тях е оградата на двора.

– Ами ти откъде изникна? Аз те чакам откъм сред село, пък ти... отде изникна?

– Отдолу – посочи с глава синът – автобусът спря на моста и аз използвах... И куфарчето беше при мене... вътре... та...

И той тръгна към къщи. Тръгна и баща му. Когато Назаров влезе в стаята, майка му вече прегръщаше и целуваше гостенина вътре до вратата, който още държеше куфарчето и шлифера, усмихваше се и леко се поотдръпваше. Баща му изгаряше от желание физически да излее бликналата си обич, но се задоволи да стисне силно ръката му и да отпрати към лицето му напрегнат поглед – защото има изтънчени мигове, когато удоволствието да се лишава е по-сладко от удоволствието да има.

Синът слагаше куфарчето и шлифера на бабиното си креватче зад печката, като питаше за майка си.

– Жъне! На пустия им блок жъне! – свъси вежди баба Вълкана.

– Дожънват един блок над селото – добродушно се засмя на майка си бащата, – ще се върне рано, нали знае, че ще си дойдеш...

– Защо да са пусти ма, бабо? – обади се високо внукът вън вече, пред вратата, откъм двора, където отупваше грехите си от прахоляци. – Толкоз много жътвари жънат по тях, пък ти казваш „пусти“... И комбайни бръмчат по тях като слонове големи!... Ти нали видя слонове, когато те водих в зоологическата градина?... „Пусти“, казваш... Не са пусти те!

– Лесно ви е на вас там от София да мислите така, ама я ела тук, я питай нас! – както пържеше нещо на печката, се обади баба Вълкана.

– Хе-хе, не се предава – застанал между тях, отново се позасмя бащата, благоразположен, разнежен.

Младият Назаров се миеше на мивката, като неволно попоглеждаше към печката, където цвъртеше яденето, избърса се и се поспря пред огледалото на стената, да повкара в рег вида си. Баща му сякаш го държеше и го носеше с погледа си из стаята.

Стефан Назаров беше висок и прав като свещ; в раменете беше широк, в кръста – тънък; очите му бяха хубаво сини и засмени като на майка му; лицето бяло – с мека прозрачна кожа, с някаква сладка усмивка, а косата му – руса, буйна и къдрава – стоеше като корона на главата.

– Хайде – подкани го баба му, като сложи храната на масичката до стената.

Гостенинът пристъпи и надникна заинтересовано над тиганята:

– Суджуци!... Каквото съм изгладнял... Мале мила!

– Суджуци – поясни баба му, – от теленцето. Онова, червеничкото. Нали го знаеш... Нямаме с какво да го храним, та... на суджуци.

– От теленцето!... Виж, мътеницата добре ще дойде...

Стефан свързваше суджуците с теленцето и не бяха му сладки. Ядеше малко през сила и разказваше как е пътувал през горещия прахен ден, кога ще трябва да се върне, за да постъпи на работа, че нощес не бил спал, защото...

– Ами легни, баба, та си погремни на моето огърче... Хайде, на моето огърче! – подмлади стар-

чески очи тя. — Аз ще загася огъня и ще разтворя да стане ветровинка... Той... Ние с печката, че той, котлонът, нещо се повреди...

Както допиваше млякото, само мярна с поглед котлона зад печката и понатежъл от яденето, мълчаливо полегна на кревата. Баща му внимателно взе от шкафа чиния и нож и излезе на пръсти да извади малко мед. Баба Вълкана, нагянала очила, седна на светло пред разтворената врата да чисти оруз. Из стаята се чуваше от време на време само тихият шум от хвърляните по земята чужди и гнили зрънца и сладкото похъркване на пътника. Той сънуваше вече — впрочем не беше много ясно дали сънуваше, или най-вече бе помислил, — но още като легна, се видя как слиза от автобуса при моста, а отдолу шуми и бяга зеленикавата река, прохладна и игрива, и изпита желание да потъне в нея... После се видя как се къпе...

През това време старият Назаров — нагянал на главата си мрежата и отхлупил един от кошерите — опушваше питейните една по една и утихнало, предпазливо ги разглеждаше и отгоре, и отдолу, срещу слънцето. Пчелите бръмчеха като пияни около него, кацваха и тежко пълзяха по ръцете му; той внимателно отбутваше някоя пчела от питата, изрязваше златисто, сочно, с потекъл мед парче и го слагаше в чинията до себе си. „Годината ще бъде медоносна. Ще има много мед“ — помисли си той и поизправи кръст, та изгледа кошерите, наредени покрай оградата в зелената люцерна. „С мед пък ще се гледаме!“ — позасмя се той в себе си, като се върна на размислите, които напоследък го тревожеха... Поплъкът си отива. Изживя си времето... Ето някои побързаха да свалят расата и се хванаха на работа. Други ходят цивилни и само за черква се

обличат с раса... Подстригват се, бръснат се, развяват раса с мотори по шосета, играят по къси гащета и гимнастически фланелки футбол с младежите — като че църковните догми са ги потискали и сега, попаднали в условията за освобождаване, си възвръщат всичко човешко, земно, естествено... Другарят му от младини Иван Новачков, който сега беше председател на стопанството и пръв човек в селото, му подхвърли веднъж да хвърли расото, като му обеща добра служба; но той се поусмихна и каза: „До Девети септември можеше, но сега вече — не!“ Нещо повече, той, както се казва, се заинами и не си смени калимавката с мека шапка, не се подстригваше, не си намаляваше брадата. И докато преди Девети септември някои от колегите му го наричаха комунист, сега вече същите взеха да го наричат консерватор. Наричаха го комунист до Девети, защото не се подчини тогава на нареждането на владиката да гони комунистите, да прави доноси против тях, да ги издава на властта. Съученикът му от семинарията свещеник Кирилов, който беше повишен тогава в архиепископски заместник и когото народният съд по Девети септември осъди и ликвидира, дори му се заканваше по онова време да му вземе расото и да го прати в концлагер...

Както унищожаваше с погнуса търтеите, чу зад себе си из люцерната хрупкави стъпки. Беше синът му — позачервен от съня, със следи от грубата възглавница по бузата, поразчорлен. Назаров трепна, изправи се разнежен:

— Че много лесно?

— Е, аз така, колкото... Ти, пчелите, а?

— Пчелите... малко мед, рекох, да... Сегни, сегни под ореха. Аз сега ще свърша... Че те, каквото са

се разсърд... — И той бързо се шибна по врата, където го беше жилнала пчела.

Бащата захлуни полека кошера, свали мрежата от главата си, окачи я нависоко върху един посивял кол и като взе чинията с мед, предпазливо пристъпи, та сегна при сина си под ореха.

Вън от сянката не можеше да се погледне — обедната юлска светлина беше резлива, гъста, гореща. Дворът беше нависоко и от него — през трепващия насветляен въздух — оттамък покривите на долната махла, оттамък ослепителното синьо огледало на реката се виеше около селото като грамадна зелена вежда високият горист баур. От време на време високо над горите леко преминаваше чист, бял облак и след като отминеше, горите отново ставаха слънчево ясни и зелени. В единия край на баура, под високото синьо небе, блестяха житата — жълти, опечени.

— Вземай — посочи Назаров на сина си златистата, бистра, гъста течност и погледна към кошерите, пред които бръмчеха раздвижени облаци от пчели. — Виж ги, не искат да влязат в кошерите. На гъжд. Жега им е вътре.

Синът взе ножа с дългите си бледи пръсти и поразрови мега.

— Една пчела се удавила в мега — поусмихна се той, отстрани я от чинията и набоде едно парче, по което искряха тежки бисерни капки.

„Ще му се пооплача. Нали е мой. Нали е вече голям!“ — мислеше си Назаров, докато синът гъвчеше воцуната.

— Де със зор, де... зле-добре, избутахме те. Свърши... Кой знае докога ще ни държат и нас, попове! Народът забрави обреди, празници. Не се венчават вече, не се кръщават, че взеха и да се не

опяват. Няма вече нужда от нас народът. Утре може да каже държавата: „Не давам!“ Пък за стопанството остаряхме вече, не можем... Ей я майка ти, напоследък все повече се оплаква, че ѝ дотегнала работата. Пък аз я успокоявам. „Сега — викам ѝ, — като се ожени Стефан и си добие дете, ще те пратя при него да му гледаш детето, пък аз тук как-как ще карам.“

Младият Назаров се изсмя за миг, после целият се изчерви.

— Не бой се бе, тате! — устремено подаде тяло напред синът. — Нали вече свърших, ще ви помагам! Пари ще ви пращам, ще си идвам, често вие ще идвате при мене!... Нали свърших и ме назначиха, не берете грижа вече за нищо! Отсега нататък аз ще ви гледам! — И лицето на сина се отпусна в мека сладка усмивка.

Тялото на Назаров нервно се разтърси от радостни, благодарствени тръпки. Той внезапно вдигна лице към сина си и оживено заговори:

— Знаеш ли какво ми се случи оня ден? На теб ще го кажа. Само на теб. Нали съм свещеник, не трябва много да... Яви ми се видение — позасмя се той, отправил очи към сина си. — Тоест антивидение. — И като помълча с наведена глава, продължи: — Току-що бях излязъл от общоселско събрание. Знаеш се говори сега по тези събрания: нов живот, социализъм, стопанство, съревнование, герой на труда, трактори, ферми... На площада високоречивият оглушително гърми революционни песни, на друга страна младежите, и те нещо репетират и пеят. Машини, тръгнаха към блоковете, тежко гърмолят и звекат по улиците... И както си вървя така — ослушан, унесен, — неволно съм влязъл в черковния двор. Изведнъж вдигам глава и пред очите

ми се изпречват светиците, изрисувани отън на входната врата на черквата: със златен ореол около главите, в червени и сини грехи, с криле на раменете... Нямаш представа! Ама нямаш представа колко искрено ме изненада, колко ме учуди тяхното присъствие!... Така галечни, чужди, недействителни ми се сториха те!... Какво правят тук? Кой ги е забравил тук? Кои са? Защо са? – бяха първите ми някак неосъзнати въпроси... Ето на – промени глас и погледна сина си с измъчено лице Назаров. – Толкова гуми издумах и пак не можах да изразя това, което почувствах тогава!... Беше странно, беше страшно... Да, тези избелели рисунки нямаха нищо общо с днешното, с днешните... Един свят си отиваше...

– Поне това, че са с криле, нямат ли общо с днешните хора... с човека? – внимателно се пошегува синът.

Бащата като че не го чу. Той помълча, леко побледнял, и пак дигна лице:

– Ето на... аз пак ще трябва на теб... Няма на кого друг! – жално погледна той сина си. – Набрало се е... Ами ти четеш ли на папа Йоан XXIII посланието „Матер ет маистра“? Ами та той всъщност оправдава появата и налагането на социализма по света! Говори, че има собственост, която не може да бъде оставена в ръцете на отделни граждани! Че работниците трябва да участват в собствеността на предприятието, че селяните са експлоатирани най-жестоко!... А онези търгаши там, в Америка – възнегодува Назаров, – „модернизират“ християнството с джазове от монахини и... рокенд-рол, за да примамват богомолци и да трупат печалби. Не, нещо не е в ред! Нещо е изгнило вече, нещо умира... Може би... ново нещо се ражда?

Сред зелената люцерна до кошерите още се издигаше в светлия летен въздух синкав димец от изтърсения из пушилката тор. Синът помълча и се опита да поразсее стария тъгуващ Назаров:

– Тате, ами та ти си превърнал на градина по-голямата част от двора бе?... Знаеш ли какво? Махни дъските и загради с телена мрежа градинката – по-светло, по-леко ще стане... Да насадиш асми и да направиш чардак от тях, чу ли? Под чардака, тате, да направиш беседка с масичка, с пейчица, чу ли? Та... като си... идваме... с булката, да има де да се чукаме!... И парапети да направиш, тате, на стълбите към втория етаж, чу ли? Да не пада... внучето от тях... Хайде, тате – и той стана и хвана баща си под ръка, – искам да поизляза из село...

И като тръгнаха към къщи, продължи:

– А пък тези неща, дето така те вълнуват, са крайно интересни! И че иде нещо ново и дори че част от него вече е пристигнало – и това е вярно, тате... И може би това ново като бисер се заражда и в твоята душа вече, затова и боли там...

Старият мълчеше, болезнено посгърчил лице.

Вкъщи беше смрачено, прохладно. Едва видяха баба Вълкана, която седеше до прозореца и прегеше, ослепени от рязката промяна в светлината.

– Бабо, стига си работила!... Сега, като се настаня, ще те взема при себе си за един-два месеца да си починеш!

– Аз и от бани имам нужда, баба...

– И на бани ще те заведа, бабо... А пък за котлона не бери грижа. Довечера, като се прибира, ще ти го поправа. Аз им разбирам... Пък утре – погледна се той в краката и каза като на себе си, – ще си занеса обувките на поправка.

И като излезе на улицата, макар че бе си взел

вече веднъж довиждане, изви се към баща си и баба си, поклони им се през отворената врата весело и пак каза:

– Довиждане, тате! Довиждане, бабо!
И взе през баурчинката към сред село.
Старите стояха и го гледаха.

VI

Сегнала го отворената врата отвътре и умълчана, баба Вълкана предеше. Точеше нишка след нишка от бухкавата черна къделя. На вратата надникна и уплашено се скри сестрината ѝ дъщеря Дина, която живееше в същата махала. Баба Вълкана спря да преде и зачака. Дина отново засмана на вратата, с нож и забелена глава лук в ръце – неспокойна, бледа.

– Лельо, ти какво правиш! – подвикна уплашено тя.

– Ма, какво, преда... Защо! – бързо зави тя нагърчената нишка на вретеното.

– Няма да предеш!

– Няма... Аз и без това мислех вече да ставам да мясвам... Защо?

– Няма да мясваш!

– Защо ма, какво е станало? – взе да се плаши баба Вълкана и се изправи.

– На Стефан му станало нещо лошо горе при големия мост и ви вика да идете при него... У-у-у! – погледна се тя в ръцете. – Чакай, аз пък тигана съм поставила на котлона – ще изгори! Идете, идете! – И тя не дочака думите на баба Вълкана и изхвъркна навън.

– Стефан!... Станало му лошо! Че нали... здрав излезе оттук! – приказваше си вече сама тя и разтреперана, тръгна да обади на сина си.

Николай Назаров беше започнал да обръща с казмата една леа в градината, където мислеха да насадят късен зеленчук. Като видя майка си с хурка на кръста, с вретено в ръка и разтревожена, подпря се на казмата, както беше я забил в земята и бе стъпил с крак на нея, и попита със скороговор:

– Какво има, мале!

– Какво има ли? Стефан!... Дойде Дина лелина ти и... на Стефан му станало лошо горе при големия мост и вика: „Тичайте при него!“ Боже, какво ли му е станало на детето! – зарони съзри тя.

– Станало му лошо! Стефан!... Че нали излезе здрав оттук!

И той остави казмата, както беше забита в земята, и забърза из баурчинката към сред село, към горния мост. По пътните врати стояха хора и тревожно говореха; щом ги наближеше, те се скриваха и като отминеше, отново се показваха и гледаха след него. Назаров като че остана без крака – подпря се на един електрически стълб и постои така със затворени очи и разтуптяно сърце. Един-единствен въпрос: какво е станало с детето му? – беше паднал тежко и бе се застоял в него и цялата му душа, и всяка клетка на тялото му бяха се разиграли като море в буря и безсмислено и бясно се мятаха на всички страни. Някакво страшно просветление блесна като предупредителна светкавица в хаотичното му съзнание и той хукна с всички сили нагоре към големия мост...

Баба Вълкана богна вретеното в къделята, подпря я в ъгъла и излезе, като забрави вратата откъм пътя да зее отворена. Беше натирила преди малко надолу по дола прасето. Мислеше, като го прибере, да се затича и тя към моста. Тук прасе, там прасе – не го намери лесно. Най-сетне забеляза да се

клати бързото до един плет и когато се изкачи там, видя по Моновата улица много хора, които бързаха на групи за сред село и високо, възбудено приказваха. Тя се ослуша: „Удавил се!“ – каза някой. В това време една жена я забеляза и се затича към нея.

– Бабо Вълкано – запъхтяно и оживено запита жената, – вярно ли ваш Стефан се е удавил в дълбокото, при Свода, и не могат да го намерят?

– Де да знам! – сонна ѝ се сърдито баба Вълкана, но на следния миг остави прасето и като плачеше високо по улицата, запрепъва се бързо нагоре към реката.

Когато стигна при Свода, високите сини скали наоколо бяха почернели от народ, сякаш цялото село се беше изринало тук. Долу в ниското при реката – на едно място – също беше скупчен народ. Тя видя сина си Николай Назаров, подхванат от двама души, да възлиза нагоре по каменистата стръмна пътека. Като забеляза майка си, той извика високо, трагично:

– Мале-е, нямаме вече Стефан! – И се прегърнаха, облени в сълзи. Подхванаха ги хората и ги поведоха обратно към къщи.

– А бе правят му изкуствено дишано, ама... – говореше някой зад тях.

– Изкуствено дишане... Лежал един час на гръното – изкуствено дишане! Свършено е!

– Свършено е! – каза си Назаров и подкрепян от двама души, и невиджащ от сълзи, и сякаш с омекнали крака се препъваше по камънаците на пътя и се прибираше вкъщи с някакво смътно, страшно примирение в душата си...

Хората бяха помислили и за Йона – майката. Човек от стопанството пристигна на блока, където жънеше тя.

Под ясното живо слънце на юли узрялата нива светеше разляна нашироко сред зелени гори. Жътварите, ту приведени пред житото, ту изправени над снопа, бяха весели, разговорливи – въпреки умората, въпреки заслепяващия парещ въздух. Но след като ги подмина човекът от стопанството, на Йона ѝ се стори, че жътварите станаха особени – като че всички бяха обхванати от някакво общо чувство, от някаква обща мисъл, от някакво напрежение. Едни си пошепваха и крадешком, и с любопитство я попогледваха, други – избягвайки погледите ѝ – тежко въздъхваха. Йона усети неясен страх, но не посмя да попита никого за нищо. Но ето че камионът на бригадата избоботи, откърти се от сянката и спря при жътварите, бригадирът пристъпи до нея:

– Йоне, ти нали искаше да си идеш по-рано... Разгеле, камионът ще иде до село... Хайде върви си с него.

– Стефан трябваше да си...

– Хайде, върви, върви... Върви си с камиона – не даде ѝ той да се издума. – То остава малко, ще го махнем рано, рано.

– Той, Стефан, щеше да си дойде... – пак подхвана тя и като си прибра багажеца, насила някак си тръгна към шосето. Шофьорът отвори кабината и я покани при себе си. „Защо пък при себе си ме кани“ – подозрително си помисли тя и като попогледна към жътварите, видя, че всички бяха се изправили и гледаха към нея. „Нещо е станало у нас. Може би със свежървата... може би със...“ Моторът бучеше вече наголу по шосето и въртеше след себе си облак от гореща пепел, шофьорът беше стиснал устни и гледаше право пред себе си. Страничните храсталаци като луги препускаха срещу камиона, един подпла-

шен заек като топка се прехвърли през пътя – едва не го сгази колата. На Йона ѝ се щеше това пътуване да няма край. Но ето показаха се първите къщи на селото и застрашително нарастваха и тичаха срещу нея. Навлязъл в улицата, камионът спря на една кръстошка. Йона слезе и като остана сама, чу да се надига, висок, нестроен плач към тяхната махала. „Е, станало е нещо! – като че убеждаваше тя някой упорит вътре в себе си. – Може би с мама... Може би с мъжа... Може би...“ Тя усещаше да се вие около нея някаква страшна угроза – все по-близо и по-близо; усещаше студенина по тялото си. И се сбързи – какво то ще става, трябваше да стане по-скоро...

Назаров и майка му бяха се изтъркаляли вкъщи по земята, като трупове – Йона я заливаха с вода насред къщи.

Селото бе изтръпнало.

По едно време влезе вкъщи пообъркан по-старият зет на Назаров и поиска черга, да докарат удавения.

– Па какво ще питате тях – обади се една, – не видите ли, че са измрели! Намерете една черга...

– За Стефана ли? – надигна се и се обади с някакъв обезпльтен глас Йона, която бе дошла на себе си след припадък. – Там, при новите грехи, в горната стая. – И заплака за пръв път високо и неутешимо.

Привечер пред къщата притрополи кола. И заедно с тропота ѝ изнарипаха и запищяха всички – домашни, роднини, съседи, приятели, които бяха надошли и изпълнили къщата, двора, улицата.

Сложиха го насред къщи – строен, с пясък и водорасли из къдравата коса – като речен бог.

Смрачаваше се, по небето припъплаха отнякъде черни облаци; появили се кратки, вещателни светкавици.

Своба, където бе се удавил Стефан Лазаров, е една от хубавите местности в селото ни. Реката, която се вие около селото, е обкована в сини зъбестии скали и оградена с високи стройни тополи. В горния край на селото скалите правят свог и по-голямата част от реката минава под моя свог като под естествен скален мост, като през къс тунел; пролетно време наоколо по скалите, по лавиците на скалите цъфтят сини люляци, червени макове, жълти цветя. Реката при Своба е дълбока и там младежите – на затулено – се къпят през лятото. Откак се помни, много са се издавили на това място, което – както казват – няма дъно. Но младежките продължаваха да се къпят там.

Ето какво се разказваше из селото за удавянето на Стефан Назаров.

Излязъл той от къщи, като се поклонил дълбоко на баща си, и на главната улица, пред сладкарницата, срещнал приятеля си, младия участъков лекар.

– Да отидем да се окъпем – помолил той приятеля си.

– Не ми се къпе бе, Стефана – кривнало глава лекарчето. – Водата е още яка от гъждовете.

– Заради мене ще дойдеш! – настоявал Назаров, като че нещо го карало. И тръгнали.

– Ами ако някой от нас се удави? – казал на три пъти Назаров по пътя.

– Ама ти ако продължаваш да ми говориш такива неща, аз ще се върна! – истински се разсърдил приятелят му.

– Е, шегувам се де, шегувам се! – презърнал го Назаров през раменете и добавил замислено: – Не си ми приятел, ако сега ме оставиш сам.

Стигнали при Своба, промъкнали се помежду

скалите из пътеката и слезли долу при вира. Там, около скалите, под Свога, едно момче от селото ловяло риба с лодка, други двама – не пък от селото – също клечели на слънце по сивите валове с въдици в ръка; единият от тях дори бил облечен в моряшка фланелка – моряк бил. Лекарят се спрял при чужденците – заприказвал ги отде са, от що са, – запушили, пък Назаров се съблякъл на брега върху гребните червеникави камъни и с намопени във водата крака се изправил в крайчеца на реката: гол, скръстил ръце, той дълго гледал красивите сини чукари наоколо – ту щръкнали на възбог като старинни кули с гупки като прозорци по тях, ту нашарени в основите с жълти, черни, бели петна; гледал тъжно, замечтано кичестите зелени гори над тях, издигнатите върху широките топли глани на земята големите зачервени хлябове на житата, поогледнал към едрия косач, изправен на отсрещния хълм и юнашки размахал коса, дигнал лице към лятното огромно синьо небе. След това въздъхнал дълбоко и се спуснал в реката. Водата го погела, заплавал покрай скалата; но след малко взел да цапа като не на себе си, взел да потъва, да се подава и на края само гланите му останали да стърчат над водата, като му се отпуснали, му се свивали, като че търсел да се хване о нещо.

От брега завикали на лодкарчето:

– Удави се човекът бе!... Подай му пръта!

Ала то се отдалечило с лодката, като викало уплашено:

– Нека да се дави! Не съм го накарал да се къпе! Не се е много изпрашил и уморил от нивата, та се къпе!

Не посмели и другоселците да се хвърлят, не посмял и лекарят, който смъкнал от грехите по

себе си, бързо пак ги навлякъл и затичал отсреща към косача. Косачът поспрял за малко и пак започнал да коси. Лекарят отново се върнал при вира и отново хукнал пак към селото. Отишли да търсят в оборите на стопанството Мрянката, известен в селото плувец. И намерили го на дълното на реката, извадили го и го сложили на брега: до него стояла купчинката от грехите му.

Освен за удавянето из селото, пък и по околните села взе да се разказва и колко бил хубав, и колко бил добър, и колко бил способен, и как щели да го пращат по чужди земи – и в съзнанието на народа животът на младия Назаров се превърна в един малък мит. В къщата на Назарови, потънала в огромния траур на нощта, през цялата нощ светеше. В огъня ѝ, като по дълното на някаква преизподня, се мяркаха стенещи сенки, избухваха остри писъци, чуваше се съгържан подплашен говор. Някой отива по горните стаи за нещо и оттам се чуваше изпърво приглушен, а после ясен плач; друг – неизгържал – се отделя в стая да погремне. Но след малко рипна от грямката уплашен.

Нощта преваля и в къщата настъпва някакво мъртвешко оживление: тропат се мълчаливо врати, сее се брашно, чистят се варица, под сайванта на лампа се приготвя курбан, при гръбника на друга лампа се секат гърба; жена пали вече пещта и от време на време високо, болезнено простенва.

Старият Назаров не мигна през нощта; седеше до сина си и го гледеше, стоеше изправен до стената, загледан вцепенено и безсмислено пред себе си; отговаряше привично, ако някой го запита за нещо, отделяше се в спалнята, гасеше лампата и лягаше по очи. Животът му като че бе стигнал до някакъв краен предел, до някаква неп-

реоголима стена, и беше спрял. Скъдните му подпалшени мисли се блъскаха в тая стена и безпомощно кръжеха пред нея. Всъщност той не мислеше – само съзнаваше, само усещаше с тялото си, че няма вече син. Призори, както бе легнал по очи в спалнята, изтощението бе надвило и той неволно бе позарямал. И уж спеше; а съзнаваше, че синът му не е вече жив, и страдеше от това в съня си; уж спеше, а чуваше през съня си, че някой плаче с тих, равен, тънък, безкрайно тъжен глас над покойника, и се сещаше, че това е по-малката му сестра... Но защо плачът ѝ излиза като на песен?... По едно време, както бе зарямал, усети истински удар по рамото си, и чу съвсем ясно висок шепот: „Татко, водица!“ Рипна и още усещайки леката болка от удара по рамото си, с влажни зачервени и изблещени очи, със загорели устни подвикна: „А?“ В спалнята нямаше никого. Той се примъкна в стаята при си на си, грабна току-що донесената студена водица, пийна от нея и суеверно приля земята до покойника. Сетне седна и отново се загледа в него...

Денят завари Стефан Назаров с безжизнено жълто лице, с безжизнено жълти ръце и потънало в цветя вдървено тяло – само върховете на обувките му се подаваха над цветята.

Повикан бе свещеникът от съседното село да го опее. До обед къщата, дворот, улицата отпреди бяха изпълнени с народ, нагошъл за погребението; стаите на къщата бяха задръстени тъжно-празнично от нови месали с хлябове, с гозбици върху хлябовете, с китки във възлите на месалите.

Когато свещеникът пристигна и като нагяна през главата си златистия епитрахил, запя с жежкото лятно плагне „Свети боже“, размахвайки нашироко пред себе си гимиящата кадилица, и висо-

кият му печален глас отекна по насрещните махали, и взеха да дигат покойника, и взе да бие черковната камбана, близките надагоха сърцераздирателни писъци; надигна се общ плач. Черното шествие се проточи от дома до черквата. Камбаната бавно биеше и след всеки самотен удар дълго стенеше в непоносимите юлски жеги като със затворени уста. Над шествието му остро блясваше парливо слънце – на дълж, – ту прибягваше черна сянка от облаци.

Свещеникът, известен в околията като сладкоглас певец и изкусен вития, опя покойника тържествено, бавно и на края произнесе дълга проповед, която завърши с думите: „Както е казал след смъртта на децата си многострадалният Йов; „Господ даде, господ и взе; да бъде благословено името господне!“ При тия думи Назаров трепна като внезапно и дълбоко убоген, изненадано изгледа почти обръснатото, червендалесто лице на попа и в очите му заблестяха някакъв бунтовен огън.

Заровиха Стефан Назаров в земята; големият му пресен гроб беше пъстро покрит с цветя и венци.

И тая вечер, по същото време, както миналата вечер, припряно затрепкаха светкавици; чуваше се и тих далечен ропот по небосклона. Но чак посрег нощ в потайно време, когато всичко живо бе се спотаило и спеше, се разрази страшна, самотна лятна буря – с чести, широки светкавици, с остри трясъци и проливен, сякаш огнен дълж. Светкавиците запалваха простора от край до край, трясъците гигантски го разгрусваха. Като че там горе на небето нещо с трясък се събаряше, като че там гонеха някого с виковете и огнени камшици:

„Хо-хо-хо-хо-хо-о!“ – нашироко по целия кръгзор се провикваше някоя гръмотевица.

„Хе-хе-хе!“ – кратко, сухо и вещински се измиваше остър трясък.

VII

У Назарови животът спря. Негопредената къделя на старицата с прибоденото в повеската вретено остана в ъгъла на стаята и потъваше в прах; лехата, която беше започнал Назаров да копая за ранен зеленчук, стоеше недокопана и забитата в земята казма ловеше ръжда. И котлонът стоеше под печката непоправен.

Ако Назарови свършеха нещо из къщи и по двора, вършеха го механически, без участие на мисълта, на чувствата; мислите им и чувствата им изцяло бяха заети с покойника, със смъртта...

На другия ден след погребението – освободени от физическото присъствие на смъртта – Назарови като че почувстваха някакво облекчение; облекчение в по-особен смисъл. И потънаха в чисто страдание. През първите дни те стояха накуп, като подплашени, не смееха да се разделят един от други и винаги при тях имаше чужди хора. И непрекъснато се говореше за сина, за неговата неочаквана гибел. Това изпълваше часовете им, дните им, целия им душевен простор. Но присъствието на чужди хора все повече се разреждаше. Йона чувстваше вече сили и нужда да се отдели от другите; и из стаята, и по двора с часове се чуваха плачовете ѝ, виковете ѝ – изоставената майка викаше сина си. Старата самотно ронеше сълзи до огъня, бащата стенеше – задушил лице във възглавницата.

Кучето – настръхнало – злокобно вие по градината, котката като вампирясала прибягва от стая в стая, скача по гредите, върти зелени очи и тревожно мяука; две кокошки пропяха като петли. Доби-

тъкът – неогледан, подлуден – реवेशе по оборите.

Дни поред у Назарови не стихнаха „писъци-те, плачовете, риданията и жалките стонове“, както един учител от селото – потресен от събитието – го описа до свой близък.

Колкото и да страдаха Назарови, смъртта на сина им през първите седмици все още им се струваше някак си лъжа; като че той ще заслужи отсреща по улицата, през баира – дори мигновено вземаха някои минавачи за него; като че ще притропа на прага, ще влезе вкъщи и ще застане засмян срещу тях; като че ще чуят гласа му – сякаш истинската смърт започва, след като умре човек.

Ала страшна е въздействената сила на мисълта върху душата, върху тялото – Назарови все повече свикваха със смъртта на сина си. Те намразиха реката – избягваха да минават покрай нея и се стараеха да не слушат шума ѝ; намразиха, плашеха се дори от самата вода – старият Назаров с мъка я гълташе, веднъж дори, след като пи, не удържа и я повърна. В душите им се появи враждебно чувство към покойниците от семейството, които им го бяха „отнели“. Думите „река“, „къпане“, „удаен“ бяха страшни думи и не се споменаваха вкъщи. Ако се каже за някого, че е лош, ще се отговори: „Добър е той, че е жив.“ Ако се съобщи, че друг си ушил грехи, ще се каже: „Той ще си ушие, ами няма да си ушие този, дето го няма вече.“ Някой заминал за града – „Той ще заmine, ами няма да стане от гроба да заmine нашият!“ Всичко водеше към покойния.

Ако някой от семейството излезе пък за малко из село, по работа – да внимава да не стане нещо с него. Ако съсед тръгва към кооперативния блок, да се пази от машините. Подплашеното, разстроено семейство винаги и от всичко очакваше

внезапен удар – за себе си, за роднини, за всички.

Понякога домът на Назарови потъваше в огромна тишина. С часове никакъв глас не се чува по стаите. Като че това беше дом на мъртви. Само врата от време на време изтropicва, за да премине през нея някаква сянка. Седяха тримата по столовете – умълчани, замислени, вкаменени – и никого, и нищо не чакаха.

А Йона – майката – дори и не мислеше; тя сякаш бе се превърнала в страдаща материя. Мисълта за смъртта на сина ѝ беше я поразила като мълния и сега тя само гореше като подпалена от мълнията. Гореше и не догаряше. Често, полъгана от случаен, приблизителен външен звук, тя ясно гочуваше гумичката „майко“, трепетно се пробуждаше от своя унес и се поозърташе плахо и като не на себе си. Нощем в просъница усещаше как той гиша топло върху лицето ѝ, чуваше как се обръща в леглото; сутрин го очакваше го себе си. Нощите се превърнаха на неин истински живот. Почти всяка нощ, заспала след източително безсъние, тя започваше да издава мъчителни, като мучене на ням звуци – потъваше в странния свят на сънищата, сънуваше сина си.

Обикновено той ѝ се явяваше и сякаш засилваше в някакъв привечерен прозирен мрак.

„Бе, мамо!... Ама ти се удави! – пресреща го тя разтреперана, отмаляла и със стиснато гърло. – Ами как така се удави бе, мамо!“

„Подхлъзнах се на брега и водите ме натиснаха“ отговаряше той някак си строго, студено, чуждо.

„Мамо, недей си ходи!... Няма да си ходиш там! – плаче насън и му се моли тя.

„Бързам. Чакай ме“ – казва тайнствено той и изчезва от погледа ѝ.

И тя се пробужда с мокра от сълзи гуша и го сутринта не заспива.

Друга една нощ видя целия баур отвъд реката, срещу селото, побелял от младежи – копаят всички на някаква голяма нива млада зелена царевича; копаят и се смеят, и гълчорят. Тя вижда ясно липата им, очите им, усмивките им и търси с поглед там по баура между тях и Стефан. Но Стефан го няма там по баура между тях. Само на една бразда никой не копае. „Това е неговата бразда!“ – казва тя и горчиво заплаква.

И се пробужда с мокра от сълзи гуша. И го сутринта не заспива.

Пък една нощ – и това беше най-мъчителният ѝ сън – го сънува, че сам той плаче над гроба си. И гробът целият е мокър от сълзи.

Когато някоя нощ се минеше да не го сънува, през целия ден нещо липсваше на душата ѝ. „Защо не дойде тая нощ – нали само насън те виждам вече?“ – питаше го тя, загледана пред себе си. И допълваше, понабела глава и замислена: „Чакам радост вече само от сънищата.“

От сина бяха останали снимки: сам, с другари; весел, сериозен, в различни пози. Вкъщи стана дума да се избере една от тях и да се сложи в рамка на стената. И тя упорито се противопостави при избора на една – дето той беше хубав, внушителен, с разкошна къдрава коса, но тъжен; тъгата му я плашеше. И избра друга, на която се смееше.

Тя често отправяше поглед към снимката, като простенваше замислено: „Все усмихнат ме гледаш!... Ай проговори ми!“ А когато ги посещаваше другарят му от детинство, изправяше се пред портрета и тихо му съобщаваше: „Спас ни дойде на гости!“ На софрата слагаше лъжица и стол и за

него. И те стояха страшно празни, докато ядяха умълчани. Преди да си легнат, оставяше къщата полуотворена.

Бащата сякаш бе загубил връзка с живота, с всичко около себе си. Бе останал самотен в някакво празно пространство; мисълта за смъртта на сина му стоеше като застинала в съзнанието му. Изпитваше истинска наслада да се лишава в името на погиналия си син от всичко, което обичаше, което му доставяше удоволствие досега: музика, четене, събиране с хора, храна. Това лишаване бе единствената проява на живот у него. Рибари бяха го виждали нощно време да стои с часове прав горе на скалата, под която бе се удавил синът му; други – крайненчени – бяха го виждали да влиза нощем в гробищата и да излиза оттатък призори. Сякаш бе изпаднал в някакво състояние на глуповатост и току вагеше из джобчето си едно скъсано вече по гънките писмо и четеше с разтреперани ръце подчертаните в него наивни редове: „Спомена, който се извърши във вашата къща, никога няма да забравя. Той ще остане да ви мъчи докрай. Но не само вас, а и много мечтателни души... И аз не мога да напиша повече нищо заради сълзите, които напълват моите очи...“ В съзнанието на бащата сами изплавваха силно преживени сцени от деня на смъртта, от ходенето по гробища, от готвенето по съботите, от терзанията на майката – сякаш това бяха недоизживени, недоасимилирани чувства. В ушите му наистина непрекъснато пишяха плачовете на Йона – наистина непрекъснато чуваше нейния сърцераздиращ вик: „Ма-мо-о!“... „Пак плаче горе в стаята“ – казваше си понякога той, но когато се изкачваше горе, в стаята нямаше никого. Като че плачовете у Назарови бяха оживели и съществуваша вече самос-

тоятелно. Всичко му се струваше тъжно – и утрото, и гървесата, и птиците, и земята, и небето. Намираше се непрестанно в състояние на нажаленост и най-обикновена, чужда на състоянието му мисъл можеше да предизвика сълзи на очите му; всеки мускул, всяка клетка на тялото му бяха неспокойни, разнежени, разслабени – звукът на вратата сякаш насичаше тялото му.

Страданието на Назаров беше особено – в него имаше горчиво разочарование от нещо.

След погребението на сина Назарови редовно всяка събота му готвеха. Къщата се сдоби с някаква нова, постоянна, сладникава миризма – миризма на тамян и восък, на босилец, на застояло готвено, на кисело вино. Ден-два преди носилото – особено пред големите: деветини, двадесет, четиридесет – Йона се оживяваше, обхващаше я някаква своегo рода радост. С увлечение варосваше стените, переше, чистеше, миеше; разпореждаше се с богри нотки в гласа. В деня на носилото къщата блестеше от чистота и ред. Калайдисаните медни съдове светеха по лабиците. Все едно като да очакваше сина си.

За носилото пристигаха близките; жените – в черно, с бохчи и цветя в ръка – пристъпваха през прага като скръбни сенки и тихо плачеха; мъжете – в ново, с шише вино в джоба и в някакво неестествено за тях положение – поздравяваха смутено и преминаваха мълчаливо и бързо по двора. Увлечението на Йона по работата е минало вече: лицето ѝ е подпухнало от плач и напрегнато; очите ѝ отекли и зачервени, устните ѝ треперят. От време на време тя се приближава до портрета и казва с отпаднал глас: „Гости ти гойдоха.“

На трапезата кадят и плачат, преливат и плачат, ядат и плачат. „Така ли му е редът!“ –

простенва някоя, както прелива пред себе си.

Опитват гозбите, разменят си шишетата и все за покойника говорят: какъв бил, кой как го сънувал. На Йона ѝ се слуша, на Йона ѝ се говори само за него.

— Като минат по улиците — пропява една тъжно и показва с лице бащата и майката, — след тях се понасят въздишки!

— От човешкото тегло по-голямо няма! — отчаяно мятта глава друга.

— Да опустее моя господ! — роптае първата. — Та дава само мъки!

След като се поканят от богатата трапеза, след като си разменят по няколко пъти шишетата с вино, гостите се отпускат и започват да приказват:

За лозята — че цъфнали и пуснали много реса, но... после ги изгорило нещо...

За нивите — че жълтеели вече и нагойвали хубаво зърно на лятното слънце, но... някъде си бил паднал град...

За свинете — колко били поевтинели, как немали хората с какво да ги хранят и как някои... избивали новородените прасенца.

На Йона ѝ става страшно.

Като дигнеха трапезата, тръгваха за гробищата. Далечно пред всички като звънчарка, която се прибира дома си — върви Йона. Не поглежда встрани към пътните врати, по които стоят и ги гледат хора, не види какво се задава срещу нея — човек, кола, куче, стаго. Върви самотна, загледана пред себе си, замислена; от време на време шумно въздиша, като че пламъци излизат из устата ѝ. Ако някой избърза и я настигне да ѝ каже нещо, както си върви, тя понавиве глава назад, без да го поглед-

не, и му отвърща с тих, разстроен, разтреперан глас, като не изговаря гумите докрай — в гърдите ѝ цяла нощ са се трупали мъки.

Но ето и зеленото, росно поле — посивяло от студена роса, блеснало на утрото с милиони очички, ето и оградено в сиви, зеленомъхави, рудиняви камъни гробище. Още в началото на селското гробище се чернее пресен гроб — изграмаден, неугледал, като че още има живот долу под него.

Мълчаливо заобикалят гроба, палят свещи, преливат.

„Не си жаген за вода!“ — изтръгва се с въздишка из устата на жена, както прелива с водича.

„Видяхте ли как си гръпна едно бонбонче?“ — суетно оглежда околните друга, когато изпусна едно от бонбончетата, които слагаше откъм главата на покойника.

„Цветя и за добро, и за лошо!“ — въздъхва трета, като кичеше кръста.

По засъхналия червеникав гроб пропъзлява мушица някаква, пропъзлява мравка — покажат се, слизат нейде надолу из пукнатините му. Но никой не ги закача — тук те са свещени. Те живеят тук, при него... „А може би той самият да се е превърнал на мушица?“ — блънува болната душа.

Небето е високо и изплакнато от утрото. Тържествуващото слънце е изскочило над близките зелени гори и е отправило поглед към полето; ниско над росното поле вече пълзи тънка сребърна мъглица — не са ли това душиите на мъртвите?... Светло и свежо лятно утро.

Тя е при него. Той е тук, близо до нея... Съвсем близко, наистина!... Човек трябва да си представи какво значи това за една майка. Докато трае късият обред — палене на свещи, преливане, поиз-

чистване на гребя, – тя трепере, едва се сдържа...
Но ето, аз те виждам, сестро моя, полегнала въз
гроба. Великото страдание те е направило пост.
Тебе – сдържаната, строгата, студената, безглас-
ната. Ти си останала само чувство и възпяваш сво-
ето погинало дете с думи, разцъфтели и откъсна-
ти направо от сърцето:

„Излез, мамо, та си гостите посрещни!
Дойдохме! При тебе сме!
Но ти нито виждаш, нито чуваш от тая
грамада-а, над тебе!
Мамина къща без врати, без врати и без
прозорци!
Мамина младост, мамина роса!
Пустият четвъртък, мамо,
като се загаде,
пламъци тръгват из устата ми!
Как можа, мамо, да излезеш,
да излезеш, да не се върнеш!
Мамина младост, мамина роса!“

Гърлото ѝ се изчистваше, разтваряше се и
тя продължаваше с ясен глас:

„Като се загаде празник, мамо,
по задните стаи се крия,
хората да не гледам!
Ами сега,
като сбора на селото се е задал,
къде да се дявам,
къде главата си да завирам!
Хората чистят, мамо, и аз чистя.
Че и на теб, мамо, гости ще дойдат!
Все в черно облечени, все посърбени!“

Мамини гости, мамини сборени!...
Хайде, мамо, измоли се, та си и ти ела на сбора!
Аз ще двора да измета, като огледало,
къщата ще почистя,
гозби всякакви ще наготвя.
Па ще започнеш за излизане да се стягаш.
И аз, мамо, все връз теб ще стоя,
добре да се облечеш, момите да те харесат.
И ти да ми речеш:
„Мамо!“
Още веднъж да чуя тая сладка дума, че няма
вече да я чувам!...
Къде си? Далеч ли си?
И далеч да си – през девет морета ще мина,
девет морета ще изпия
и пак при теб ще дойда!...
Мамин голям огън! Мамина пещ, мамина
варница.
В нея, мамо, ще изгорим!“

Разплакват се всички.

Баба му с тънък глас възпяваше „засмените
му синчец-очи“, „русата, къдрава коса – немита, нес-
рясана“, „тънките бели пръсти“; разказваше му: Ег-
на загубила мъж, друг баща, пък майка му си закопа-
ла сърцето и сега издаиня, та се къщата тресе.

„Стоим с майка ти със слепени уста – оплак-
ва му се тя, – една от едната страна на печката,
другата от другата... Но няма кой друг да поеме
тези мъки от нас!“

Друга нареждаше:

„Отидох на Балкана – за теб ми говорят, сля-
зох на Дунав – за теб ми говорят!“

Плачат и нареждат всички – и стари, и млади; получава се някакъв зловещ античен хор. И като плачат, с някаква артистичност нагласяват думите според мелодията – провлачат думи, повтарят и съкращават срички.

Кучетата от крайселските къщи се разтревожат и започват да лаят, да вият.

Бащата Назаров седи настрана върху отърколен камък, като гребен библейски пророк, облакът на коленете, стиснал глава между ръце.

По едно време млади хора започнаха да идват по съботите, скриваха се зад оградата на гробищата, подслушваха оплаквачите и си записваха думите им – искаха да извадят песен за младия Назаров.

Някоя от жените, изплакала се вече, заставаше зад Йона и я побутваше по рамо:

– А стига си му приказвала! А стани, та го пък погледай!

И Йона ѝ отговаряше с освободени, вече пободри нотки в гласа и ставаше. Разшавваха се всички. Дочуваше се съживен говор.

– Чий е оня гроб там? У-у, как е занемарен! – казваше някоя.

– На, пийни винцето, не ми се крепи пак до къщи. Че аз не пия зараг кръвното си – обръщаше се друга към съседката си.

– Да бе го взел господ по-напред, та да не са харчени толкова пари по него, ами сега и дългове, и човек няма – загледана в гроба, приказваше си една.

Йона слагаше на гроба до кръста храни, бонбони, цигари.

– На ти и кибрит – казваше тя и слагаше и кутия с кибрит до цигарите. – Че много има кой да пуши!... Много има кой да яде!... Знам те къде си вече и какво си вече, ами... какво да правя, като из-

горях! – допълваше тя със страшна трезвост.

Гробището опустяваше.

Най-напред идваха децата от крайселските къщи, та обираха гроба, след тях – кучетата, да изядат, каквото е останало от децата, а след кучетата – буболечки се натрупваха на черни гроздове по трошиците...

VIII

„Страганието реве като лъв из моя дом. Ти ли го изпрати? Нали си казал: „Нито един косъм от главата ти няма да падне без мое разрешение.“ Ти, моят бог! Ти, на когото служих! А знаеш ли, че няма по-сладка дума на света от думата татко? А знаеш ли, че аз бях започнал да се съмнявам вече в личното безсмъртие и приемах децата като наше безсмъртие?... Не косъм от главата ми – главата ми падна!

Смъртта на сина падна като гръмотевичен удар върху вярата ми. Нека да си поговорим сега откровено, като... равни. (Досега общувах с теб чрез молитви и, да ти призная, в любовта ми към теб имаше много страх.) И тъй, много размишлявах след смъртта на сина си – по цели дни, по цели нощи, по цели седмици... И сега вече само със стиснати зъби мога да мисля за теб.

Ти – това съм аз. А съм те създал по свой образ и подобие. Ти си най-хубавото от мен. Ти си силите извън мене. Аз наричах с твоето име неизвестното, загадъчното, страшното; което ми помагаше, което ми пречеше. Събрах всичко това в една дума „бог“ и дълго спях на нея... Хм, боговете наистина дотолкова приличаха на хората, че за хората, за народите можеше да се съди по боговете им.

...Удивяваше ме това чудо слънцето, удивява-

ха ме изгревите, удивляваха ме звездите, бурите, песента на птиците и аз си мислех: не се ли крият зад слънцето и звездите твоите погледи, зад зората – твоята усмивка, зад залеза – твоята тиха тъга зад гръмотевиците – твоят гняв, зад песента на птиците – твоята светла радост? Вълните по узрелите жита и по върхарите на горите не са ли твои стъпки, червеното вечерно небе не е ли твоята великолепна мантия, по която още недовиждам украсата на блестящите звезди? Повярвай ми, ако не беше величественото мироздание, едва ли щях да се сетя за теб? Бог се яви след божественото.

Мисълта ми растеше. Тя изпълни земята и ти избяга от нея на Олимп. Тя израсна и го Олимп и ти избяга на небето. Тя стигна и го небето и ти... казаха ми: „Бог е вътре в нас.“ Дори нарекоха най-достойните между себе си – Буда, Христос, Мохамед – богове, а най-добрите си книги – боговдъхновени... Хе-хе, но това е вече почти богоотрицание... Боговете слизат на земята!

... И тъй, при всяко отстъпление ти се опазваше в неизвестното, защото в това, което не знам, е твоята сила. Ти си това, което не знаем, което трябва да завоюваме.

Аз разсъждавам за теб наистина по човешки, но, кажи ми, по какъв друг начин бих могъл да мисля за тебе? Челото е дадено на бика да се бори, а на човека – да мисли.

Палачи, мъчителы, убийци на цели народы живеят щастливо, до дълбока старост, и умират леко, като насън, а добрият, праведният, вярващият в теб живее мъченически живот и умира при страшни, нечовешки болки. Къде си ти?... На тиранина се покланят гоземи, подлеца тачат, лъжецът минава с изправена глава по улиците, а честния,

чистия, скромния отминават пренебрежително. Къде си ти?... Изумен от несправедливостта на земята, човек изрече абсурда: „Бог, когото обича, го наказва.“ Тоест тук, на земята, страдаш, за да бъдеш добре там – горе на небето. (Впрочем по-късно търговци на религията добре използваша тоя абсурд...) И тъй, ако земята не попиваше слъзите на нещастните и кървите на невинните, отдавна нямаше да съществува сушата. Питам, къде си ти? Твоята ненамеса в живота на човека е равна на неществуване. „Вървя напред – и него го няма, назаг – и го не намирам.“

Човек е създаден, възпитаван две хиляди години, двайсет хиляди години. Той знаеше, че над него се извисява синя небесна твърд с ослепителен Слънчо, който вечер заспива зад горите при майка си; с бляскави трепкащи звездици, с бяла хубава луна, възпявана от поети, свидетелка на влюбени. А горе на небето – сред белокрили, пеещи ангели – е твоят престол; твоят... нашият рай.

... Но ето: няма небесна твърд, а има безкрай; мъничките лъчисти звездици са някакви огромни светове – навярно населени, бялата, усмихната луна е мъртва планета с грозни сипеи, горещи чукари и сухи пясъци. Човекът пък не е създаден завършено в един ден, а по „волята“ на материята произлиза от някаква зародила се във влагата клетка. Земята, и тя най-напред била... а после ще изстине и животът по нея ще изчезне. Е, добре, но къде е смисълът на всичко това? Кажете ми смисъла му!... Дайте ми смисъл!...

– Удоволствието, щастието, любовта ги чувствахме като грях, като наказуеми; трябваше да е нещастен човек, трябваше да страда, за да заслужи вечно блаженство, рай. С какво право векове

наред ни се отнемаше земята и ни се предлагаше някакво – както се оказа – несъществуващо небе? Защо ни се отказваше животът, докато сме живи, и ни се предлагаше, след като умрем, а като последно оръжие ни се предлагаше примирението?... И аз не живеях, а мечтаех. Към живота изпитвах само някакво скръбно любопитство. Усъмних се дълбоко в безсмъртието, а щом нямаше безсмъртие, все едно ми беше вече дали съществувах ти, или не... А как бих желал да съществувам, за да те ненавиждам!

На всичко отгоре отчайваше ме моята ограниченост. Като си помисля за безкрайното, за миг обезумявам. Липсват ми сетива да го възприема.

Скръбта, отчаянието бяха големи. И ето: сребърният лунен сърп ми се струваше като въпросителна, изправена на небето... сините върхове на Балкана – гърбици, птиците сутрин не пееха, а лаеха – хе-хе, особено имаше една, която всяка сутрин кацаше под прозореца ми и със своите „джигу-джау“ просто гжафкаше като селско куче!... Лицето ми стана зло и тъжно, очите ми сякаш щяха да се пръснат от напрежение и гледаха не навън, а навътре – като на умиращ.

Душата е една, а страданията много.

И аз отивах и се изправях пред портрета на моя злочест син. А той, като че си беше дошъл от оня свят, гледаше ме вътрешно, с укор и ми казваше: „Ти си тръгнал нанякъде! Върви, върви!“

...Ти ми беше обещал вечен живот, всичко! Но умът ми разби тези илюзии. И аз останах без опора, без път. Аз не искам да живея с повърхността на съзнанието си – аз съм мислещ човек. И ето че се завъртях вихрено в някакъв смразяващ хаос – търсех нещо отвъд съществуването... Виех се и чу-

вах кускане зад себе си: „Умът ти никога няма да стигне до безкрая, никога не ще може да разреши въпросите, заседнали на гърлото ти!“... Ти може би очакваш, че мисълта, след като се умори да търси, да хвърчи из празни, легени, безответни пространства, след като не може да се справи с величието на безкрайната звездна вселена, ще се почувства страшно самотна и отново ще се върне при теб, при сладките илюзии?...

Дайте ми опора!...

Напразно питам, напразно бия с юмруци. Заг вратата няма никого. Там лежат вече мъртви човеците надежди... Сякаш съм застанал на брега на разума и викам към празно, глухо, безответно пространство. „Викай, ако има кой да ти отговаря.“

Разбирам добре – няма по-банален „философ“ от мен; аз изказвам не свои мисли, а мислите на времето си.

... Твоите заместници на земята – на които си дал право да „вързват и развързват“ и което те вържат, е вързано и което те развържат, е развързано – седят на владишкия престол с подкупи и интриги, а после започват амбиции за преуспяване, карьеристични борби, гонитби и делене на партии; гнусене от бедните и сладострастно-приятна гружба с богатите, с охолните; тайни любовници, незаконнородени, чревоугодие; грижи за тялото, каквито и при цивилните няма: всекидневни гимнастики и бани с билки. Къде отиде „убиването на плътта“ и „възвисяването на духа?“ Защо природата на тези хора чак до такава степен трябва да бъде изместена, че да живеят толкова неестествен, прикрит, двойствен живот – едно да говорят, а друго да вършат?

Никъде чиновничеството, раболепството, гос-

подарското чувство не е така развито, както в тези среди. Тези несменяеми, пожизнени „духовни князе“ са носители на „божия благодат“ и ти ще падаш на колене със скръстени ръце пред тях и ще им целуваш благославящата десница. Те така са те унижили, така са те смачкали, че ти усещаш в себе си наслаждение от подчинението си, от угодничеството си пред тях. Кого друг – облечен в златни одежди – го посрещат подчинените му с венцевални песнопения и придържат грехите му отзад? О, те са толкова далеч от смиренieto!

Уважавам един млад висш сановник от тези среди, който свали расото, ожени се и нареди деца, за да живее бедно, „с пот на челото“, но честно, според природата си.

...В моето страдание винаги е имало някакво въодушевление, някаква нотка на патос – страдание на същество, което обича живота. Моята скръб беше бунтовна, възторжена, победна. От обич към живота обичах и страданието. Няма към наистина, където душата да не може да си свие гнездо...

Разбрах, че светът се управлява от твоите студени ангели – природните закони, – че мисълта свети като бисер на дъното на всяко нещо, че всяка-рогена мисъл е отправена срещу теб, че човек е мярка за всичко. Подагох глава над развълнуваната повърхност, излязох и застанах върху мисълта като върху твърд. Вроденият оптимизъм на човека е толкова голям, та ти се струва, че играе на страдание. Живее така, като че няма да умира, и умира с наполовина изречена дума. Според библейската легенда той яде плодове от дървото на познанието и пожела да стане бог. И човек стана бог. Господар на земята и небето. Мисъл и воля – ето неговите две лица. И аз, господарят на земята и небето, ще пре-

върна земята на наш дом. Човек ще престане да се чувства гост на земята, ще престане да казва, преди да умре: „Ще си вървя“. Всичко – тук на земята! Ще заменя „безсмъртието“ с живота. С бъдещето. С децата. Децата ще вървят напред с по-голяма енергия на разума и ще разкриват това, което за нас е било тайна... Ще вървят напред и ще разкриват тайни, ще поглеждат назад – и ще разкриват тайни. Ще се сдобият с чувство за безначалното и безкрайното. Ще бъдат навсякъде. Ще свалят на земята страшния праведен съд и рая. Ще вървят все по-напред и по-напред и все повече и повече ще разбират – защото да живееш, значи да разбираш. Ето го и вечния живот, ето го и безсмъртието. А смисълът – усъвършенстването на света...

И тъй, аз вече израснах! Аз те създадох, аз те и отрекох. От днес аз съм господарят! Погледни и виж, надай ухо и чуи какво съм направил на земята. Гладен бях и си сготвих по-вкусна храна от тревата и корените, гол бях и се облякох в коприни, живеях под дъжда и слънцето и си издигнах по-хубави жилища от хралупите и пещерите, които ти ми предлагаш, ням бях и от устата ми се порониха златни думи и песни, по-хубави от песните на славея – човек не е измислил нищо по-хубаво от музиката.

С мечтите – това острие на живота, с което се пробива път към бъдещето – ще възлизам все по-нагоре и по-нагоре; наоколо ми ще става все по-широко и по-широко, все по-свежо и по-свежо, все по-светло и по-светло; ще литна и по звездите да търся себеподобни. И долу по цъфналите равнини, и горе при сияещите звездни пространства – по всички кътове на Вселената ще гърми тържественият химн на човека!

Мисъл моя човешка, разцъфтявай! Побежда-

бай! Освобождавай! Ако бях поет, щях да ти напиша ода, ако бях музикант, щях да ти измисля песен, ако бях скулптор, щях да ти извая паметник!“ Тук свършват думите на Назаров.

IX

Свещеник Николай Назаров хвърли расото. Най-напред, след смъртта на сина си, той си взе отпуска – друг свещеник идваше да служи през време на отпуската му. И седеше вкъщи около жените. И понякога, както си седеше, „без повод“ заплакваше; като че тялото му вече само – без участието на мисълта, на чувствата – си страдаше. Когато изтече отпуската му и пое службата си, по смъртовете не можеше да се въздържа и заедно с близките на покойника непрекъснато плачеше. И пуска втори път отпуска. И седеше вкъщи около двете жени, и страдаше, и размишляваше – по цели дни, по цели нощи!

Когато втори път изтече отпуската му и втори път пое службата си и една неделна утрин отиде в черква, за да служи литургия, беше изумен – не можеше да отвори устата си да чете, да пее, да се моли. Като че беше онемял. Езикът му се преплиташе, заекваше; из устата му не можеше да излезе глас. Кръвта нахлу в лицето му, чувстваше някакво непреодолимо неудобство, съвестта му се бунтуваше – като че лъжеше.

И хвърли расото.

– Приятелят му Иван Новачков се опита да използва свалянето на расото му за пропаганда против религията. Но Назаров с възмущение отхвърли това. Предложиха му голяма и хубава служба, но той им отговори: „Оставете ме да си помисля.“ И се затвори вкъщи при двете жени – майка си и жена си.

Назаров забеляза, че на жена му взе да ѝ се шава из къщи, взе да посяга на работа; когато пък се стягаше за носило, късаше от тестото и си печеше питки на печката. А една сутрин му направи впечатление сънят ѝ: над някакъв гъст зелен глог тревожно цъцрела птичка. Йона се навела над трънливия глог и видяла едно малко мъртво птиче. Встрани тя видяла и едно живо птиченце, което трепкало с крила. И не можела да откъсне очи от него.

След тоя сън на Назаров му се струваше, че понякога тя се усмихва с очите си; нещо приветно се появяваше в тях – какво беше това, усмивка ли? А един ден трепна на устните ѝ истинска мъчителна усмивка.

Йона взе вече да се увлича в работа, да мисли за други неща и когато се сепваше и се сещаше за сина си, се изплашваше, че може да го забравя. И взе да се опитва да поддържа някак си изкуствено скръбта си. Тя истински страдаше от това загасване на скръбта си, от това, че може да забрави детето си. Между нея, бащата и бабата взеха да се появяват спорове за участие в гостувания и по-леки веселби.

Всичко това напомняше на Назаров за едно птиче, което се пробуждаше рано сутрин под прозореца му, изпяваше няколко весели трели – свежи като утрото, светли като утрото, радостни като утрото; изпяваше ги като химн, като молитва към възраждащия се ден и се умълчаваше. Може би не беше си госпало и отново задрямваше?

Баба Вълкана беше свикнала да сяда с жените във пред портата на слънце. По четвъртъците, когато бе се угавил младият Назаров, тя говореше на жените провлечено, като че пееше:

– Сготвих му и като се наяде, маминият, полегна си на кревата зад печката и сладко захърка.

На тръгване се изви от вратата към нас с баща му, поклони ни се до кръста и като се усмихна сладко, сладко, рече: „Довиждане, тате, довиждане, бабо“...

Като че е знаел, маминаят, че жив няма да се връща!

– По това време – поглеждаше тя към слънцето, – още е бил жив... Когато е излизала душицата му сладка, когато са били мъките му, баща му е копаел в градината, а пък аз съм прела до вратата. Излезе засмян – докараха го на пън.

Иван Новачков пак намери Назаров:

– Баджанак – жените им бяха от едно село, – стига! Да ти дадем служба. Дај да се разберем къде... Първата служба! Първото място!

Първото място – поусмихна се философски Назаров, – трябва да стои винаги свободно. То принадлежи на бъдещето.

– При мен в канцеларията на стопанството, в кооперацията, в селсъвета! Където искаш! Хубава служба, лека служба ще ти дам! Това, което ти направи, е един голям плюс за теб!... Дај да се разберем къде! Ще разместваме, ще правим, ще спруваме – ще те настаним.

– Ще работя – позабави отговора си Назаров, – но служба не ща. Редник ще стана. В някоя бригада ще ви моля да ме включите: лозарска, градинарска, нещо по пчелите. Нали ме знаеш, баджанак, аз разбирам от тия работи.

– Искаш, значи, да ползваш слънцето! Не щеш канцелария.

– Не ща да помислят хората, че съм оставил расото заради служба; да се докарвам. Те трябва да разберат истинската причина, която ме застава да хвърля расото.

– Истинската причина се знае, баджанак!... И-и... теб нали още като ученик те изключваха от семинарията... Помня аз!

– Да – позамисли се Назаров. – Аз още тогава казах на епископ Антоний при разпита... „Не съм доволен – му казах наивно, по момчешки – от живота. Има бедни и богати. Едни страдат, други са щастливи. Няма справедливост. В черквата едно се говори, а друго се върши!“... И трябва да му призна, че тогава той все пак въздъхна...

– Ти си чуден, баджанак!... А помниш ли как ме разкрикува по Девети, като минахме покрай черквата с група младежи и аз ги накарах да извикаме „Долу бог!“... Помниш ли какво ми рече тогава, а? Разкрикува ме згравата! – засмя се шеговито Новачков.

– Да, помня – засмя се и Назаров. – Ако има бог, рекох ви, да се съберем и цялото село да викаме „Долу бог“, пак не можем го свали, пък ако няма – на кого викаме?

И пак и двамата стари приятели се засмяха.

– Ти си чуден, баджанак!

– Не че съвсем вярвахме в тези неща – заговорих на себе си Назаров, – бог, ангели, друг свят, рай, а така ни се искаше да бъде поради красотата... И когато умът ни показваше лице пред тези вярвания, избързахме да му затворим вратата.

– Свърши се! Дойде време с това чучело, бог, да плашим гаргите, не хората!... „Сенки суетни и мечти празни“, а?... Кой беше го казал, Вазов ли беше, а?

На Назаров му се стори грубо сравнението с чучелото, понамръщи се и не отговори нищо.

– Не е ли срамно бе, баджанак – пламна изведнъж Новачков, – да зависи от нас, хората, подчертавам дебело: от нас! И да не направим живота по-

хубав, по-красив! Щастлив! От нас бе, от нас зави-
си! От никого друг!... Отсега нататък човек ще се
пише с главна буква, не бог! Аксиома неоспорима!...
Е-е, баджанак – допълни с някакъв тих възторг Но-
вачков, като гледаше в очите Назаров, – пак ще за-
пеем с теб на два гласа, както на младото време!
Помниш ли, а?

– Да, пак ще запеем на два гласа... пак ти пър-
ви, аз втори – посгърчи се лицето на Назаров в хит-
ра добродушна усмивка.

Йона позакрепна, дори понякога излизаше в
полето на работа; само по задушниците я болеше
по два-три дена глава. Понякога нощно време, ка-
то се проспиваше, правеше точна сметка колко го-
дини, месеци, та дори дни са минали, откак се загу-
би синът им; изчисляваше на колко години да е се-
га, ако е жив, колко деца да има, ако се е оженил. И
дълги години сънуваше някакво гетенце, от което
се и плашеше, да щапурка мълчаливо из къщи по
стаите и да я гледа в очите. Когато мъжът ѝ ка-
жеше да си вземат от един негов братовчед хране-
ниче, тя избухваше, но когато споменеше да взе-
мат едно от децата на сестра ѝ, мълчеше.

Баба Вълкана отдавна бе си приготвила за
оня свят и грехи, и надгробен камък, и свещици за
погребението и търпеливо чакаше смъртта; но ко-
гато чу, че комунистите няма да погребват, а ще
горят умрелите, много се разтревожи и по цели но-
щи се молеше на господ да я прибере час по-скоро,
искаше непременно да иде на оня свят така, как-
то си е, при близките си. Ала при една лека просту-
да тя се разболя сериозно, изплаши се много и кара-
ше сина си да вика всеки ден селското лекарче. С
пеницилин, с биомцин – спасиха я. Тя отслабна, взе

да яде по много и каквото ѝ попадне. И все по-чес-
то се заслушваше в нещо, засмиваше се и изфъфля-
ше на себе си: „Хайде, засвириха пак щурците в гла-
вата ми!“ – и в очите ѝ, и в смеха ѝ имаше вече не-
що неразумно.

Гробът на младия Назаров винаги беше пог-
регнен – оплевен, окичен; на кръста все още висяха
съвсем вече избелелите жалейки, окачени на чети-
ридесет от близките. Зад къщата на мястото, къ-
дето беше изкъпан, се зеленееше млада трепетли-
ка; градината в двора беше заградена с телена мре-
жа, насадени бяха асми и бе направена беседка пог-
тях, бяха поставени и парпети на стълбите към
горния етаж на къщата; винаги изчистената му
червена цигулка, която беше окачена в стаята му,
при отваряне на вратата сама издаваше тихи,
нежни звукове.

Николай Назаров най-напред стана пчелар на
стопанството – харесваше му тая тиха, замисле-
на работа сред тези трудолюбиви, честни работ-
ници пчелите. Но беше пчелар само едно лято. Не
му се стоеше така откъснат, самотен – искаше
да иде при хората, сред хората. И влезе в лозарска-
та бригада; там беше и по-леко като за възрастта
му. Сутрин го разсънваше бурният пукот; тропот
на пограниците към блоковете машини, богрите
песни на селската радиорегла, бученето на само-
летите от близкото летище, които правеха уп-
ражнения горе по небето.

Когато заран пътят му минаваше покрай
училището, виждаше децата напред двора по гим-
настически фланелки, вместо да четат молитви
преди занятия, да правят гимнастически упраж-
нения. Пролет кукувицата кукаше из блоковете не

вече по зашумените круши, а по железните галекопроводи и електрически стълбове; реката, напуснала живописното си корито, бълбукаше по каналите из блоковете.

В лозарската бригада имаше и млади хора. И когато някой шегаджия от тях го нарече „дядо“, той в първия миг наистина се изненадваше — все му се струваше, че си е същият: млад, жизнен като тях. Първ той възприемаше нововъведенията на агронома, сам четеше книжки да обогати познанията си по лозарство и се бореше наред с другите за високи общи добиви. Когато премина към стопанството имотът му и добитъкът му, чувстваше се като ограбен, а сега, като гледаше обширните блокове, като гледаше по пасищата облаците от добитък, всичко това го чувстваше и като свое и сякаш някой стократно му беше върнал и имота, и добитъка. Сред бригадата му беше добре — като че всички му бяха братя, като че всички му бяха деца.

А когато една сутрин чу по радиото, че ракетата е стигнала на луната, през целия ден беше обзет от някакво тържествено мълчание, като при преноса по време на литургията, и все една и съща дума се въртеше из съзнанието му:

Победа!

ДУМИ ЗА ИЛИЯ ВОЛЕН

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Илия Волен (псевдоним на Марин Христов Стаменов) е роден на 13.X.1905 г. в с. Ъглен, Ловешка област. Учи в родното си село, в с. Дерманци, Ловешка област, и в Луковит (1912–1920). Завършва Духовната семинария в София (1927). Следва славянска филология в Софийския университет (1927–1929). През 1928 г. работи в редакцията на в. „Ведрина“; секретар в Митрополията във Враца (1928–1929), чиновник в архива на Св. синод (1930–1937), библиотекар в Народния театър в София (1937–1951). Редактира сп. „Детско знаме“ през 1935–1937 г., в. „Орле“ (1938), през 1952–1966 г. е редактор в отдел „Белетристика“ на издателство „Български писател“, зам.-гл. редактор (1962–1966) и редактор (1970–1972) на сп. „Септември“. Заместник-председател на СБП (1962–1966). За пръв път печата стихове през 1924 г. в сп. „Дионисус“; сътрудничи на сп. „Християнка“ – 1925–1926 г. През 20-30-те години на миналото столетие публикува разкази във вестниците „Ведрина“, „Литературен глас“, „Пладне“ и в списанията „Копнежи“, „Златороз“, „Изкуство и критика“. Още от първата му книга „Черни угари“ тръгват основните теми на творчеството му – неволята на селския бит, но и красотата на селския труд, грамата на бедните в село, породена от социалните конфликти и от противоречията в душата на обикновения човек. С психологическо проникновение Волен разкрива грамазмата в постъпките и изживяванията на героите

си; в изобразяването на българското село от 20-те и 30-те г. достига до „яръстен реализъм“ (по думите на един от първите му критици Ал. Балабанов). Героите в разказите му са „диви души“, но и „Божи хора“. Творби като „Грудка“, „Юноша“, „През една есен“, „Светица“, „Песента на земята“, „Когато зърното не даде плод“ и др. са съществен шрих към вечната тема за любовта и страстта, омразата и благородното страдание. Чрез библейския сюжет в повестта „Йов“ Волен навлиза в света на селянина, показвайки неговите духовни търсения, страдания и съмнения; бунтът на свещеник Назаров е психологически мотивиран и социално обусловен. Личната грама на героя е разкрита в сблъсъка на традиционната религиозност на селянина (отразена предимно във фолклорните обреди и обичаи) с противоречията и скептицизма на личността. Съзвучен с традициите на Й. Йовков и Елин Пелин в художествената проза, творческият път на Илия Волен в последните години от живота му го извежда до сентенциозната проза. Книгите „Мисъл и думи“, „Търсене на истини“, „Осъзнаване“ очертават облика на писател, който умело се домогва до тайните и грамите на човешката душа, до същността и откритията на творческия процес, до магията на езика в художествените текст. Волен е редактор на съчинения на Г. Райчев (1953), Л. Стоянов (1954), Й. Йовков (т. 5-7, 1956), А. Страшимиров (т. 1, 3, 1962), Й. Йовков (т. 1, 1968). Повестта „Йов“ и отделни негови разкази са преведени на румънски и френски език (София-прес, 1968).

Умира на 17.VIII.1982 г. в София.

ПРЕДГОВОР*

Сред ужаса на обща сбесеност пристъпних към въздействие за разведряване. Съобразих: преживяването не може да не задушава и най-надеждни зараждания. Трябваше значи да се потърсят те и да се изтеглят от пияната на озлоблението (резонерски шум, борческа свирепост, идеен фанатизъм).

Работих година. Постигнах ли нещо – не знам. Но открих Илиича Волен.

Дете още – ученик. Селенче. Сирак. И идейник, разбира се. Но в това, което ми донесе то (преди две години), имаше такъв жив, такъв сочен, такъв буйно бликащ възторг от живота, че предугадах: ще се засенчи скоро у него логическото мислене, за да проговори животворният ритъм на разтлани-те под топло небе български черни угари.

Ето сега прочетете „Пролет“. Ще съгреете душите си, вярвам. И може би, ще намерите нано-во своята предишна отзивчивост, за да посрещнете възходящата сред нас нова творческа мощ.

София, 14. IX. 1928 г.

А. СТРАШИМИРОВ

* Предговор към първата книга на Илия Волен „Черни угари“, излязла през 1928 г.

ЧЕТИРИТЕ „КЛЮЧА“ НА ИЛИЯ ВОЛЕН

434

ИЛИЯ ВОЛЕН

Когато през есента на 1965 година Илия Волен прехвърли шестото десетилетие и прекрачи и седмото, на тържеството, което стана в салона на БАН, писателят посрещна много гости, но между тях липсваше един голям човек.

Литературният кръстник на автора: Антон Страшимиров; или както писателят го нарича – моя литературен наставник.

Не ще и дума, тази вечер щеше да бъде незабележителна, ако на нея можеше да присъства и Антон Страшимиров, деветдесет и три годишен старец, малко прегърбен и побелял от годините, човекът, който преди много време откри в селското момче Марин Христов Стаменов бъдещия писател Илия Волен. Както се знае, по-малкият от „двамата Страшимировци“, този „бунтар“, както го нарича един негов съвременник, е обичал да развява през целия си живот бойни знамена, понякога и разноцветни; този разнолик „сеизмографичен автор“ е имал съзнание за писателската си мисия в живота, нареждал се е веднага след Вазов и си е извоювал правото да казва „аз и моят народ“; този неукротим, вулканичен темперамент, който е обичал литературните схватки, „чуканките“, както се изразява друг негов съвременник, е бил нещо като литературен войвода, около когото винаги се е въртяла една дружина от автори и неавтори. Обикновено прогнозите в литературата са най-рискова-

ните, често опровергавани от живота оценки, но литературната прогноза, която е дал на времето Антон Страшимиров за Илия Волен, звучи и днес като истинско проникновение. Особена грижа е полагал старият писател при издаването на неговата първа книга с разкази: със своите „писма-напътствия“ той непрекъснато му е давал бащински съвети и наставления:

„Марине... сезонът за нова книга е зимата – към Коледа. Печатането да почне в началото на ноември... Не ми харесва нито едно от посочените в писмото ти названия. Добре е да прегледам всичко в ръкопис – тогава ще налучкам може би название. Преговора ще напиша с голямо удоволствие – аз вярвам в тебе... Книгата ти не бива да излиза като номер на библиотека: ти си самобитен, няма защо да се месиш с другите.“

В друго писмо:

„Марине, сборничето ще наречеш „Черни угари“. Прилагам преговора. Няма нужда прочее да ми изпращаш ръкописите си.“

В трето писмо:

„Марине, всички български печатари са едепсизи: натисни там твоя да изкара книгата! Тя се търси вече, а правило е: желязото се кове, докато е горещо.“

В четвърто писмо:

„Марине, „Черни угари“ върви добре. Парите ще си получиш, като дойдеш за празниците. Тогава ще поговорим за всичко. Аз не съм тъй зле, както си помислил, но не мога интензивно да работя.“

И така, в литературата Илия Волен влязъл с „благословията“ на Антон Страшимиров, който в своя малък преговор обявил тържествено, едва ли не с топовен салют, раждането на един нов та-

435

ЧЕРНИ УГАРИ

лант. („Работих година. Постигнах ли нещо – не знам. Но открих Илийча Волен. Дете още – ученик. Селянче. Сирак. И идейник, разбира се.“) Какво характеризира тази малка книжка с корица от Пролетарчето Стоян Венеб? Според мен в нея има повече надежди, повече очаквания и много по-малко постижения и успехи. В тези лирични разкази, или по-точно, импресии се разказва за любовта и изнебярата, за селската мъка и труда, за пролетта и всичко онова, което е вълнувало чувствителната гуша на младия човек. Но речем ли да открием по тях творческата същност на художника, това не само не би ни се удало така лесно, но, направо казано, би ни изправило пред неочаквани затруднения. И това е така, защото тук свежият дъх на поезията съжителства с книжните фрази, спонтанните лирични изблици – с маниерността, самобитното творческо виждане – с караийчевското влияние, или накъсо – тя представлява парче руда, в която жилките на самородния метал се губят сред останалата земна маса. Винаги, когато съм чел тази малка книжка, съм изпитвал чувството, че гледам някаква юношеска снимка, където истинската физиономия се губи сред неясните очертания на младостта.

Социалният писател се ражда по-късно.

Но тия първи разкази не бива да се разглеждат само като идилични цветни картини: наред с поетичните изблици тук се долавят контурите на един трагичен живот. Една грозна, страшна сянка се извисява в страниците на тази книжка и всява ужас у хората. Това е сянката на Панко Княза, който е заробил с парите си цялото село и като зловец властелин го гържи здраво в ръцете си. Времето след войните, което писателят изобразява, не

е времето на някогашната селска идилия, позната ни от творбите на нашите първи битописатели. Забогателият от гешефтите през войните бай Ганьо строи фабрики, влиза в Народното събрание като у дома си, сяда на министерското кресло, с една реч, управлява царството. И може би затова в тези разкази, по думите на един рецензент, нивите шумят „без възторг“, а пролетта е „измъчена“... Злокобната сянка на Панко Княза – като сянката на демон – преминава през цялото творчество на писателя и ние я чувстваме на всяка страница. Казал бих: в тези разкази отсъства виновникът за нещастията на хората, ала неговото злобещо дело присъства. Мрачен и трагичен е животът, който Илия Волен рисува в своите следващи книги, без ретуш и грим, сурово и напрегнато, със съгъстени бои.

След продължителни мъчителни търсения най-сетне писателят е открил себе си: намерил е свои сюжети, добрал се е до свой израз. Изтрезнял от греховете на младостта, неизбежни за всяко творческо начало, той вече не може да понася поезиите на действителността и дълбоко ненавижда всички автори, които описват сладникаво живота на село. „Една лунна вечер, разказва писателят, уморен и измъчен от жетвата през деня, си дадох оброк да описвам живота такъв, какъвто е, та дано някак си се измени и стане по-хубав.“ Тези откровени мисли са намерили място и в разказа „Жертви“, който представлява малка художествена автобиография. Заг героите стоят истински хора: Ясен – това е писателят, стрина Живка – това е майка му, чичо Данчо – това е баща му. Останал невръстен сирак, младият автор с нечовешка мъка си пробива път в обществото. И колкото повече животът го блъска, и колкото повече преч-

ки слага пред него, толкова повече той разбира, че удивленията, която описват поетите на селото, отдавна, много отдавна е изчезнала безвъзвратно и вместо нея тук царува жестока, груба действителност. В душата на Ясен се надига буря от негодубане. Писателите лъжат, като описват само едната страна на живота. Медалът има две страни. Къде е мъката, къде е недоумъкът, къде е страшната тъмна действителност? Властно и повелително звучат думите на майката в края на разказа: „Пиши... Щом като можеш, пиши, всичко пиши! Нека да видят как се мъчим тук. Цял ден се бием като вода с брегове и вечер пак лягаме гладни! Като пушки оголяхме! Нямам риза на гърба си!“ Очите на Ясен овлажняват и той не издържа: „Стига, мале, стига. Разбрах, всичко разбрах!“

Струва ми се, че тези майчини слова писателят не е забравил през целия си живот и винаги, когато е вземал перото в ръка, те са звучали в ушите му като висша нравствена повеля, като слова на гълга.

Нека се опитаме да надгърнем в този земен свят.

Но за да влезем в него, необходими са четири ключа, които за щастие услужливият писател сам ни поднася: първият – „Аз гоїдох в София – така да се каже – сам, сърцето ми остана на село“, вторият – „Обичам трезвостта на българската душа“, третият – „Не мога да измислям и затова ще ви разкажа една истинска случка“, и четвъртият – „Аз съм... твърде автобиографичен макар често в преточленна форма.“

За Илия Волен **Ъ г л е** не това, което е за Йордан Йовков Добруджа. Но докато Йовков от 1920 година не се е връщал в своето „второ родно място“

и живее с него само чрез спомените си, Илия Волен, обратно, непрекъснато се връща в своя „малък свят“ и като гревния Антей гобица сила, щом се докосне до земята. („Когато се завръщам на село, се чувствам излязъл на бряг.“) Сърцето на Илия Волен – нека повторим – е останало на село и той често се връща при него. Трябва човек да отиде с писателя в Ъглен, за да види каква неизчерпаема мина на сюжети, на образи и пейзажи е тази „малка вселена“. Като бродихме с него едно лято по долината на Вит, като се изкачвахме по скалистите ридове, като обикаляхме околните местности, горички и полянки и се възхищавахме на щедрата природа, като слушах оживените обяснения на моя събеседник, който познаваше тук историята на всяко гърво и можеше да говори с часове за всяка педя земя, аз през всичкото време се удивлявах на две неща: на свежата, неповехнала памет на писателя и на „документалното“ на неговото творчество. На няколко пъти той ми казваше: „Застани тук и виж отсрещния пейзаж, не ти ли напомня на пейзажа в „Селянка“; или: „Ето, виж, тази картина съм се помъчил да нарисувам в новелата „Когато зърното не даде плод“ и т. н. Но нека не забравяме, че Илия Волен не е очеркист, а художник на българското слово, който създаде от Ъглен един художествен свят. Аз не зная дали читалището в това голямо село има някаква картинна галерия, такива, каквито има сега в много селища в нашата страна, но картинната галерия на писатели – с колоритните ъгленски пейзажи и с живописните ъгленски портрети – е наистина блестяща. Нека най-напред хвърлим поглед на неговите пейзажи... Аз не мога да се нагледам на самотната есен в разказа „Война“, на кипналата пролет в новелата „Когато

зърното не даде плод“, на тъжната осиротяла гора в едноименния разказ, на пламналото от жегата поле в „Юноша“, на свежото обещаващо утро в „Песента на земята“. Тези картини са изрисувани от ръката на талантлив художник! В разказите на Илия Волен царят вечно лято, вечна есен и само в някои от тях вали сняг. Характерна особеност на пейзажа е конкретността и точността, които заедно с възбудеността са важни качества в неговия рисунок. Тук може да видите как изглежда полето сутрин или вечер, пограничната или закъсняла пролет, как изглежда гората през лятото или есента и колкото искате още конкретни картини. С други думи, писателят се стреми да рисува пейзажа нюансирано или – както сам изтъква – да изобразява не изобщо ден, не изобщо пролет, а даден ден, дадена пролет, конкретно и многолико. Природата не интимничи с героите, а се гържи „настрана“, с някакво вътрешно достойнство. Своите „ъгленски пейзажи“ Илия Волен превърна в картини на нашата тъжна земя в миналото, защото той не е регионален автор, нито – битописател.

Нека спрем сега поглед и на неговите портрети: на чичо Малин и вуйчо Божко, на Елица и чичо Върбан, на Златан и Коста, на Рада и Грудка, на Миленко и Захари, на Младен и Станка, на младия и стария Назаров... Това не са само „ъгленски портрети“ от един малък регионален свят! Не, това са образи, в които писателят е обобщил някои характерни черти от трезвостта и реалистичността, от суровостта и недоверчивостта на българската душа. И въпреки откровението („Струва ми се, че съм автор по-скоро на „състояния“, отколкото на „характери“) Илия Волен е скицирал и навършил интересни образи. Показал ни е как „мест-

ните прототипове“ се превръщат в национални образи на неволята и трезвостта.

Каква е тяхната душевна характеристика?

В творчеството на автора живеят повече „диви души“ и по-малко „божи хора“.

Във великолепия метафоричен разказ „Гора“ се срещат граматично двама герои: чичо Божин, представител на „божите хора“, човек с поетична одухотворена душа, и Желязко, представител на „дивите души“, човек със сурови, груби черти, който без много-много да мисли, изсича гората. За съжаление в разказите желязковците са повече. Те доминират. И това е така, защото героите, към които той имаше доскоро предпочитание, които бяха най-близко до неговото перо, не са наивните добродушни хора, нито силните героични характери, а суровите, малко мнителни и груби, малко свити хора. В техните души много пъти откриваме първични инстинкти, някаква **пра**страст, някаква **пра**любов, някаква **пра**удея. Неволята ги е притиснала толкова много, че ги е направила утилитаристично трезви, дори понякога егоистично пресметливи. Те не могат да летят. Диви души! – надали може да се измисли нещо по-точно и в същото време по-кратко от тази характеристика за една голяма част от героите в тия разкази. В техния диалог звучат не красиви афористични фрази, а грубости и варваризми, които гразният слух на предвзетия „изтънчен“ читател. Нещо повече: тук гори нежността е груба, а любовта – сурова. Жените повече кълнат, отколкото благославят, и както е в нашия фолклор, клетвите са по-образни от пожеланията. Общо взето, те нямат гар слово, не могат да говорят, речта им е разпокъсана, като че ли заекват. Много пъти, когато аргументацията е изчерпана, юмрукът се изпъл-

зва като средство за убеждение. Над главите на тези хора висне някаква черна грозна орис, някаква зла съдба, те не знаят дори да мечтаят. Погледнете техните най-съкровени желания: един мечтае за джобно ножче, друг – за крава, трети – за ботушки, четвърти – за паница мляко... Ние се срещаме с голямата нищета на миналото. Животът трябва наистина да е бил много тежък, щом толкова скромни са желанията, толкова големи – страданията, толкова неимоверни – усилията. Тези хора се измъчват и нощем, когато спят: прокобни сънища – един от друг по-кошмарни – терзаят умореното им съзнание и вещаят злочестина. Може би и заради това в техните сълзи няма нито капка сантименталност, нито капка излишна чувствителност. Писателят признава: прави ми впечатление грозното, страшното, злото, лошото, защото доброто и хубавото намирам за естествени в живота.

Някаква мрачина – угнетяваща и потискаща – се разлива в тия разкази и повечето от тях завършват трагично.

Навярно и този трагизъм, и тази суровост ни карат понякога, когато четем „Кръстци“, да жадуваме за красота, щом тук е грозно, за светлина, щом тук е тъмно, за въздух, щом тук е душно, за простор, щом тук е тясно.

Второто признание на писателя, което вече цитирах („Обичам трезвостта на българската гуша“), е един ценен „ключ“, който ни помага да си обясним особеностите на неговия реализъм и своеобразието на неговото художествено виждане. Може би е малко пресилено, но всякога, когато разсъждавам за творческата съдба на Илия Волен, една странна мисъл преминава през ума ми: какво необичайно противоречие между талант и псевдоним! В тези раз-

кази има всичко друго, но не и фантазия, не и волност, не и условност. Пред нас се откроява един суров, настръхнал реалистичен свят, нарисуван с много точност, плътност и графичност. („Винаги съм имал вкус към граматичното“, „Драматичното сякаш ме пробужда за истински повишен живот“.) Липсата на ярка фабула и сюжетна анекдотичност тук са заменени със забележителна наблюдателност. В неговите разкази няма изящество, но има сурова правда, няма раздвиженост, но има художествена задълбоченост. Илия Волен не обича да „хвърчи“, затова стои здраво – с двата си крака – върху земята, която рисува. Без преувеличение може да се каже: той е един от най-земните белеетристи в българската проза. Неговата сила е в ярката му връзка с живота на народа, в болезнената му страст да не изневери на истината. Нека кажем: понякога дори на малката, гребната истина. В творчеството на писателя всичко има земен характер и не губи своите реални очертания. Затова у него и любовта е земна, и радостта е земна, и скръбта е земна, дори слънцето – „нашето ярко слънце“, – което винаги е било обект на възторжени романтични видения и на приповдигнати патетични възхвали, в тия творби – по думите на писателя – принадлежи „повече на земята, отколкото на небето“.

Тази авторска метафора е много красноречива и категорична.

Може би като никой друг Илия Волен е показал реалистичността и недоверчивостта на селската гуша. Трезви реалисти, героите му не обичат великодушните романтични постъпки, а още по-малко – празните блянове, с които са пълни толкова произведения. Героите нямат нищо общо с ония тихи мечтатели на Йордан Йовков, които

мълчаливо страдат и, обзети от човеколюбиви мисли, са готови да се жертват – като Серафим – или да извършат „себап“ – като Сали Яшар. С други думи: те са твърде земни, за да бъдат романтици, твърде практични, за да бъдат сантиментални, твърде пресметливи, за да вярват в илюзии. Всеки, който е чел разказа „Ваклушка“, си спомня за заключителната реплика на героинята в края, с която писателят изразява философията на селския практицизъм. Когато бедната Ваклушка умира, Витан, трогнат, иска „да не я скупят, а да я заровят в градината така, както си е с вълната“, но майка му, стрина Здравка, която скърби за своята любимка не по-малко от него, скача учудена: „Лугли си!“, „Как ще заровя тази хубава вълна в земята!“ Мъката и скръбта не могат да задушат трезвия глас на селската гуша. Полезното не е грях. И практичното не е грях. Подобна пресметливост таят в душите си много герои на автора и обърнете внимание – когато обичат, обичат повече себе си. В тежък или радостен час те си остават реалисти и не проявяват ненужно великодушие: т. е. хората живеят с действителността и затова не вярват в неземни светове. За тях адът е на земята и раят е на земята. Все с този реализъм можем да си обясним и атеистичното чувство у героите, тяхното неверие, ако щете – безбожие. И ако писателят беше създал образи на български светци, навярно те щяха да бъдат без божествен ореол, хора с човешки слабости, нашенци с магарета, които обичат тайно да си попийват, селянци, облечени в одежди на светци, духове повече пресметливи и трезви, отколкото религиозно романтични. Щяхме да срещнем по страниците на тези новели такива жизнени нашенски лица, каквито откриваме в

някои от изложените икони в криптата, нарисувани с ония познати багри на българските национални носии и шевици. Струва ми се, че никой не е показвал с по-съгъстени бои трезвостта на българската гуша, пресметливостта на селското съзнание, реалистичността на българското въображение, макар всичко това да е дадено малко хиперболично, леко огрубено.

Третият ключ („Аз не мога да измислям и затова ще ви разкажа една истинска случка“) ни отключва лабораторията на писателя и ни обяснява донякъде „автентичността“ на неговото повествование. По някакво правило, с много малки изключения, за всеки герой стои прототип, за всеки сюжет – истинска случка. Когато сегне да пише, той не може да „лъже“ и работи с прототипове. Фантазията, ми каза веднъж Илия Волен, ме навестява само насън. От една анкета, която правих преди години, констатирах, че повечето от разказите са писани по конкретен повод и в тяхната сърцевина стои някакъв епизод, взет от живота, или някаква човешка съдба. Но в тази близост до действителността има различни степени и докато в „Мургата“ няма „нищо измислено“, в „Неразделни“ той изгражда образите по-свободно, следвайки по-волно законите на литературното обобщение. Макар и да няма развихрена творческа фантазия, Илия Волен като истински художник не копира действителността, а творчески я пресътворява. Не се отнася за него упрекът: ти разказваш само като очевидец, но не и като художник! И въпреки това в неговите разкази и новели „документалната страна“ е силна, суровата неподправена истина напират. Той обича да повтаря: „Мъчех се да не измислям“, „Държах се о фактите“, „Винаги съм

вярвал в едно божество – истината“; „Писателят трябва да бъде апостол на времето си – не лъжесвидетел“; „Писателят е освободител на истини“; „Никой не му е казал: лъжи! Точно обратното – казано му е: пишете правду!“

Между авторите, които ревниво следеше, изучаваше и ценеше през тридесетте години, беше и Джовани Верга, за когото Луиджи Пирандело пише, че е „най-антилитературният“ между писателите.

Илия Волен е подчертал дебело тази мисъл в статията на италианския автор, защото, по всичко изглежда, му е допаднала и защото, струва ми се, може да се повтори и за него.

Илия Волен е един от „най-антилитературните“ писатели у нас. Неговата проза е късове живот.

Когато мисля сега за белетристичния рисунок на автора, на устните ми е една дума: жизнена наситеност. И още една: детайлизираност. Действието върви бавно като претоварена кола, с някаква необикновена плътност на детайлите и статична монотонност. Толкова много неща вижда художникът Илия Волен, че понякога, особено в по-ранните разкази, се обърква кое по-напред да изобразява. Сякаш има не две, а четири очи. Неговият поглед се движи не по повърхността на събитията, а в тяхната дълбочина. Затова разказът му прилича на картина с малък преден план, но с голям вътрешен обем. Воден от желанието да бъде задълбочен и изчерпателен, Илия Волен изобразява живота нюансирано, многопланово и към това, което веднъж е казал, често след време прибавя нови детайли. Неведнъж той ми е доверявал: „С тази тема още не съм свършил“ или „Към този сюжет аз пак ще се върна.“ В неговото творчество има малко теми, но много подтеми. Или – тъй да се каже –

няма богатство и разнообразие на теми, но затова пък е богата и разнообразна отделната тема. Разказите приличат на претоварени етюди. Още малко, и колата ще се счупи.

Последният ключ („Аз съм твърде автобиографичен, макар често в треточленна форма“) ни открива интимния свят на това творчество.

Ако един критик има право на избор – от четирите теми на писателя: социални, любовни, анималистични и автобиографични, – без никакво колебание ще изберат последните, които като огледала отразяват творческата същност на художника и приличат на малки изповеди, на откровения.

Нека призная: обичам да чета автобиографичните творби на писателя – предпочитам ги заради тяхната искреност и аналитичност, заради тяхната сложност и мъдрост. Детството, въпреки неволите, е някакво „щастие“ в неговия живот, някакъв „рай“, към който той често се връща, за да се докосне до съкровени мисли, които дълго време е таил затворени в своята душа. Повече, откъдето и да било другаде, в тези разкази Илия Волен влага свои преживявания, които обогатяват сюжета с една своеобразна интимна атмосфера. И ако в другите произведения той работи по една необходимост с наивни първични герои, които, не се съмнявам, ограничават неговите авторски амбиции, то тук описва себе си и следователно има възможност да разгърне много по-богати душевни нюанси. Обикновено когато разказват за детството си, кой знае защо, писателите изпадат в наивна сантименталност и заприличват на мустакати мъже, обули детски панталонки. Подобно вдетияване, разбира се, няма нищо общо със стремежа да се предаде свежестта на първото виждане, яркостта на пър-

вото впечатление. Навярно тези писатели забравят, че сантименталността е карикатура на емоционалността.

Без да се вдетиява, Илия Волен гледа своето юношество през очите на зрелия мъж и всичко онова, което е било някога смътно желание, плаха мисъл, неясно чувство, мимолетен трепет – сега е намерило своите релефни очертания в един задълбочен психологически анализ. Автобиографичните сюжети на Илия Волен се отличават с мъчителна свръхчувствителност. Най-хубавото в тези разкази са самоанализите, изненадващи със своята дълбочина, и самонаблюденията, поразяващи със своите открития.

С щедра ръка писателят пръска в произведенията свои съкровени мисли, като ги приписва ту на един, ту на друг герой. „Започвам с действителността, пише той, и завършвам със себе си.“

Понякога един обикновен предмет събужда в душата му трепета на юношеските години и той си спомня онова зрително и физическо усещане, което е изпитал, когато за първи път е видял този предмет. Преди време ми разказа, че като почивал веднъж в хола и гледал зелените листа на фикуса, отведнъж в душата му нахлул споменът за оня далечен ден в гората, когато за първи път в живота си възприел този цвят. За един миг той почувствал свежестта и физическата осезаемост на това незабравимо възприятие. Наоколо му всичко позеленяло.

„Тези и още други впечатления, потънали някъде дълбоко в душата ми, по-късно през целия ми живот извикваха в съзнанието ми сходни с тях нови впечатления; в първия миг на появата си те имаха поразителна сила и пресноста, сякаш душата ми се беше върнала в детското си състояние,

но на следния миг съзнанието ми изгубваше способността да ги чувства така живо и те се превръщаха на спомен, на мисъл – като че тая внезапно пробудила се в душата ми детска струна можеше да издаде един-единствен вълшебен звук. Тези мигновени връщания в детството аз смятам за едно малко, но истинско чудо на живота...“

Нека ми прости авторът, че в този цитат проявих своеволие, като си позволих да заменя местоименията „той“ и „му“ с „аз“ и „ми“, но с това, вярвам, ни най-малко не е пострадала неговата мисъл, защото, ако и да я приписва на своя главен герой в разказа „Утро“, той всъщност говори за себе си. Нали писателят казва, че е много автобиографичен, най-често в треточленна форма. . .

Между автобиографичните новели и разкази на Илия Волен („Живковите ботуши“, „Юноша“, „Мечта“, „Когато зърното не даде плод“, „Проситрош“, „Бялото мъниче“) „Йов“ е един от големите и зрели плодове в творчеството на автора.

Новелата „Йов“ е дълбоко свързана с цялото изкуство на писателя. Ако мога така да се изразя – в неговото творчество тя представлява най-хубавата глава от един голям роман. Философската концепция на новелата би могла да се формулира с две думи: конфликт между „небето“ и „земята“. Един стар конфликт, с който сме се сблъсквали на много места в неговите новели. С ярка художествена изобразителност авторът е създал образа на един съвременен Йов, един Йов на двадесетия век. Той е обърнал религиозната легенда с главата на долу. Докато библейският Йов, въпреки изпитанията, остава верен на религиозния девиз „бог дал, бог взел“, Назаров – героят на Илия Волен, – се отказва от бога, става богоборец. Някога – като свещеник – той е вярвал в

„красотата“ на една илюзия; сега – след като умира синът му, – той отваря очи, събужда се от дълъг сън, дава простор на своите вечни съмнения. В творчеството на Илия Волен има един дуализъм, една борба между истината и илюзията, между небесното и земното. Но, както винаги, той дава път на истината: действителността побеждава, тържествува земността. „Идеята на Йов – казва писателят, – покрива целия ми живот, цялото ми творчество!“ В новелата има образци на блестяща проза: малцина са онези творци в нашата белетристика, които са дали с по-голяма художествена сила смъртта на близкия човек в българската къща; малцина са разкрили с по-голяма художествена внушителност преобразяващата сила на скръбта. След смъртта на младия Назаров – както в приказките, – животът в тази българска къща спира, вещите, омагьосани, остават дълго време непобутнати, така, както са били преди нещастиято, хората се движат като привидения, като сенки. Над всичко в тази новела се извисява мисълта и би могло да се каже: това е един апофеоз на разума, една нова победа на „земния свят“...

И ако на онази юбилейна вечер, с която започнах тези редове, наистина беше могъл да присъства Антон Страшимиров и беше решил да разкаже спомену за Илия Волен, за „Илийча“, както той го нарича, навярно щеше отново да припомни своите пророчески думи, казани преди много години в едно писмо:

„Аз вярвам в тебе...“
„Ти си самобитен.“

СИМЕОН СУЛТАНОВ

ИЛИЯ ВОЛЕН

Илия Волен е един от новите писатели, които изразяват настъпилите радикални изменения в българското общество след разпадането на Йовковия колективистичен свят. Обществото се е променило; появил се е нов тип човек, за когото животът е страшно изпитание. Той трябва да разчита единствено на себе си, защото хората около него са или безразлични, или враждебни. И това става не защото са бедни, гладни, измъчени, а защото са понесени от вълната на егоизма и егоцентризма. Човекът в творчеството на Илия Волен не е лош; напротив, дори е много добър, но не е благ и смирен, а агресивно-фаталистичен. Той е изправен пред необходимостта да оцелява в непрестанни битки с живота, да преодолява неочаквани трудности и лишения. Трудът го прави суров и безпощаден, изпълнен с търпение, но и жесток и пресметлив.

Животът в творчеството на Илия Волен преминава изключително на битово равнище. Тук почти няма възвишеност, размишления, наслада от съществуването. Каква наслада, когато бедите връхлитат беззащитния селянин, отнемат му деца, добитък, ниви, с мъка спечелено имане. Затова и този човек постоянно си прави сметката, лишава се от всичко, за да запази малкото, което има. Той става безразличен към околния свят, щом не го засяга и не му носи полза, а само нова беда. Дори нещастията се посрещат с едно почти животинс-

ко примирение, защото се осъзнават като естествени и присъщи на човешкото съществуване. Мъката и неудобствата, които те пораждат, са свързани с пари и нови задължения. По-скъпа и по-ценна е кравата Мурга от умрялото детенце. Кравата дава мляко и служи на семейството – без нея всички са изгубени.

Няма друг такъв житейски и художествен тип в българската литература до Илия Волен. Настъпили са очевидно дълбоки социално-психологически изменения, които раждат нова личност, изразена в нова литература. Новият индивидуализъм е изцяло егоистичен. Той не принадлежи на някакъв свръхчовек, а на обикновен селянин, който притежава огромна физическа сила, целенасоченост в работата, способност да подрежда дома и е изцяло подчинен на природните закони. У него доминира инстинктът за самосъхранение и подчинение на традициите. Междупличностните дилеми се разрешават със сила, точно и категорично. Който се отклонява от правилата, бива наказван сурово и безапелационно. Обществото е сведено до рода и семейството. Но в него винаги липсва някой член – то не е цялостно и единно. Или старият е умрял, или някой от синовете и дъщерите е извън него и присъства като спомен или натякване, защото е или болен, или е отишъл в града на непристъпа за селянина работа, или е в затвора, или просто е физически и умствено непълноценен. Това е трайна причина да не се получава хармония, ала липсата на хармония не предизвиква сериозни вътрешни сътресения. Хората съществуват някак първосигнално, инстинктивно, без излишни емоции. Но когато емоцията избухне, става страшно. Отприщаната енергия затъмнява съзнанието, обсебва го и

превръща човека в жесток насилник или отчаян аутсайдер. Тя разцепва личността на две крайно противоположни части, които воюват помежду си.

„Ампутираното“ общество на Илия Волен не позволява на своите членове да живеят съзидателно и заради всички. Йовковият свят се е превърнал в руини, сред които човекът удивено разбира, че никой няма да му помогне, да го разбере и утешава в беда. Всичко е в двете му ръце, в труда му и че е по-добре да не се занимава с празни работи. Но този свят не е населен с животни, впрегнати в ярема. Хората на Илия Волен имат особена душевност, която им позволява да се радват на гребното и случайното. Радостта и щастието са „даром дадени“ и не идват при всекиго. Фатализмът е присъщ на хората от индивидуалистичните общества, когато опасностите дебнат отвсякъде и всеки сам трябва да се пази и да се грижи за себе си. В живота се случват много неочаквани неща, които го променят изцяло, объркват плановите и убиват надеждите. Затова и човекът на Илия Волен е предпазлив в мечтите си. Той предпочита да желае малко, за да го постигне и за да бъде доволен от съществуването си. Защото когато иска много, не постига нищо. Животът му тогава става тегоба, изпълнен с нещастия за него и за семейството му. Красотата носи нещастия; очакванията за добра реколта не се сбъдват; смехът, радостта, голямата любов са все белези за предстоящи лоши вести. И никой не се намесва, за да предотврати лошото. Никой не помага, не се застъпва, не споделя мъката. Всеки знае себе си и сам се утешава.

Но хората наистина не са лоши. У тях няма злоба и завист. Просто те са принудени да бъдат предпазливи и вътре в себе си да съчувстват и пре-

живяват. Животът ги е научил, че е по-добре да не отварят портата за гости, да не подават много-много ръка за помощ, да не споделят чужда радост или тревога, за да запазят и себе си, и близките си. Животът е лош, суров и егоистичен, а не хората.

Добрият човек е принуден да бъде и суров, и жесток, и егоист, за да оцелее в една среда, която му е враждебна и безпощадна. Разпаданото се общество болезнено търси как да удържи на външния натиск, за да се запази и не рухне окончателно. В него няма никаква съзидателна енергия за общи действия. Членовете му не участват в съзидания. Напротив, те са враждебни към това общество и го обвиняват заради своите неволи. Това противоборство все още не приема политически форми, но свидетелства достатъчно категорично и убедително за дълбоката криза, която то преживява. Затова и действието в разказите и новелите на Илия Волен протича в тесен кръг, в дома, на нивата, където едно семейство (и то невинаги цялото) работи; почти няма случаи действието да е в кръчмата или на друго публично място (да си припомним кръчмата и хана в творчеството на Йовков, където хората са заедно и се радват на своята общност!). Хората не общуват активно; те са заедно и се търсят само когато се случи нещо извънредно.

Героите на Илия Волен са безпричинно зли, но добрата им душа ги преражда след сторената злина. Те разбират, че трябва да бъдат добри и състрадателни, но стават такива едва след дълбок потрес. Защото живеят предимно сетивно, на мига. Когато преживяват нещастие, те се затварят още повече в себе си, изключват дори живота от себе си, но постепенно отново възвръщат сили и енергия и се отдават на своя миг общуване с природата.

В по-късното си творчество писателят опитва да изгради друг тип герой, но не успява. Все пак е интересно да се види как „дивите души“ се приобщават към новото, като стават част от една единна общност, която изтръгва човека от неговата затвореност и го превръща в колективистично същество. Видно е обаче, че този герой не се чувства уютно в такова общество, защото то е от друга епоха.

Илия Волен, заедно с Рачо Стоянов, Георги Караславов и Георги Райчев, е един от най-ярките и художествено убедителни изразители на обществото, дошло след разпада на Йовковия свят. Настъпило е друго време и други са хората, които живеят в това време.

СЪДЪРЖАНИЕ

Първото им лято /	5
Дядо Панко Князът /	9
Стуг /	16
През горещниците /	25
Магия /	31
Нивите шумолят /	37
Диви гуши /	45
Съдба /	81
Мургата /	90
Две съдби /	99
Неразделна /	138
Дяволчето /	152
Сила /	164
Неволя /	180
Гора /	199
Мечта /	205
Божи хора /	214
Война /	223
Гругка /	236
Утро /	255
Силата на живота /	268

Радост вкъщи / 279

На урок / 284

Проси-троши / 290

Песента на земята / 295

Когато зърното не даде плод / 316

Денят крамък – нощта гълга / 348

Йов / 354

ДУМИ ЗА ИЛИЯ ВОЛЕН

Редове от биографията / 431

П. Анчев

Предговор / 433

А. Страшимиров

Четирите „ключа“ на Илия Волен / 434

С. Султанов

Илия Волен / 452

П. Анчев

Илия Волен ЧЕРНИ УГАРИ

Съставителство
и биографични бележки
ПАНКО АНЧЕВ

Редактор
ИВАН ГРАНИТСКИ

Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ

Коректор
ЕВГЕНИЯ ВЛАДИНОВА

Предпечатна подготовка
ЕКАТЕРИНА РУСКОВА

Формат 84/108/32
Печатни коли 29

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“
в 120 тома

2002 – 2005 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паусий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ???
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР
26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ

27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЯТ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев –
ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешекоев – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пенчо Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ
ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ
60. Емилиан Станев – АНТИХРИСТ

61. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талеv – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талеv – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ
66. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
67. Тодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
68. Ангел Каралийчев – РЪЖ
69. Димитър Талеv – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
70. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
71. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
72. Никола Вапцаров – ПЕСЕН ЗА ЧОВЕКА
73. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
74. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
75. Йордан Йовков – АЛБЕНА
76. Йордан Йовков – ПЕСЕНТА НА КОЛЕЛЕТАТА
77. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
78. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
79. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
80. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
81. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
82. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
83. Александър Вутимски – СКИТНИКЪТ И ВРАНИТЕ
84. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

85. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
86. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
87. Асен Златаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
88. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
89. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
90. Антон Страшимиров – ХОРО
91. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
92. Ст. А. Костов – ГОЛЕМАНОВ
93. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
94. Чудомир – НАШЕНЦИ
95. Васил Пунев – ДНЕСНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
96. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИИ
97. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

98. Михаил Арнаудов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
99. Георги Курков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
100. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
101. Иван Хаджийски – БИТ И ДУШЕВНОСТ
НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
102. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ
ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
103. Христо Радевски – ПУАС
104. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
105. Константин Константинов – ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ
106. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
107. Валери Петров – СВОГУВАНЕ С МОРЕТО
108. Рачо Стоянов – МАЙСТОРИ
109. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
110. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
111. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
112. Андрей Германов – ОЦЕЛЕНИИТ ПРИ ТЕРМОПИЛИТЕ
113. Петър Динев – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
114. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
115. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО
В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
116. Васил Златарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА
ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
117. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
118. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
119. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ
120. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
София 1124, ул. „Николай Ракитин“ № 2
тел. 943-42-16; 943-32-64

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

ISBN 954-739-617-X

7 лв.